

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА»
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КОСТЬ СОЛОМІЯ СТЕПАНІВНА

УДК 821.16.091 «1830/1860» (092)

РОМАНТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
У СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЛІТЕРАТУРАХ 30–60-Х РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ
(НА ПРИКЛАДІ ТВОРЧОСТІ КАРЕЛА ЗАПА)

10.01.05 – порівняльне літературознавство

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ (С.С. Кость)

Науковий керівник – Лобур Надія Володимирівна, кандидат філологічних наук,
доцент

Львів – 2021

АНОТАЦІЯ

Кость С. С. Романтична концепція національної ідентичності у слов'янських літературах 30–60-х років XIX століття (на прикладі творчості Карела Запа). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.05 – порівняльне літературознавство. – Львівський національний університет імені Івана Франка; ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Івано-Франківськ, 2021.

У роботі досліджено на прикладі творчості К. Запа романтичну концепцію національної ідентичності у слов'янських літературах 30–60-х рр. XIX ст., особливості літературознавчого сприйняття творчості К. Запа. Автор доводить, що творчість К. Запа – це документальна література й обґрунтовує її розгляд як індивідуальну модель стратегії національного буття. У роботі з'ясовано суспільні, культурні й літературні виміри національної ідентичності як поняття, перформативний аспект літератури як духовного атрибуту нації й націєствірне значення романтизму доби чеського відродження, етноімагологічний аспект інтерпретації суспільного й духовного життя слов'янських народів у творчості К. Запа. У дослідженні обґрунтовано закономірність світоглядної еволюції письменника та значення національної ідеї як головної концептуальної засади та морального імперативу; проаналізовано стильові особливості й жанрову парадигму літературно-критичної, публіцистичної та редакційної діяльності К. Запа.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше комплексно досліджено творчість К. Запа в контексті чеського національного відродження і обґрунтовано її значення у формуванні національної ідентичності. Впроваджено в науковий обіг української гуманітаристики основні праці письменника: «Дзеркало життя Східної Європи», зокрема третій том – «Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі», «Чесько-моравську хроніку», а також обґрунтовано

закономірність світоглядної еволюції К. Запа й виокремлено національну ідею як головну соціокультурну домінанту його творчості.

У першому розділі «Літературний і національно-культурний романтизм: аспект компаративного та міждисциплінарного вивчення» з'ясовано актуальність і зміст поняття «національна ідентичність». Про міждисциплінарний характер поняття «національна ідентичність» свідчить той факт, що воно стосується різних гуманітарних наук і різних аспектів буття. Виокремлюють чотири типи національної ідентичності – архаїчний, романтичний, модерний, постмодерний. Романтичний тип пов'язаний з добою романтизму, отже й з творчістю К. Запа, заслуга якого полягає в тому, що його творчість репрезентує історію, краєзнавство, літературу, літературознавство, археологію, освіту.

У розділі розглянуто значення літератури як духовного атрибута нації та її роль в національному самоусвідомленні. Дискусії про функції та призначення літератури, про те, виконує вона естетичні функції, просвітницько-виховні чи є й активним учасником суспільного життя, не втратили актуальності й нині. Гостроти цим дискусіям додає питання національного змісту й характеру літератури. У розділі показано, що література на чеських землях була важливим чинником національного буття, що особливо підтвердилося в добу романтизму й національного відродження. Чеська суспільна й літературознавча думка пройшла шлях від сумнівів Й. Добровського щодо майбутнього чеської мови на зламі XVIII–XIX ст. до розгорнутої системи національних інституцій та появи літератури, яка репрезентувала різні наукові галузі й художню літературу. Нову концепцію літератури запропонував Й. Юнгманн (діалог «Про чеську мову», 1806 р.). Його підтримали будителі – Я. Коллар, Ф. Палацький, П. Шафарик, Ф. Челаковський, В. Ганка, згодом – К. Зап та К. Гавлічек-Боровський. Націєтвірна роль романтизму полягала в тому, що його поява була не просто реакцією на класицизм з його культом розуму, обов'язку, – а це була нова концепція людини, інше розуміння історичного процесу, а найголовніше в романтизмі – це увага до ідеї нації та народу. Романтизм сприймав мову як вияв

окремішності, цінував народну творчість, яка у недержавних народів була засобом збереження історичної пам'яті та національної ідентичності.

У другому розділі «Від ідеї слов'янської взаємності до утвердження національної ідентичності: порівняльно-історичні етапи й контексти» показано еволюцію поглядів К. Запа. Поняття слов'янської взаємності увійшло в науковий і публіцистичний обіг від часу появи публікації в 1836 р. Я. Коллара «Про літературну взаємність між слов'янськими племенами й нарідччями». Історично це поняття було пов'язане з ідеєю слов'янської єдності й панславізмом, нині його можна розглядати і в світлі теорії культурного трансферу. Спочатку ця ідея захопила багатьох слов'янських діячів (К. Запа також), бо хоча й дещо в завуальованій формі концепція слов'янської взаємності привертала увагу до слов'янського питання. Проте ця концепція була утопічною, відірваною від політичних реалій, несумісною з історичними імперативами й прагненнями слов'янських народів. Й. Юнгманн, П. Шафарик, Ф. Палацький лише на початках прихильно поставилися до концепції слов'янської взаємності. Принциповим противником був К. Гавлічек-Боровський. Противником цієї концепції був А. Міцкевич та інші польські діячі, особливо після придушення повстання 1830–1831 рр. Не погоджувався з концепцією Я. Коллара й словацький діяч Л. Штур, бо вона не передбачала рівноправність усіх слов'янських мов, зокрема словацької. Причиною розчарування К. Запа в концепції Я. Коллара були особисті спостереження в мультинаціональній Галичині, критичне ставлення до ідеї польського месіанства, критична оцінка праць російських учених, які слов'янську взаємність підмінювали ідеєю панрусизму, але головна причина полягала у потребі формувати й утверджувати національну ідентичність.

У роботі з'ясовано етноімагологічний аспект сприйняття слов'янських літератур як вияву національної ідентичності в інтерпретації К. Запа. Підстави досліджувати проблему в тому ракурсі дає те, що К. Зап писав про життя інших народів – їхню літературу, фольклор, побут. Творчість К. Запа дає багатий матеріал для цієї компаративної галузі – «Дзеркало життя Східної Європи», особливо її третій том – «Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі», в якому

К. Зап створив літературний етнообраз трьох етносів (українського, польського, єврейського). Також це огляди польської літератури у журналах «Květy», «Česká včela», «Časopis Českého museum», документальна повість «Гальшка, княжна з Острога», переклади К. Запа з польської, української, російської літератур, його листування зі слов'янськими діячами.

Найпомітніший у творчості К. Запа – польський дискурс («Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі») та огляди польської літератури. Автор не сприймав зневажливого ставлення польського суспільства до русинів, високо оцінював польську літературу за національну ідею та дух, але критично ставився до ідеї польського месіанізму. Ілрійський дискурс менш помітний. Він пов'язаний з діяльністю Станка Враза, найвідомішого поета ілрійського руху. Однією із передумов зближення К. Запа і Станко Враза було бажання справедливості у міжслов'янських взаєминах. У журналі Станка Враза «Kolo» К. Зап надрукував огляд польської літератури. Стосовно українського дискурсу в творчості К. Запа. Пошуки національної ідентичності з боку галицьких русинів були близькими для К. Запа. Він симпатизував «Руській Трійці» і завдяки йому публікації галицьких русинів з'являлися в чеських журналах. К. Зап перекладав твори українських авторів, а також твори М. Грабовського на українську тематику, «Тараса Бульбу» М. Гоголя (увагу К. Запа привернули українське походження автора та українська стихія повісті). Завдяки К. Запові галицькі русини взяли участь у Слов'янському з'їзді в Празі у 1848 році. К. Зап з великою симпатією описував побут і звичаї українців, захоплено відгукувався про народні пісні та архітектуру, – усе те, що було своєрідним кодом української національної ідентичності. «Світлий муж» – так високо оцінив І. Франко К. Запа завдяки його участі в українському відродженні.

У третьому розділі «Дискурс міжлітературної комунікації К. Запа в жанровій і стильовій парадигмі національно-культурного відродження» з'ясовано, що національна ідея була домінантною в творчості К. Запа. Він активно сприяв утвердженню національної ідентичності – тенденції морально виправданій та обґрунтованій в історичній перспективі. Націєвірний підхід К. Запа до

історичних і суспільних проблем найбільшою мірою проявився в «Чесько-моравській хроніці». У передмові К. Зап підкреслив важливе значення національної хроніки, яка після Біблії має бути в кожній чеській родині. Це свідчить про те, що національна ідея була концептуальною основою історичного нарративу.

У розділі з'ясовано жанрову парадигму літературно-критичної й редакторсько-видавничої діяльності К. Запа. У ньому сенсі цікавою була вже перша велика праця К. Запа – «Джеркало життя Східної Європи». В перших двох томах автор зібрав фейлетони, подорожні нариси переважно польських авторів. Визначальним для К. Запа був не географічний топос, а дихотомія «свій – чужий», що притаманне літературній етноімагології. Етноімагологічний контекст подорожніх нарисів як жанру був складний, бо автор керувався категорією «іншого» – це все ж був для К. Запа інший світ, в якому він намагався показати суттєві й особливі національні маркери. Сказане стосується й історико-краєзнавчих, і мистецтвознавчих нарисів, у яких показ «свого» обов'язково сприймався у порівнянні з національно (але не культурно) «іншим», оскільки змістом чеської історії було протистояння германському світові й утвердження національної ідентичності. Наявність різних жанрів (нарису, огляду, повісті, хроніки, рідше статті) сприяла повноті відображення дійсності. Уважне ставлення до використання жанрів було притаманне К. Запові і як редакторові журналу «*Ramátky archeologické a místopisné*». Компаративістський підхід до аналізу жанрової системи у творчості К. Запа дає змогу чіткіше визначити її особливості: з одного боку, вона була національною, а з іншого – позначена транснаціональністю, оскільки ті чи інші жанри вже культивувалися в європейській літературі.

У дослідженні з'ясовано стильові особливості творчості К. Запа. Чеські будителі не відразу прийшли до дослідження проблем стилю, хоча Й. Юнгманн порушував їх своїх працях. На проблему стилю К. Зап звернув увагу ще на початку свого творчого шляху. В листі до К. Ербена він зазначив, що потрібно відчувати себе повноцінним національним письменником, закликав до цілісного

погляду на життя – й тоді це буде правдива, яскрава, заснована на джерелах оповідь. Оскільки теоретичні проблеми стилю в часи К. Запа не були повноцінним й актуальним предметом дослідження, то цим поняттям варто оперувати не в суто мовному чи літературознавчому сенсі. Думка, висловлена у «Чесько-моравській хроніці» (у передмові автор зазначав, що хроніка має бути національною) спонукає до розуміння стилю як до категорії суспільної, суголосної з національним дискурсом і потребою звернути увагу на ті риси стилю й мислення К. Запа, що були зумовлені історичним змістом чеського національного відродження. Найважливіші ознаки стилю мислення К. Запа такі: національна ідея як домінанта у відображенні буття, документальність і достовірність, інтелектуальна відвага, громадянська позиція, ясність і доступність оповіді, що сприяло ефективності сприйняття з боку аудиторії. Важливою ознакою стилю К. Запа було й прагнення белетризувати оповідь, що помітно в нарисах усіх видів та публіцистичність, оскільки все що він описував мало суспільно-політичний підтекст і було актуальним.

Ключові слова: К. Зап, національна ідентичність, романтизм, слов'янська взаємність, імагологія, перформативний аспект літератури, слов'янські літератури, інтертекст, стиль, жанр.

SUMMARY

Kost S. S. The romantic concept of national identity in Slavonic literatures between the 1930s and 1960s (exemplified by Karel Zap's work). – Qualification research paper, manuscript.

Thesis for the candidate degree in philology (doctor of philosophy) in speciality 10.01.05 – comparative literary studies. – Ivan Franko National University of Lviv; State Higher Educational Institution «Vasyl Stefanyk Precarpathian National University», Ivano-Frankivsk, 2021.

The thesis investigates the romantic concept of national identity in Slavonic literatures between the 1930s and 1960s on the example of K. Zap's works, as well as

the peculiarities of literary perception of K. Zap's creative work. The author claims that the work of K. Zap is a documentary literature and justifies its consideration as an individual model of the strategy of national existence. The paper clarifies the social, cultural and literary dimensions of national identity as a concept, the performative aspect of literature as a spiritual attribute of the nation and the nation-building significance of romanticism during the Czech revival, the ethno-imagological aspect of interpretation of Slavonic peoples' social and spiritual life in K. Zap's works. The study proves the regularity of the writer's worldview evolution and the importance of the national idea as the main conceptual basis and moral imperative; the stylistic features and genre paradigm of K. Zap's literary and critical, journalistic and editorial activity are analyzed.

The research novelty of the study lies in the fact that for the first time the work of K. Zap in the context of the Czech national revival is comprehensively examined and its significance in the formation of national identity is grounded. The major works of the writer: «Mirror of Life of Eastern Europe», in particular the third volume – «Travels and Walks in Halychyna», «Czech-Moravian Chronicle» are introduced into the academic circulation of the Ukrainian humanities, the regularity of K. Zap's ideological evolution is substantiated and the national idea is singled out as the principal socio-cultural keynote of his creative work.

The first section, «Literary and National-Cultural Romanticism: an Aspect of Comparative and Interdisciplinary Study», clarifies the relevance and meaning of the concept of «national identity». The interdisciplinary nature of the concept of «national identity» is evidenced in its application to different humanities and various aspects of life. The idea of four types of national identity is important – archaic, romantic, modern, postmodern. The romantic type is associated with the era of romanticism, and hence with the work of K. Zap, whose merit lies in the fact that his works represent history, local lore, literature, literary studies, archeology, education.

The section considers the importance of literature as a spiritual attribute of the nation and its role in national self-awareness. Discussions about the functions and purpose of literature, about whether it performs aesthetic, educational and awareness-

rising functions and whether it is an active participant in public life, have not lost relevance today. The issue of national content and nature of literature adds to the urgency of these discussions. The section shows that literature in the Czech lands was an important factor in national existence, which was especially manifested in the era of Romanticism and national revival. The Czech social and literary thought came a long way from J. Dobrovský's doubts about the future of the Czech language at the turn of the 18th and 19th centuries to the extensive system of national institutions and the emergence of literature, which represented various scientific fields and fiction. A new concept of literature was proposed by J. Jungmann («On the Czech Language», 1806). He was supported by the «awakeners» – J. Kollár, F. Palacký, P. J. Šafařík, F. L. Čelakovský, V. Hanka, later – K. Zap and K. Havlíček Borovský. The nation-building role of romanticism consisted in the fact that its emergence was not just a reaction to classicism with its cult of reason, duty – but it was a new concept of man, a different comprehension of the historical process, and the most important aspect in romanticism was the attention to the idea of nation and people. Romanticism perceived language as a manifestation of separateness, valued folk art, which in non-state peoples was a medium of preserving historical memory and national identity.

The second section, «From the Idea of Slavonic Reciprocity to the Establishment of National Identity: Comparative Historical Stages and Contexts», demonstrates the evolution of K. Zap's views. The concept of Slavonic reciprocity entered scientific and journalistic circulation in 1836 with the publication of «On the Literary Reciprocity between the Slavonic Tribes and Dialects» by J. Kollár. Historically, that concept was associated with the idea of Slavonic unity and Pan-Slavism, and today it can be considered in the light of the theory of cultural transfer. Initially, this idea fascinated numerous Slavonic public figures (K. Zap as well), because although somewhat veiled, the concept of Slavonic reciprocity drew attention to the Slavonic question. However, this concept was utopian, detached from political realities, incompatible with the historical imperatives and aspirations of the Slavonic peoples. J. Jungmann, P. J. Šafařík and F. Palacký only in the beginning were sympathetic to the concept of Slavonic reciprocity. The principled opponent was K. Havlíček Borovský. A. Mickiewicz and

other Polish figures were in opposition to that concept, especially after the suppression of the uprising of 1830–1831. The Slovak activist L. Štúr also disagreed with the concept of J. Kollár, because it did not provide for the equality of all Slavonic languages, in particular, Slovak. The reason for K. Zap's disappointment with the conception by J. Kollár was personal observations in multinational Halychyna, a critical attitude to the idea of Polish messiahship, a disapproving assessment of the works of Russian scholars who replaced Slavonic reciprocity with the idea of Pan-Russianism, but the main reason was the need to form and assert national identity.

The ethno-imagological aspect of the perception of Slavonic literatures as a manifestation of national identity in the interpretation of K. Zap is clarified in the research. The fact that K. Zap wrote about the life of other peoples – their literature, folklore, life – gives grounds to investigate the problem from that perspective. K. Zap's works provide rich material for this comparative field – «Mirror of Life of Eastern Europe», especially its third volume – «Travels and Walks in Halychyna», in which K. Zap created a literary ethno-image of three ethnic groups (Ukrainian, Polish, Jewish). There are also reviews of Polish literature in the magazines «Květy», «Česká včela», «Časopis českého museum», a documentary story «Halshka, Princess of Ostroh», K. Zap's translations from Polish, Ukrainian, Russian literatures, his correspondence with Slavonic figures.

The most notable in K. Zap's work is the Polish discourse («Travels and Walks in Halychyna») and reviews of Polish literature. The author did not accept the contemptuous attitude of Polish society towards the Ruthenians, highly valued Polish literature for its national idea and spirit, but was critical of the idea of Polish messiahship. Illyrian discourse is less noticeable. It is associated with the work of Stanko Vraz, the most prominent poet of the Illyrian movement. One of the preconditions for the rapprochement of K. Zap and Stanko Vraz was the desire for justice in inter-Slavonic relations. K. Zap published a review of Polish literature in Stanko Vraz's magazine Kolo. Regarding the Ukrainian discourse in K. Zap's works, the search for national identity by the Ruthenians in Halychyna was close to K. Zap. He held affection for Ruska Triitsia (the Rus' Trinity), and thanks to him, publications of

the Ruthenians of Halychyna appeared in Czech magazines. K. Zap translated works by Ukrainian authors, as well as works by M. Grabowski on Ukrainian themes, «Taras Bulba» by Mykola Hohol (K. Zap's attention was drawn to the Ukrainian origin of the author and the Ukrainian element of the story). Thanks to K. Zap, the Ruthenians of Halychyna participated in the Prague Slavic Congress of 1848. K. Zap described with great affection the life and customs of the Ukrainians, spoke enthusiastically about folk songs and architecture – all that was a kind of code of Ukrainian national identity. «Bright Man» – in such a way K. Zap was praised by I. Franko by virtue of his participation in the Ukrainian revival.

In the third section «The Discourse of Interliterary Communication of K. Zap in the Genre and Style Paradigm of National and Cultural Revival» it is found out that the national idea was dominant in K. Zap's work. He actively promoted the establishment of national identity – a tendency that is morally justified and substantiated in historical perspective. K. Zap's nation-building approach to historical and social problems was most evident in the «Czech-Moravian Chronicle». In the preface, K. Zap emphasized the importance of the national chronicle, which after the Bible should be in every Czech family. This suggests that the national idea was the conceptual basis of the historical narrative.

The section highlights the genre paradigm of literary and critical, as well as editorial and publishing activity of K. Zap. In this sense, K. Zap's first major work, «Mirror of Life of Eastern Europe», is of interest. In the first two volumes the author collected feuilletons, travel essays by mostly Polish authors. The key factor for K. Zap was not a geographical topos, but the dichotomy «us – them», which is inherent in literary ethno-imagology. The ethno-imagological context of travel essays as a genre was complicated, because the author was guided by the category of «them» – it was still another world for Zap, in which he tried to show significant and special national markers. This applies to both historical, local history and art history essays, in which the representation of «us» was necessarily perceived in comparison with the national (but not culturally) «them», as the content of Czech history implied confrontation with the German world and the assertion of national identity. The presence of different genres

(essay, review, story, chronicle, rarely article) contributed to the completeness of the reflection of reality. Attentive attitude to the use of genres was characteristic of K. Zap as the editor of the magazine «Památky archeologické a místopisné». The comparative approach to the analysis of the genre system in K. Zap's work makes it possible to determine its features more clearly: on the one hand, it was national, and on the other – marked by transnationality, because certain genres were already cultivated in European literature.

The study describes stylistic features of the work of K. Zap. The Czech «awakeners» did not immediately come to the investigation of style issues, although J. Jungmann violated them in his works. K. Zap accentuated the problem of style at the beginning of his career. In his letter to K. Erben, he noted that it was necessary to feel like a full-fledged national writer, he also called for a holistic view of life – and then it would be a true, vivid, source-based story. Since the theoretical problems of style in the time of K. Zap were not a meaningful and urgent subject of study, this concept should not be used in a purely linguistic or literary sense. The opinion expressed in the «Czech-Moravian Chronicle» (in the preface the author indicated that the chronicle should be national) suggests the understanding of style as a public category, consistent with the national discourse and the need to pay attention to those features of K. Zap's style and thinking that were conditioned by the historical content of the Czech national revival. The most important characteristics of K. Zap's style of thinking are: the national idea as the keynote in the reflection of life, the documentation and authenticity, intellectual courage, civic position, clarity and accessibility of the story, which contributed to the effectiveness of perception by the audience. An important feature of K. Zap's style was the desire to fictionalize the story, which is evident in the essays of all kinds, and the journalism, since everything he described had a socio-political connotation and was of relevance.

Key words: K. Zap, national identity, romanticism, Slavonic reciprocity, imagology, performative aspect of literature, Slavonic literatures, intertext, style, genre.

Список публікацій за темою дисертації

1. Кость С. Карел Зап про польську літературу (за публікаціями журналу «Časopis Českého Muzea». *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2012. Вип. 19. С. 269–275.
2. Кость С. «Старожитності і пам'ятки землі Чеської» у творчості Карела Запа (в контексті чеського національного відродження). *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*. Київ : «Освіта України», 2014. Вип. 25. С. 192–201.
3. Кость С. Слов'янські літератури в інтерпретації Карела Запа. *Наукові праці: Філологія. Літературознавство*. Миколаїв : Вид-во Чорноморського державного університету імені Петра Могили, 2016. Вип. 265. Т. 277. С. 31–35.
4. Кость С. Концепція слов'янської взаємності: особливості сприйняття й тлумачення у слов'янському світі (40-ві–70-ті рр. ХІХ ст.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету: Серія: Філологія*. Одеса : Міжнародний гуманітарний університет, 2017. Вип. 27. Т. 1. С. 14–19.
5. Кость С. Жанрова парадигма творчості Карела Запа. *Deutsche internationale Zeitschrift für zeitgenössische Wissenschaft*. 2021. Vol. 3. №6. S. 31–35.
6. Кость С. Еволюція світоглядних концепцій Карела Запа: від ідеї слов'янської взаємності до ідеї національної. *Мова і культура*. Київ : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2015. Вип. 17. Т. VII (175). С. 356–364.
7. Кость С. Подорожі Карела Запа по Галичині: ідеї та мотиви (за матеріалами подорожніх нарисів). *Słowianie w podróży. Seria: Dyskursy współczesnej slawistyki*. Gdańsk : Wydawnictwo uniwersytetu Gdańskiego, 2016. Tom II. Literatura. S. 41–51.

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ЛІТЕРАТУРНИЙ І НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ РОМАНТИЗМ: АСПЕКТИ КОМПАРАТИВНОГО ТА МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ВИВЧЕННЯ	26
1.1. Національна ідентичність як поняття та міждисциплінарна проблема.....	26
1.2. Література як духовний атрибут нації: перформативний аспект....	41
1.3. Націєтвірна місія романтизму як літературного напрямку (типологічна характеристика).....	60
1.4. Карел Зап: вид творчості як моделі стратегії національного буття, літературознавча рецепція.....	82
РОЗДІЛ 2. ВІД ІДЕЇ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ВЗАЄМНОСТІ ДО УТВЕРДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ Й КОНТЕКСТИ	93
2.1. Слов'янська взаємність як теоретичний концепт у контексті теорії культурного трансферу.....	93
2.2. Карел Зап як критик ідеї слов'янської взаємності: від ідеї взаємності до ідеї національної.....	107
2.3. Слов'янські літератури як вияв національної ідентичності в інтерпретації Карела Запа: етноімагологічний аспект.....	120
РОЗДІЛ 3. ДИСКУРС МІЖЛІТЕРАТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ КАРЕЛА ЗАПА В ЖАНРОВІЙ І СТИЛЬОВІЙ ПАРАДИГМІ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ	146
3.1. Національна ідея – основа історичного наративу.....	146
3.2. Жанрова парадигма літературно-критичної й редакційно-видавничої діяльності Карела Запа: національна специфіка.....	158
3.3. Стильові особливості творчості Карела Запа в контексті національного відродження.....	184
ВИСНОВКИ	203
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	210
ДОДАТКИ	236

ВСТУП

Поряд з особистісною та іншими ідентичностями відчуття етнічної, мовної, культурної тотожності є рушійним чинником розвитку національного письменства й творчим стимулом для митця. Без усвідомлення своєї національної ідентичності з боку й індивіда, й народу неможливий національний рух і національне життя. Усвідомлення цієї істини настало в добу романтизму, бо доба класицизму мала космополітичний характер. Відчуття унікальності національного та власного «Я», неповторність людської особистості й самобутності культури кожного народу наснажувало романтиків не лише возвеличувати внутрішній світ особи та захоплюватися етнографічними, культурологічними особливостями етносу, а й оспівувати ідеали свободи індивіда й національного відродження та визволення. Цей процес охоплював усі сфери життя, а тому й літературу та мистецтво. Саме в добу романтизму концепція національної ідентичності була вперше усвідомлена, тематизована, відображена в конкретній діяльності, бо без цього не відбулося б і національне відродження, до якого окремі слов'янські народи йшли через подолання утопічних ідей слов'янської єдності та взаємності. Інша річ, що поняття національної ідентичності не здобуло на той час статусу наукового поняття.

Пошуки, утвердження, збереження й формування національної ідентичності – це одна з найпотужніших історичних і соціокультурних тенденцій сучасності. Поняття національної ідентичності набуває особливого значення саме в умовах глобалізаційних процесів, бо вони дають підстави для тези про ймовірність відмирання націй і національних держав або принаймні про зникнення етнічного чинника та неспроможність таких понять, як «національний світогляд», «національний тип», «національний характер». Не менш небезпечним є розуміння національної ідентичності як історичного феномену, оскільки це також нівелює значення нації як людської спільноти, об'єднаної єдиною мовою, історією, внутрішніми економічними зв'язками, традиціями, волею до реалізації національної ідеї.

Поняття «національна ідентичність» (найчастіше розуміють як відчуття колективної приналежності до конкретної національної спільноти) важливе в тому сенсі, що воно дає змогу не лише простежити історію формування нації, але й спонукає до вироблення державної стратегії, механізму захисту національної ідентичності. Методологічна продуктивність цього поняття полягає і в тому, що воно багатовимірне й міждисциплінарне, стосується різних видів життєдіяльності, а також індивіда й суспільства загалом. Це поняття дає змогу досліджувати історію слов'янських народів, для яких у 30–60-х рр. ХІХ ст. проблема національної самоідентифікації була дуже важливою, вона стосується й літератури, яка була чинником формування та збереження національної самосвідомості й національної ідентичності. Нині слов'янську взаємність як теоретичний концепт і культурну програму можна розглядати і в світлі теорії культурного трансферу.

Якщо взяти до уваги те, що порівняльне літературознавство – це дослідження літератури, яке виходить за межі окремої країни, а також вивчення зв'язків між літературою, з одного боку, й іншими царинами знання та свідомості (Г. Ремак) [113], що, як, Д. Наливайко зазначає немає консенсусу у формулюванні предмета цієї наукової галузі, не кажучи вже про загально визнаний метод вивчення [87], то треба визнати, що дослідження творчості К.Запа цілком узгоджується з предметом порівняльного літературознавства тому, що 1) ми досліджуємо творчість К. Запа не лише в контексті чеського національного відродження, але й відродження інших слов'янських народів; 2) К. Зап був причетний до національного відродження інших слов'янських народів; 3) його творчість охоплювала різні сфери знань (історію, етнографію, мистецтвознавство, літературну критику, археологію тощо); 4) концепція національної ідентичності, що була основою життєдіяльності К. Запа стосувалася національного відродження не лише чеського, але й інших слов'янських народів; 5) його критика слов'янської взаємності, в утопічності якої він переконався, також виходила за національні межі. На підтвердження цієї думки можемо послатися і на І. Мельниченка, який стверджує, що сучасну компаративістику визначають взаємопроникнення і

взаємодія різних літературних традицій й контекстів, що літературна компаративістика не має обмежуватися лише простою рецепцією літературних творів іншого народу чи сприйняттям окремим митцем творів іноземного походження, що на зміну простій рецепції літературного твору в культурному середовищі іншого народу чи сприйняття тим чи іншим митцем іноземних творів приходить багатоманітність прочитання і сприйняття літературного твору, способи взаємодотуку близьких чи далеких контекстів, рефлексій невизначеності твору серед різних духовних галузей і сфер культури [83].

К. Зап народився в німецькомовній родині, але є відомим чеським літератором, істориком літератури, мистецтвознавцем, етнографом, редактором. Він жив і творив упродовж чеського національного відродження, коли слов'янська ідея поступово трансформувалася в ідею національну, література стала важливим чинником формування національної ідентичності, а національне відродження охопило всі сфери суспільного життя. Ще одне суттєве питання, яке також має методологічне значення, полягає в тому, щоб з'ясувати, до якого виду літератури належить творчість К. Запа. У 30–60-х рр. ХІХ ст. вже розрізняли «літературу» та «художню літературу» або «словесність» (Й. Юнгманн). Власне Й. Юнгманн в «Історії чеської літератури» вмістив «Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі» К. Запа в підрозділі «Мандрівна література». Але і в жанровому, і в тематичному аспектах творчість К. Запа значно різноманітніша, ніж це передбачають поняття «мандрівна література» чи «мандрівна проза», – це не лише подорожні нариси, але й публікації на мистецтвознавчу тематику, краєзнавчі нариси, літературно-критичні огляди, хроніка, історична біографістика, епістолярій тощо. Методологічно ефективнішим є інший підхід. Річ у тім, що на зламі ХХ–ХХІ ст. літературознавці зауважили сплеск документальної літератури, літератури факту. На жаль, потрібно вказати на термінологічну невизначеність, відсутність загальноновизнаної думки щодо змісту терміну, і жанрів, і різновидів документальної літератури; дискусії з цього приводу тривають (І. Акіншина, І. Василенко, М. Варикаша, О. Галич, Г. Грегуль, І. Данильченко, Н. Колошук, Г. Сиваченко, Т. Черкашина). Найважливіший висновок, який можна зробити на

підставі цих дискусій, – зникає межа між літературою фікційною (художньою) і нефікційною (документальною). Оскільки К. Зап не вдавався до письменницької фікційності, до вимислу й домислу, був учасником подій, які описував, спирався на власні спостереження та документи, то це й дає підстави вважати, що його творчість належить до документальної літератури.

Отже, **актуальність** дослідження зумовлена кількома чинниками: 1) поняття «національна ідентичність» поповнило інструментарій сучасного літературознавства, а література залишається важливим засобом формування і збереження національної ідентичності; 2) ще й сьогодні помітні спроби реанімувати т. зв. слов'янську ідею й маніпулювати нею; 3) досвід боротьби слов'янських народів за національну ідентичність не втратив свого значення; 4) творчість К. Запа, який був учасником чеського національного відродження (30–60-х рр. ХІХ ст.), вивчена мало, особливо у компаративістському вимірі; твори К. Запа відображали дух часу, сприяли чеському національному відродженню й були помітним культурним явищем відтак вони стали об'єктом сучасного порівняльного літературознавства, зважаючи на перетворення теорії літератури в культурологічну теорію літератури.

Незважаючи на актуальність теми і внесок К. Запа в чеське й українське національне відродження, його творчість досліджена мало. Її вивчали чеські літературознавці Ї. Горак, В. Гостічка, К. Паулі, Л. Фейгл. Згадки про К. Запа зустрічаються в працях таких українських авторів, як І. Брик, П. Гонтар, М. Кріль, В. Моторний, І. Франко.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано на кафедрі слов'янської філології імені проф. І. Свенціцького Львівського національного університету імені Івана Франка згідно з науково-дослідною темою «Слов'янські мови та літератури: історія, сучасний стан, типологічні паралелі» (номер д/р 0118U000616). Тема дослідження затверджена Вченою радою Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол №14/1 від 27.01.2016 р.) та уточнена (протокол № 46/2 від 28.02.2018 р.).

Мета дослідження – на підставі вивчення творчості К. Запа визначити особливості становлення романтичної концепції національної ідентичності в слов'янських літературах 30–60-х років XIX століття.

Мета наукового дослідження передбачає розв'язання таких завдань:

- з'ясувати суспільні, культурні й літературні виміри національної ідентичності в літературі слов'янських народів;
- окреслити перформативний аспект літератури як духовного атрибута нації і націєтвірне значення романтизму в житті й письменстві слов'янських народів;
- дослідити особливості літературознавчої рецепції творчості К. Запа як світоглядного вияву національного духу слов'янських (і зокрема чеської) літератур 30–60-х років XIX ст.;
- визначити вид творчості К. Запа та обґрунтувати її розгляд як моделі стратегії національного буття в чеській та інших слов'янських літературах;
- вивчити етноімагологічний аспект інтерпретації суспільного й духовного життя слов'янських народів у творчості К. Запа;
- обґрунтувати закономірність світоглядної еволюції К. Запа та значення національної ідеї як головної концептуальної засади й морального імперативу його творчості;
- проаналізувати стильові особливості й жанрову парадигму літературно-критичної та редакційної діяльності К. Запа.

Об'єкт дослідження – критична, художньо-публіцистична та епістолярна спадщина К. Запа у контекстуальному порівнянні слов'янського і чеського відродження 30–60-х років XIX ст. (корпус його праць з літературознавства, історії, краєзнавства, мистецтвознавства, архітектури, археології – «Дзеркало життя Східної Європи», «Опис королівської столиці Праги», «Путівник по Празі», «Пам'ятки і старожитності Чеської землі», «Чесько-моравська хроніка»; це численні публікації на сторінках таких журналів, як «Časopis Českého museum», «Květy», «Památky archeologické a místopisné», «Poutník», «Česká včela», «Vlastimil»).

Предмет дослідження – особливості осмислення К. Запом ідеї романтичної концепції національної ідентичності на різних етапах його освітньо-літературної діяльності; роль К. Запа у процесі духовно-національного становлення слов'янських народів.

Теоретико-методологічну основу дисертації становлять як праці вчених українських (В. Будного, Г. Грабовича, М. Ільницького, І. Мельниченка, Д. Наливайка, Г. Сиваченко, І. Франка, Д. Чижевського та ін.), так і зарубіжних (Р. Барта, П. Брюнеля, Р. Веллека, Д. Дюришина, С. Т. де Зепетнека, Е. Касперського, Г. Ремака та ін.), які досліджували теоретичні аспекти компаративістики; праці вітчизняних науковців, які аналізували проблеми вияву національної ідентичності в літературі (С. Андрусів, П. Іванишина, О. Пронкевича, Л. Сеника, Н. Шумило та ін.), а також праці закордонних (З. Баумана, М. Габермаса, С. Гантінгтона, Д. Гатчінсона, М. Гібернау, Е. Сміта та ін.) й українських вчених (Є. Бистрицького, П. Гнатенка, О. Горського, О. Забужко, Р. Зимовця, М. Козловця, І. Лисого та ін.), які досліджували теоретичні аспекти національної ідентичності. Йдеться зокрема про такі положення, які формують методологічну основу дисертації:

- визначення предмета компаративістики і загально визнаних методів дослідження залишається дискусійним, а тому можливий методологічний плюралізм і використання методів суміжних дисциплін;
- вивчення творчості автора, який належить до іншої національної літератури, міжлітературних слов'янських зв'язків, а також зв'язків літератури з іншими дисциплінами і сферами життєдіяльності є предметом порівняльного літературознавства і має пізнавальне значення;
- поняття національної ідентичності стосується як слов'янських літератур, так і окремих літератур епохи національного відродження;
- дослідження ролі літератури у формуванні національної ідентичності має позанаціональний, позачасовий характер, а тому й актуальне значення.

Важливе значення для дослідження мають праці чеських будителів (К. Гавлічка-Боровського, В. Ганки, Я. Коллара, Ф. Палацького, Й. Юнгманна,

П. Шафарика та їхнє листування), а також тих слов'янських діячів означеного періоду, чії праці і твори узгоджуються із досліджуваною проблемою (Станка Врза, А. Міцкевича, Л. Штура). Вагоме місце у джерельній базі дослідження належить працям таких вчених, як О. Бодянський, В. Ламанський, Й. Первольф, О. Пипін, О. Спасович. Джерельне значення мають і ті різножанрові праці тогочасних і сучасних дослідників, в яких йдеться про слов'янське питання, про національне відродження слов'ян (К. Крейчі, Ф. Кутнара, Т. Масарика, В. Мацури), праці з історії літератур слов'янських народів (М. Возняка, М. Грушевського, С. Єфремова, І. Франка – українська література, Я. Влчка, Я. Малого, Я. Якубца та ін. – чеська, А. Брюкнера, М. Вишнівського, Е. Дембовського, В. Завадзького, М. Мохнацького – польська).

Методи дослідження. Згідно з визначеними завданнями, на різних етапах дослідження в роботі застосовано комплекс підходів і методів, притаманних порівняльному літературознавству. *Генетично-контактний* підхід дав змогу дослідити як взаємодію слов'янських літератур означеного періоду на прикладі творчості К. Запа, так і з'ясування змісту таких понять, як еволюція, рецепція, слов'янська взаємність, національна ідея, національна ідентичність. *Герменевтично-контекстуальний* – сприяв тлумаченню текстів у відповідному суспільному, духовному, літературному контекстах. *Генетичний підхід* та його різновиди (контактологічний метод, напр.) дав змогу порівняти окремі літературні явища. *Етноімагологічний* – сприяв розумінню національної сутності як слов'янських літератур, так і творчості К. Запа. *Перформативний* – дозволив розглянути літературу не лише як формальний атрибут духовного життя нації, але й як дієвий засіб формування національної ідентичності. За допомогою *системного підходу* проаналізовано творчість К. Запа в широкому суспільно-політичному й духовному контексті чеського буття 30–60-х рр. XIX ст. *Метод кроссдисциплінарності* дозволив використати історичні методи дослідження (хронологічно-проблемний, ретроспективний, актуалізації тощо). *Інтертекстуальний метод* допоміг виявити у творчості К. Запа вплив авторів чеської та інших слов'янських літератур. *Бібліографічно-описовий метод*

використано для дослідження структури й основних проблем та дискурсів періодичних видань; *біографічний* – сприяв розгляду діяльності К. Запа у контексті чеського відродження. *Просопографічним методом* послуговуємося для вивчення творчості К. Запа, щоб реконструювати історію чеського суспільства означеного періоду. Крім цього, в дослідженні використано *методи діахронного й синхронного* сприймання явищ та процесів, а також традиційні загальнонаукові підходи *аналізу й синтезу, індукції та дедукції*. Комплексне застосування цих методів дало змогу максимально повно виконати поставлені завдання.

Наукова новизна одержаних результатів.

У роботі вперше:

- комплексно досліджено творчість К. Запа в контекстуальному порівнянні чеського і слов'янського національного відродження та обґрунтовано її значення у формуванні національної ідентичності;
- запроваджено до наукового обігу української гуманітаристики його основні праці: «Дзеркало життя Східної Європи» (зокрема третю частину – «Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі»), «Чесько-моравська хроніка» тощо;
- обґрунтовано закономірність світоглядної еволюції К. Запа;
- виокремлено національну ідею як головну соціокультурну домінанту його творчості;

удосконалено:

- розуміння стилевих і жанрових особливостей творчості К. Запа;
- тлумачення понять «слов'янська взаємність», «національна ідентичність» у контексті національного відродження;

набуло подальшого розвитку:

- дослідження творчості К. Запа та її значення і в чеському, і в слов'янському національному відродженні;
- вивчення чесько-українських літературних зв'язків;
- обґрунтування літератури як ефективного засобу формування національної ідентичності.

Теоретичне та практичне значення дисертації полягає в обґрунтуванні значення концепції національної ідентичності в літературному та націєтвірному процесах слов'янських народів, а також у тому, що одержані результати можна використати при підготовці лекційних курсів з історії слов'янських літератур і спецкурсів з історії чеської літератури, літературної компаративістики та етноімагології. Також опрацьований емпіричний матеріал, результати і висновки дисертації сприятимуть перекладу «Мандрівок і прогулянок по Галицькій землі» та можуть бути основою для написання монографії про життя і творчість К. Запа.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням, в якому розглянуто роль К. Запа в чеському національному відродженні та значення його творчості в міжлітературних зв'язках слов'янських народів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації викладено в публікаціях у періодичних українських та зарубіжних виданнях, оприлюднено в доповідях на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях: XIX Міжнародному славистичному колоквіумі (Львів, 15–16 квітня 2010 року), XX Міжнародному славистичному колоквіумі (Львів, 19–20 травня 2011 року), Міжнародній науковій конференції молодих вчених «Славістика XXI століття: традиції та перспективи розвитку» (Львів, 26–28 жовтня 2011 року), XXI Міжнародному славистичному колоквіумі (Львів, 19–20 квітня 2012 року), Міжнародній науковій конференції до 170-річчя кафедри слов'янської філології КНУ імені Тараса Шевченка (Київ, 25–28 вересня 2012 року), XXII Міжнародному славистичному колоквіумі (Львів, 16–17 квітня 2013 року), Międzynarodowej konferencji naukowej. Słowianie w podróży (Гданськ, 10–11 жовтня 2013 року), XI Міжнародній науковій конференції «Слов'янські літератури в контексті світової: до 900-ліття К. Туровського та 200-ліття Т. Шевченка» (Мінськ, 24–25 жовтня 2013 року), XIV Міжнародних славистичних читаннях пам'яті академіка Леоніда Булаховського (Київ, 25 квітня 2014 року), XXIV Міжнародній науковій конференції «Мова і культура» імені Сергія Бураго (Київ, 22–25 червня 2015 року), Міжнародній науково-практичній конференції

«Мова та культура: сучасні аспекти співвідношення» (Одеса, 20–21 листопада 2015 року), XXIV Міжнародному славістичному колоквиумі (Львів, 26–27 травня 2016 року), I Міжнародній конференції «Слов'янські студії» (Миколаїв, 24 – 25 травня, 2016 року), Contemporary issues in philological sciences: experience of scholars and educationalists of Poland and Ukraine. Lublin science and technology park S.A. International research and practice conference (Lublin, 28–29 April, 2017), Modern philological research: a combination of innovative and traditional approaches. International scientific-practical conference (Tbilisi, 27–28 April, 2018), XXVI Міжнародному славістичному колоквиумі (Львів, 17–18 травня 2018 р.), Міжнародній науковій конференції «Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність» (Дніпро, 24–25 травня 2019 року), Наукових читаннях пам'яті члена-кореспондента НАН України Ю. Карпенка (Одеса, 7–9 жовтня 2010 року), Наукових читаннях пам'яті члена-кореспондента НАН України Ю. Карпенка (Одеса, 13–14 жовтня 2011 року), XV Всеукраїнській науковій конференції молодих філологів «VIVAT ACADEMIA (Львів, 28 квітня 2017 року). Апробовано також на щорічних науково-звітних конференціях кафедри слов'янської філології імені проф. І. Свенціцького Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, 2016–2019 роки) та на наукових конференціях професорсько-викладацького складу й аспірантів Львівського торговельно-економічного університету (Львів, 2011–2020 роки). Дисертацію обговорено на розширеному засіданні кафедри слов'янської філології імені проф. І. Свенціцького Львівського національного університету імені І. Франка (протокол №10 від 18 червня 2020 року), а також на засіданні кафедри світової літератури і порівняльного літературознавства ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (протокол №8 від 11 січня 2021 року).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження опубліковано в 15 одноосібних публікаціях, з них 7 основних (5 – у фахових виданнях України, 2 – в іноземних наукових періодичних виданнях) та 8 додаткових.

Структура та обсяг роботи. Дисертаційне дослідження складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (303 позиції) та додатків. Загальний обсяг дисертації – 239 сторінок, з них основного тексту – 194 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ЛІТЕРАТУРНИЙ І НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ РОМАНТИЗМ: АСПЕКТИ КОМПАРАТИВНОГО ТА МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ВИВЧЕННЯ

1.1. Національна ідентичність як поняття та міждисциплінарна проблема

У середині ХХ ст. щораз більшого поширення почала набувати ідея глобалізації, що в поєднанні з традиційним космополітизмом відображала, як багатьом здавалося, основну тенденцію сучасного світу. Це давало підстави для прогнозів якщо не про близьку смерть націй (і національних держав), то принаймні про стирання різниць між державами, а такі поняття, як «національна держава», «національна свідомість», «національний характер», «національні традиції», не кажучи вже про «національні інстинкти», сприймали як застарілі й такі, що створюють когнітивний дискомфорт, а тому методологічно непродуктивні. Е. Дж. Гобсбаум ще на початку 90-х рр. ХХ ст. зазначав, що «нація», «націоналізм» уже не можуть бути вичерпними термінами для характеристики, та, що більше, для аналізу політичних явищ, які вони позначають, і навіть почуттів, які ці поняття позначали в минулому. І вже обережніше він додавав: «Не виключена можливість, що націоналізм втратить свою потугу разом із занепадом національної держави...» [24, с. 796]. (Зауважимо, що англійський вчений дотримується марксистських поглядів на історію, отже й на питання нації також).

Проте футуристичні пророцтва справджуються далеко не завжди й далеко не відразу. Крах колоніальної системи після Другої світової війни та утвердження десятків нових національних держав, розпад радянської імперії та Югославії, національні рухи, навіть у високорозвинутих країнах (Великобританії, Іспанії, Бельгії), навіть невдача концепції мультикультурності в Європі (Німеччині, Франції), свідчать, що нація як така не зникає, а національні почуття, традиції мають не менше значення, ніж політичні та економічні причини суспільних змін. Про силу та значення національних почуттів свідчать і приклади чеського й українського національного відродження. Так, американський вчений А. Валіцький вважає, що чехи наприкінці ХVІІІ ст. були позбавлені не лише

власної «історичної верстви», але й власної «високої культури», що створювало сприятливі умови для германізації чеських земель, але цього не сталося, бо існував чеський народ, який ще не був нацією, проте мав певну форму колективної тотожності [14, с. 814]. Нація не була ідеологічним конструктом, вигаданим філологами, істориками й літераторами – вона була результатом прагнення народу, який втратив державність, але зберігав національні почуття, традиції й ідеали.

Національні почуття й настрої, ідеали й традиції навіть у високорозвинених державах другої половини ХХ ст. виявилися настільки значними, що починаючи приблизно з 70-х рр. ХХ ст. поняття «національна ідентичність» увійшло в науковий обіг зарубіжної філософської, політичної, соціологічної думки. Різноманітні аспекти національної ідентичності окреслено у працях З. Баумана, Ю. Габермаса, С. Гантінгтона, Д. Гатчінсона, М. Гібернау, Е. Сміта та ін. С. Гантінгтон у праці «Хто ми? Виклики американській національній ідентичності», зазначив, що вона присвячена особливостям американської ідентичності, він ставив собі мету відповісти на запитання, що об'єднує американців у націю і що відрізняє їх від інших народів [127, с. 15]. Як зазначають М. Козловець і Н. Ковтун, важко «назвати інше поняття, ніж «ідентичність», яке викликало б настільки значну кількість трактувань, інтерпретацій та оцінок. Одних лише визначень ідентичності десятки. Термін «ідентичність» помітно витіснив такі звичні поняття, як «самосвідомість» та «самовизначення»» [42, с. 27]. Ідентичність може бути індивідуальна та колективна, етнічна, політична, культурна, релігійна, геополітична, цивілізаційна, соціальна тощо. Вибір ідентичності іноді залежить від багатьох чинників та умов, у яких перебуває індивід чи суспільство, а іноді він зумовлений історично. У цьому разі йдеться про ідентичність національну. Ми погоджуємося з тими дослідниками, які під національною ідентичністю розуміють колективну приналежність саме до конкретної національної спільноти. М. Козловець і Н. Ковтун слушно зазначають, що національна ідентичність – це конструкція, яка складається з багатьох взаємопов'язаних елементів – етнічних, культурних,

територіальних, економічних та політико-правових; вони означають зв'язки солідарності між членами спільноти, об'єднаними спільною пам'яттю, міфами й традиціями [42, с. 71]. Не менше нам імпонує думка В. Даренської, яка виокремлює чотири типи національної ідентичності: архаїчний, романтичний, модерний і постмодерний [30]. Романтичний тип національної ідентичності пов'язаний з добою романтизму, саме романтики звернули увагу на історію народу, на традиції та вивчення народної творчості й загалом на яскраво виражену окремішність свого народу, який має власну літературу, мову, культуру.

Дослідження національної ідентичності надзвичайно важливе саме в сучасних умовах, коли глобальні тенденції суттєво впливають на традиційні національні цінності, а іноді й деформують їх. Проте пошуки національної ідентичності хронологічно почалися значно раніше, оскільки потрібно розрізнити етнічну самосвідомість і національну. Перша передуює другій і характерна для періоду етногенезу будь-якого народу, його становлення як певної етнічної спільноти. Пошук національної ідентичності притаманний тому історичному періоду, коли він починає трансформуватися в націю, коли етнос повинен визначитися із своєю національною приналежністю, з чим пов'язане й виникнення національних рухів. Проблема пошуку національної ідентичності особливо гостро поставала перед тими етнічними спільнотами, народами, які втратили свою державність або ж не мали її й існували в інших державних утвореннях, а також перед тими етносами, чиї цивілізаційні здобутки були настільки скромними чи незначними, що це загрожувало асиміляцією в умовах протистояння з потужнішою культурою. Ця проблема була важливою і для тих етносів, які через різні причини не мали достатніх політичних, економічних, культурних засобів боротьби за свою окремішність, а також для тих етносів, які не мали тривкої історичної пам'яті про своє минуле (якщо не зафіксованої писемно, то принаймні в усній народній творчості – (в легендах, міфах, переказах). Загалом пошук національної ідентичності, національне самоусвідомлення – це органічний етап національного становлення, хоча, зауважимо, цей процес не завжди завершується створенням націй.

С. Гантінгтон, проаналізувавши проблематику ідентичності, дійшов таких висновків: 1) ідентичність притаманна індивідам і соціальним групам; 2) ідентичність соціальних груп зафіксувати (отже, й досліджувати) легше; 3) індивіди можуть мати більше ідентичностей, ніж соціальні групи; 4) пріоритет у визначенні ідентичності належить індивідові (це може відбуватися і добровільно, і під певним тиском, але завжди в процесі взаємодії); 5) альтернативні ідентичності індивіда чи соціальної групи мають ситуативний характер [127, с. 50–55]. На зв'язок між національною культурою (тобто й літературною національною мовою) і національним рухом, який прагне не лише створити націю, але й державу, вказав Е. Гелнер [23].

З-поміж праць зарубіжних учених, які стосуються нації й національної ідентичності, найвідоміші праці належать Е. Сміту. У розвідці «Етнічне походження націй» (1986) він загалом обґрунтував концепцію національної ідентичності, а в праці «Національна ідентичність» (в Україні вийшла друком 1994 року) зробив спробу подати історичну соціологію національної ідентичності, опираючись на цю концепцію. Багато в чому праці Е. Сміта – і згадані, й інші («Доктрина та її критики», «Націоналізм і модернізм» (1998)) – мають методологічне значення. У праці «Національна ідентичність» Е. Сміт зазначив: «Націоналізм, можливо, створює в сучасному світі найпереконливіший міф про ідентичність і той міф постає в різних подобах. Міфи про національну ідентичність здебільшого пов'язані з територією або з предками (або з тим і з тим) як основою політичної спільноти, і ця різноманітність становить важливе, проте часто нехтуване джерело нестабільності та конфліктів у багатьох районах світу. Адже не випадково, що чимало найзапекліших і найтриваліших «міжнаціональних» конфліктів породжено вимогами і концепціями національної ідентичності. Без розуміння цих речей та вимог ми ніколи не зможемо ослабити, вже не кажучи про те, щоб розв'язати деякі з тих конфліктів, і створити справді міжнаціональну спільноту» [111, с. 10]. Думка важлива, бо спонукає до висновків: 1) українському суспільству не треба ставитися до націоналізму як до якогось табуованого явища й ідеологічного руху (незважаючи на негативне ставлення до

нього в деяких суміжних державах); 2) ми повинні чітко усвідомити значення національної ідентичності й захищати, формувати, розвивати її. Зазначимо, що Е. Сміт сформулював такі найголовніші риси національної ідентичності: 1) історична територія, або рідний край; 2) спільні міфи та історична пам'ять; 3) спільна масова, громадська культура; 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; 5) спільна економіка з можливістю просуватися у межах національної території [111, с. 14]. Е. Сміт називав це (на нашу думку, не цілком коректно) тимчасовим робочим визначенням, яке все ж розкриває всю складність абстрактної природи національної ідентичності. Він вважав, що нація, по суті, привласнює елементи інших видів колективної ідентичності, що зумовлює не лише спосіб, завдяки якому національна ідентичність може поєднуватися іншими різновидами ідентичностей (релігійною, етнічною), а й спричинює перетворення націоналізму на інші ідеології (лібералізм, фашизм, комунізм). На думку Е. Сміта, національна ідентичність багатовимірна: «Саме завдяки багатовимірності національна ідентичність стає такою гнучкою, неподатливою силою в сучасному житті й у політиці і може ефективно поєднуватися з іншими могутніми ідеологіями та рухами, не втрачаючи власного характеру» [111, с. 15]. Прикметно, що Е. Сміт вважав національну ідентичність найважливішою і найтривкішою з-поміж усіх колективних ідентичностей. Учений наполегливо підкреслював, що саме інтелектуали (письменники, музиканти, скульптори, романісти, історики, археологи, філологи, антропологи, фольклористи) формують поняття та мову нації й націоналізму, вони ж відображають у своїй творчості сподівання й прагнення мас.

М. Гібернау, на відміну від Е. Сміта, подала інше визначення поняття «національна ідентичність»: «...це колективне чуття, зіперте на віру в належність до однієї нації і в спільність більшості атрибутів, які роблять її відмінною від інших націй» [29, с. 20]. М. Гібернау конкретизувала, що ж то за атрибути, спільність більшості яких відрізняє націю від інших націй. На думку дослідниці, це віра в спільну культуру, історію, спорідненість мови, релігію. (Зазначимо, що ці атрибути притаманні будь-якій нації й національній ідентичності, а тому варто

наголошувати на змісті й національній своєрідності цих атрибутів, хоча це може не стосуватися, наприклад, мови, релігії тощо). Зрозуміло, що визначення культури (літератури) як атрибута національної ідентичності цінне в контексті предмета нашого дослідження, бо йдеться про функціональність цього атрибута як чинника формування національної ідентичності. Це стосується й продуктивності думки про п'ять вимірів національної ідентичності: психологічний, культурний, історичний, територіальний і політичний. Розвинувши думку М. Гібернау, можна витлумачити зміст вимірів національної ідентичності таким чином: це своєрідна проекція поняття «національна ідентичність» на різні сфери життєдіяльності нації, на різні прояви її національної самобутності, це також самореалізація нації в цих сферах життєдіяльності на практичному, і на теоретичному рівнях. Дослідниця зазначила: «Психологічний вимір національної ідентичності виникає з усвідомлення, що існує сформована група, зіперта на «відчуту» близькість, яка об'єднує тих, хто належить до даної нації» [29, с. 21]. Психологічна єдність нації багато в чому залежить від наявності та якісного складу національного характеру. Психологічний рівень національної ідентичності полягає в тому, що чеське суспільство означеного періоду в основному складалося з простого народу (селян, ремісників, міщан), оскільки дворянства – чеського та патріотичного – було дуже мало, інтелігенція також була нечисленна. Соціальна однорідність завжди сприяє й психологічній єдності. Саме у середовищі простого люду зберігаються традиції, звичаї, мова. Чеський будитель Й. Юнгманн означив саме сільський люд як головну суспільну основу нації та свідомо протиставляв його в суспільному, мовному й ідейному сенсах шляхті [203, с. 344]. (Згодом така позиція була притаманною й українському відродженню). З цього приводу чеський дослідник Ф. Кутнар зауважив, що у Й. Юнгманна нема колишньої патріотичної туги за тим, щоб шляхта йшла за народом, оскільки він не сприймав її за конечну передумову національного морального єства [203, с. 192]. Він зазначив: «Юнгманнів народ самодостатній, тільки він вирішує про свою мову і про свою чеськість» [203, с. 192–193]. Ф. Кутнар оцінив думки Й. Юнгманна у межах своєї концепції, бо він досліджує

не національну ідентичність, а націоналізм доби відродження. Ми ж вважаємо, що інтелігенція й шляхта (йдеться, безперечно, про патріотично налаштовану частину цих соціальних груп) також були соціальною базою національного відродження, що психологічно єднало їх із простим людом.

Про міждисциплінарність поняття «національна ідентичність» свідчить і наявність її культурного виміру. Культурний вимір полягає в тому, що процес ідентифікації з елементами певної культури зумовлює, з одного боку, сильну емоційну пов'язаність із ними, як стверджує М. Гібернау, але що ще важливіше, зумовлює та прискорює процес національної самоідентифікації. Крім цього, культурний вимір корелює з культурологічним підходом, дуже важливим у сучасному методологічному оснащенні гуманітарних наук, оскільки сутність цього підходу (методу) полягає в тому, що поняття «культура» стає центральним в аналізі суспільних процесів. За М. Гібернау: «...спільна культура сприяє створенню зв'язків солідарності серед членів даної спільноти, даючи їм змогу визнавати одне одного як належних до однієї нації та уявляти собі, що їхня спільнота окрема від інших і відрізняється від них [...] індивіди соціалізовані в рамках однієї культури, схильні засвоювати її символи, цінності, погляди і звичаї...» [29, с. 23–24]. Культурний вимір національної ідентичності набуває ще важливішого значення, якщо зважити на дискусійність питання, на наявність двох протилежних поглядів на культуру. Так, частина дослідників шукає коріння традицій культури кожної нації у прадавніх часах (наприклад, коріння й джерела української культури – в трипільській культурі). Спроби російської офіційної науки привласнити собі культуру Київської Русі породжені не лише страхом виявитися нацією без вагомого культурного минулого, а й проблематичністю національної самоідентифікації як власне росіян («русских»), так і сукупності етносів, які населяють Російську Федерацію.

Чеське королівство не було таким відсталим у культурному (політичному й економічному теж) плані, як Галичина. Після входження до складу Габсбурзької монархії в Чехії щораз більше домінувала німецька культура. Наприкінці XVIII ст. реформи Марії Терезії та Йосифа II в освітній, церковній, економічній,

адміністративній сферах сприяли прогресові, але мали централізаторський і германізаційний характер. Чеська інтелігенція отримувала німецьке виховання та освіту, ставала німецькомовною. На думку угорського дослідника Т. Беркеша, обрання чеської ідентичності не було природним, не приходило само собою, воно було результатом лише особистого вибору [151, с. 118]. Це так, але сума цих індивідуальних виборів досягла потрібної критичної кількості й у певних внутрішніх і зовнішніх умовах національне відродження почалося і як звичайний факт історії, і як прихована досі тенденція чеської історії, суть якої полягала в неминучому пробудженні національної самосвідомості, культурно-цивілізаційних смислів і національної гідності чеського суспільства. Особливістю чеського національного відродження було те, що воно мало від самого початку культурницький характер. Про те, що чеська інтелігенція (частково і шляхта) добре усвідомлювала культурний вимір національної ідентичності, свідчить робота над створенням осередків культури та науки. Їхня наявність, поява інших громадських організацій та друкованих органів, які відображали життєдіяльність чеського суспільства в різних сферах (економічній, науковій, мистецькій, освітній, у громадському житті) – усе це свідчило про повноцінність і повноту національного буття.

Значення культурного виміру національної ідентичності буде зрозумілішим, якщо зважити на таке слушне зауваження М. Гібернау: «Культурна і мовна гегемонія західних національних держав відбувалася дуже повільно, і цей процес був успішно закінчений переважно тільки в першій половині ХХ ст. Проте цікаво зауважити, що протягом приблизно того самого історичного періоду (наприкінці ХІХ і в ХХ ст.) зародилася велика кількість соціальних рухів, спрямованих на збереження й заохочення культурного та мовного розвитку національних меншин. Попервах, і то під впливом чарів німецького романтизму, такі рухи засвідчували певну культурну орієнтацію, проте згодом почали ставити перед собою й політичні цілі. До прикладів тут належать Каталонія, Країна Басків, Фландрія, Венеція, Уельс, Бретань, Корсика і Сардинія» [29, с. 31]. Міркування М. Гібернау про значення культурного виміру були б значно переконливішими, якби

М. Гібернау серед прикладів назвала саме слов'янські народи Європи, оскільки жоден із них наприкінці XVIII ст. не мав власної держави. Адже у слов'янських країнах процеси національної самоідентифікації були надзвичайно потужними, не кажучи вже про Польщу, яку щойно поділили між собою Росія, Австрія та Пруссія. Особливістю національної ідентифікації слов'янських народів була наявність двох загроз: 1) загрози германізації; 2) загрози розчинитися в російському морі, якби панрусизм набув логічного завершення (за задумом його ідейних натхненників і прихильників). Зрештою, окремі слов'янські народи – українці, словаки, болгари – відчували загрозу асиміляції (процес, протилежний національній ідентифікації).

Не менш важливим є й історичний вимір національної ідентичності, який, знову ж таки, узгоджується з історизмом – і як принципом вивчення буття, і як відтворенням минулого в літературі й мистецтві, і навіть як захопленням минулим своєї нації. Крім цього, поняття національної ідентичності належить до основних понять і категорій історичної науки. М. Гібернау наголошувала: «Члени нації схильні відчувати гордість за своє давнє коріння і загалом інтерпретують його як ознаку стійкості, сили й навіть вищості, коли порівняти з іншими націями, неспроможними визначити своє багате минуле, в якому нація займала провідне становище» [29, с. 32]. Як підкреслив Ф. Водічка, історик чеської літератури, інтерес до історії був помітний і в часи просвітництва, але минуле в істориків тієї доби не стало предметом культу, джерелом віри, противагою сучасності, модулем нового життя: «Іншим був історизм й іншим був його смисл в добу формування ідеології національного руху» [163, с. 134].

Початки нового історичного мислення помітні вже у Й. Добровського, чеського вченого та засновника слов'янської філології, який критично оцінював давні міфи, легенди, вимисли й намагався з'ясувати суть історичних процесів. «Потребам нового історизму відповідало таке подання історії, яке уможлиблювало оцінку «духа нації», зрозуміти ідейні сили, які об'єднують минуле з новими життєвими ідеалами, зрозуміти «національну психіку»» [163, с. 134]. Те, чого не зробили Й. Добровський, Л. Фейгл, Ф. Пелцл, зробив

Ф. Палацький. Невипадково М. Гібернау зазначала: «Із плином часу нації приписували історії різне значення та цінність. Навчання з минулого досвіду не для кожної нації має однаково високий авторитет. Незважаючи на це, розвиток таких дисциплін, як археологія, антропологія, історія мистецтва, філологія, етнографія тощо відображає готовність досліджувати минуле нації. Цим дисциплінам властивий і компаративний компонент, що не раз приводив до тверджень про вищість певних культур і націй над іншими» [29, с. 33]. Звідси можемо зробити висновок також про наявність чи продуктивність поняття національної ідентичності і в низці багатьох гуманітарних наук, а не лише історії. Адже, скажімо, процес національної самоідентифікації не міг бути повноцінним та ефективним, якби обмежився лише розвитком і становленням чеської мови як літературної, а він охопив й історію, й літературу, й археологію, й етнографію, й мистецтво. Приклад К. Запа в цьому сенсі дуже промовистий, адже якщо його «Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі» пов'язані з українським краєзнавством, то «Старожитності і пам'ятки чеської землі», «Опис головного міста Чеського королівства Праги», «Історично-мистецькі пам'ятки Праги» – з чеським краєзнавством, археологією, мистецтвом, «Загальна географія» – з географічною наукою.

Вагомим є і територіальний вимір. М. Гібернау дуже слушно пов'язує цей вимір національної ідентичності з глобалізацією, оскільки глобалізація поширює видимість і усвідомлення «іншого» [29, с. 35]. З цим доцільно погодитися. У випадку Чехії територіальний вимір національної ідентичності теж мав велике значення. Він, безумовно, пов'язаний з такими поняттями, як «вітчизна», «патріотизм», «національне відродження». Ця проблема непокоїла не лише діячів чеського відродження. На якій території мала б розвиватися чеська нація, якою мовою мала б розмовляти нація, якщо на етнічних чеських землях мешкали два етноси – чеський та німецький – і домінувала німецька культура? На початку ХІХ ст. побутувала думка, що чеська нація могла сформуватися на двомовній основі. Це могла бути окрема чеська нація чи всеслов'янська держава, про яку мріяв Я. Коллар, яка охоплювала б величезну територію? Як мала б розвиватися

нація, якщо вона давно втратила свою державність? Невипадково ще на початку XIX ст. Я. Неєдлий звернув увагу на поняття «вітчизна» у трактаті «Про любов до вітчизни». Він широко тлумачив це поняття: «...вітчизна є не лише місцем народження, життя і виховання, це щось вище, світліше і духовніше, вона є великим даром і першим провідником всього пізнання» [203, с. 198]. Ф. Кутнар оцінював розуміння вітчизни як необхідного чинника економічної та суспільної рівноваги, але вважав, що все ж вітчизна як величина не мала жодної виконавчої сили, що поняття «нація» значніше [203, с. 199]. Про поняття нації – як про одне з найважливіших у понятійному словнику чеського національного відродження – зазначав В. Мацура, хоча й вважав, що не можна однозначно стверджувати, що ніби воно замінило поняття території [209, с. 159].

Підкреслила М. Гібернау й політичний вимір національної ідентичності. Питання складне, воно стосується і політології, і націології, й теорії державності і права. Воно пов'язане з відповіддю на запитання, чи народи, які не мають або втратили свою державність, є націями. М. Гібернау зазначала, що не можна плутати державу і націю [29, с. 36]. В Австрійській імперії, на відміну від деспотичної Росії, були досить сприятливі умови для національного розвитку, для національної самоідентифікації (щоправда, російські автори наполегливо нав'язували думку про гноблення слов'ян в Австрійській імперії, про те, що найбільший ворог слов'янства – це германський світ). Найбільш суперечливим у чеському національному відродженні був саме політичний вимір національної ідентичності. Так, у надзвичайно активній діяльності чеських будителів не було державницьких прагнень. Чеський дослідник Р. Влчек зазначає: «Слов'янські народи габсбурзької монархії не могли в тій ситуації, в якій вони перебували, прагнути до самостійної держави, а поки не мали вирішеної, ясно висловленої позиції, не могли думати навіть про жодну автономію. А тому почали працювати, спираючись на те, що їм здавалося досяжним: на ідентичність в сенсі німецького «das Volk», а не на французький «l'état»» [268, с. 10]. З цього приводу можна лише зауважити, що національне самоусвідомлення – це один із перших кроків до

появи ідеї державності. Особливо тоді, коли це стосується Чехії, де державність існувала в минулому й пам'ять про неї зберігалася.

Наступною суперечністю політичного аспекту національного відродження і пошуків національної ідентичності був панславізм, який спочатку постав у формі слов'янської ідеї, що згодом трансформувалася в панславізм – під впливом російського чинника. Проте в Габсбурзькій монархії, навіть за умови централізаторської і германізаторської політики, процес формування національної ідентичності був можливим. Класичне відображення панславістської концепції – у поемі Я. Коллара «Донька Слави». Наскільки панславізм був природною реакцією на войовничий германський світ і загрозу асиміляції, настільки був і утопічною мрією, якщо зважити на експансіоністський характер Росії, на її прагнення використати національний рух слов'янських народів у своїх цілях, на її безапеляційні прагнення очолити слов'янський світ і бути першою у «всеслов'янській державі». Про небезпеку російського варіанту панславізму й розв'язання слов'янського питання можна дійти висновку на підставі численних праць російських авторів XIX ст. [1; 65; 69; 70; 95–99], хоча були й такі діячі та вчені, що до всеслов'янства і панславізму ставилися скептично (О. Герцен, О. Пипін, В. Соловйов). Зрештою, панславістська концепція не узгоджувалася ні з польським месіанізмом, ні з прагматичним підходом чеських будителів до процесу національної самоідентифікації. Наслідок придушення польського повстання 1830–1831 рр. панславістські та русофільські ілюзії поступово розвіювалися. Яскраве свідчення – поява «Образків із Росії» К. Гавлічка-Боровського. 1846 року він написав знамениту статтю «Слов'янин і Чех», в якій критикував «всеслов'янські» ілюзії й доводив, що слов'яни не є єдиною нацією. Ні аморфна всеслов'янська ідея, ні панславізм не сприяли процесові національної ідентифікації. Ці ідеї можна вважати «дитячою хворобою» становлення чеської національної свідомості.

Дискусійним залишається «австрославізм». На думку Р. Влчека, австрославізм у середині XIX ст. був домінантним виявом слов'янської взаємності для більшості слов'янських народів габсбурзької імперії й не був внутрішньою

справою монархії, оскільки завжди зважав на російський чинник і рішуче дистанціювався від політичних проявів російського панславізму [268, с. 13]. Він також підкреслив, що, завдяки діяльності Л. Туна і К. Гавлічка-Боровського чеський панславізм було усунуто з авансцени та замінено австрославізмом [268, с. 14]. Окремі праці К. Гавлічка-Боровського ми вже згадували. На сторінках газети «Národní poviny» було опубліковано його цікаву статтю під назвою «Стаття, про яку я дуже собі бажаю, щоб її прочитав та обдумав кожен» [303], в якій К. Гавлічек-Боровський захищав ідею австрославізму. Щодо Л. Туна, то йдеться про його брошуру «Про сучасне становлення богемської літератури та її значення» (1842), в якій він доводив, що побоювання з приводу політичного панславізму малих слов'янських народів безпідставні, оскільки слов'янська взаємність, яка замінює термін «панславізм», обмежується винятково культурною діяльністю. Заперечував Л. Тун і прагнення слов'ян створити якусь всеслов'янську монархію [263].

Проте найбільш відомим теоретиком австрославізму був Ф. Палацький. Він відмовився брати участь у роботі Франкфуртського передпарламенту, який в експансіоністському дусі прагнув об'єднати Німецьку державу, що загрожувало зникненням Чехії з європейської політичної сцени. 11 квітня 1848 року Ф. Палацький написав програмну статтю «Про ставлення Чехії і Австрії до німецької держави» (в історію вона увійшла згодом як «Лист до Франкфурта»). Дві основні тези, що містилися в ній (це й було відповіддю на пропозицію Франкфуртського передпарламенту): 1) чехи заявляють про своє небажання бути частиною об'єднаної Німеччини; 2) заявляють про лояльність до Відня. У статті було висловлено знамениту думку Ф. Палацького про те, що якби не було австрійської держави, то її в інтересах Європи й заради гуманності потрібно було б створити [231]. Резонною є думка, що Ф. Палацький зробив усе можливе, щоб і Слов'янському з'їздові надати австрославістського характеру, хоча далеко не всі делегати з'їзду (відбувся в травні 1848 року, членом оргкомітету, а потім секретарем був К. Зап) поділяли австрофільські погляди Ф. Палацького та його соратників – П. Шафарика, Л. Туна, К. Гавлічка-Боровського, К. Запа та ін. Ми не

будемо вдаватися до ширшого розгляду дискусії про австрославізм, проте предмет дослідження зумовлює потребу відповіді на запитання про те, чи сприяв австрославізм формуванню чеської національної ідентичності. На нашу думку, так, оскільки поведінка Ф. Палацького була зумовлена саме чеськими національними інтересами. Ф. Кутнар зазначав: «Націоналізм Палацького і його покоління прагнув до вищого розуміння національності, яке розуміло самостійне чеське мислення як базовий символ нації» [203, с. 289]. Це свідчить про прагматичне мислення чеських будителів, позбавлене політичної наївності перших чотирьох десятиліть ХІХ ст. Політичний вимір національної ідентичності полягає в тому, що він має ще одну рису – процес національної самоідентифікації за своєю сутністю явище культурницьке лише на перших порах. Народ, який став нацією або навіть вважає себе повноцінною нацією, не може не думати про свою державу.

Як бачимо, вимір національної ідентичності стосується усіх сфер життєдіяльності нації, а тому й різних наукових дисциплін, які репрезентують науку як специфічний вид інтелектуальної діяльності (теоретичної й практичної).

Ми виокремили праці Е. Сміта і М. Гібернау тому, що опрацювання саме їхніх праць сприяло глибокому вникненню в проблемну ситуацію, зумовлену використанням поняття «національна ідентичність» у науковому дискурсі. Осторонь цієї проблеми не залишилася й українська суспільно-політична думка (філософська, історична, соціальна, політична). Якщо події на зламі ХVІІІ–ХІХ ст. (приєднання Східної Галичини до Австрії, розподіл Польщі, французька революція, наполеонівські війни, національні рухи європейських народів) означали початок нового періоду й також відкрили новий період в історії України й активізували й питання національної ідентичності українців, якщо Г. Сковорода був предтечею національного відродження, І. Котляревський і Г. Квітка-Основ'яненко – нагадуванням про існування окремого (і великого) народу, то осмислення цієї проблеми треба пов'язувати з творчістю Т. Шевченка, М. Костомарова й П. Куліша, а власне і з діяльністю Кирило-Мефодіївського Товариства.

У статті «Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар» І. Франко звернув увагу на те, що «...почавшись серед дуже відмінних політичних, хоча однаково важких соціальних обставин у Росії і в Галичині, нове письменство українсько-руське довгий час мусило йти різними дорогами, інколи блудити манівцями, коли і тут не почало будитися почуття єдності не тільки етнографічної, але й національної і літературної...» [120, с. 42]. Отже, це почуття національної єдності існувало й раніше, воно лише завмерло без певних засобів його підживлення в негативних умовах. У Галичині навіть греко-католицька віра не була пересторогою до асиміляції українців, як вважає Я. Грицак [27, с. 47], але він має рацію, що це не давало однозначної відповіді на питання про національну ідентичність. Ось чому таке історичне значення мала діяльність «Руської Трійці»: «В думках їх, особливо у М. Шашкевича, росли й ясніли далеко ширші замисли: відтворити одноцільну, полудневоруську мову і літературу і при їх допомозі воскресити цілу полудневоруську націю до нового життя духовного і громадського» [120, с. 43]. Маніфест Головної Руської ради, що починався словами про приналежність галицьких українців до 15-мільйонного малоруського (тобто українського) народу [115], – це ще одне свідчення відчуття національної єдності. Поява москвофілів у Галичині, ідейно-теоретична боротьба з ними, що тривала до Першої світової війни, – це так само складна сторінка української історії, яка стосується питання національної ідентичності.

Міждисциплінарність поняття «національна ідентичність» полягає не лише в тому, що вона стосується тих галузей гуманітарної науки, в яких їхній національний характер видимий, очевидний (маємо на увазі літературознавство, історію, археологію, культуру тощо), але і в тому, що є підстави вести мову навіть про національні виміри філософії. Проте в контексті нашого дослідження найважливішим є те, що сучасне українське літературознавство звернуло увагу на проблему ідентичності. Її розкрито в працях праці С. Андрусів [2], Ю. Мариненка [81], Л. Сеника [109], Н. Шумило [139]. Появляються друком відповідні публікації на сторінках журналу «Слово і час» [40; 108]. Першим історіографічним дослідженням літературного виміру ідентичності, з'ясуванням поняття

національної ідентичності в літературному дискурсі є праця М. Іванишин [39]. Незважаючи на різні інтерпретації змісту національної ідентичності, згадані автори одностайно констатують роль літератури в національній екзистенції українського народу, а це свідчить про методологічне значення цього поняття.

1.2. Література як духовний атрибут нації: перформативний аспект

Дискусії про функції й призначення літератури, про те, виконує вона лише естетичні функції чи ще й просвітницько-виховні, чи є активним учасником суспільного життя, не нові. Не втратили вони актуальності й нині. Гостроти цим дискусіям додає питання національного змісту й характеру літератури. Так, одна з важливих проблем, над якою роздумують українські літературознавці, – це участь літератури у формуванні національної ідентичності. Не менш важливою є проблема місця та майбутньої долі національної літератури в умовах глобалізації. І. Лімборський вважає, що це «Weltliteratur» (світова література) в умовах глобалізації повинна шукати нову посткультурну ідентичність. Він так формулює проблемну ситуацію: «Яке власне місце у «світовій літературі» за доби глобалізації посяде, скажімо, українська література, яка до сьогодні через історичні обставини все ще переймається проблемами своєї національної ідентичності й не до кінця спромоглася визначитися з літературним національним каноном?» [71, с. 6]. Вартий уваги погляд пропонують В. Будний і М. Ільницький, які сприймають слово (тобто літературу) як дію і вказують на перформативний аспект національного письменства. Використовуючи поняття перформативу (а в зміст цього поняття входить постійна історично апробована участь літератури у формуванні національної ідентичності), можна докладніше показати зв'язок літературного й націєтворчого процесів, вплив літератури на формування нації, значення літератури як духовного атрибуту нації. Не випадково початки національної літератури майже завжди пов'язані з початком усвідомлення з боку народу (суспільства) своєї окремішності. Нині, коли нації сформовані, питання призначення літератури не стоїть так гостро, як у XIX ст., коли слов'янські

народи перебували на етапі національного становлення, але це не означає, що література перестає бути засобом формування національної ідентичності. М. Гібернау вказує на стратегії формування, до яких вдається держава, утверджуючи єдину національну ідентичність, але серед інструментів поширення «образу націй» чи національної ідентичності літератури нема. Це або недооцінка літератури як засобу формування національної ідентичності, або нерозуміння значення літератури як виду духовної діяльності, як духовного чинника, що є своєрідним національним маркером та атрибутом.

Аналізуючи роль літератури як засобу формування національної ідентичності, важливо виходити з того, що нація не виникає спонтанно й раптово, що це тривалий процес; призначення літератури значно ширше, ніж розв'язання суто практичних та актуальних проблем держави, але її зв'язок із життям суспільства безперечний і органічний, а в житті суспільства є періоди, коли література неминуче виходить за межі свого призначення і стає політичною трибуною, формує національну ідентичність (а це процес не тільки політичний, але й духовний); рівень розвитку літератури завжди свідчить про духовний рівень суспільства, хоча жорсткого зв'язку тут нема; літературний процес не є однорідним (навіть у мовному сенсі), а суть літератури як засобу формування національної ідентичності не зумовлюється лише мовним і релігійним чинниками. Одне слово, йдеться про нерозривність літературного і націєтвірного процесів. І. Франко, ґрунтовний знавець слов'янських літератур, звернув увагу на цей аспект. У статті «Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах» він зазначав: «Коли вважати літературу виразом певних ідей і боротьбою за здійснення, втілення тих ідей на ґрунті якоїсь національності і для тої національності, то побачимо, що в ХІХ віці терен тої боротьби безмірно розширився...» [118, с. 33]. Проте цей висновок стосується не лише ХІХ ст. і не лише літератури української чи чеської. У праці «Історія української літератури» І. Франко стверджував, що кожна національна література – це результат поєднання місцевого, своєрідного з привозним, чужим. Він зазначав: «...історіографія, хоч, без сумніву, розвивається під впливом інтернаціональних

шкіл і метод, усе-таки в кожному краю видає твори з сильною закрускою національного генія. Навпаки, і в сфері найбільш національної своєрідності, в белетристиці, бувають епохи послаблення оригінальності, панування чужоземної моди, рабського наслідування чужих взірців, у яких національного, свого хіба стільки, що мова» [126, с. 10]. Його думка про белетристику як про сферу найбільшої національної своєрідності саме свідчить про важливість літератури як засобу формування національної ідентичності. У цій же розвідці І. Франко, зазначаючи національну специфіку літератури, полемізував з тими, хто заперечував наявність української літератури. Національну самобутність української літератури І. Франко характеризував у працях «З останніх десятиліть XIX віку», «Южнорусская литература», в «Нарисах історії українсько-руської літератури до 1890 р.». У статті «З останніх десятиліть XIX віку» він сформулював своє розуміння національної літератури, яка синхронно розвивалася з рівнем української цивілізації, із силою нашого національного почуття. І. Франко вказав і на значення літератури: «Ми не могли дати міліонам у руки хліба, не могли тисяч і соток тисяч охоронити від нужди, від еміграції, від визиску, від змарнування сил. У нас був лиш один знаряд – живе рідне слово [...] те марне слово, летюче слово, найбільше, бачилось би, хвилевий і нетривкий витвір людського духу, проявило чудотворну силу, починає двигати з упадку ту масу, якій, бачилося, не було рятунку» [117, с. 527–528].

Завдання полягає в тому, щоб з'ясувати механізм впливу літератури на самоусвідомлення індивіда й суспільства. Національне самоусвідомлення народу може відбутися завдяки тому, що люди, які живуть на певній території, визнають один одного за співвітчизників, мають спільне минуле, їх об'єднують спільні дії, спосіб життя, риси характеру, вони розмовляють однією мовою (або близькими чи спорідненими діалектами). Інша річ, що на цій території може функціонувати література іншою мовою, що є чужою або відрізняється від мови автохтонів. Так, для української літератури була джерелом також візантійсько-слов'янська книжність (за визначенням М. Грушевського), для чеської – латиномовна література. І оскільки йдеться про національну ідентичність, то виникає проблема

«свого»-«чужого» у формуванні й етнічного, і національного. «Своє»-«чуже» не є поєднанням суперечливим чи антагоністичним, бо міститься в межах однієї цивілізації, однієї культури. Зрештою, Шевченкове «свого научайтесь і чужого не цурайтесь» є своєрідною формулою співіснування, взаємозв'язків і взаємовпливів різних літератур. Сучасний польський дослідник Д. Вояновський розглядає цю проблематику в розділі «Свій і чужий, етнічність, ідентичність» [19], проблему «свій-чужий» розглядає українська науковиця О. Харлан [129].

Аналізуючи будь-яку національну літературу, ми неминуче дійдемо висновку, що література – це невід'ємний елемент національного буття, це засіб не лише відображення національної ідентичності, але й формування цієї ідентичності, і в цьому полягає перформативний аспект її дослідження. Історично достовірним і теоретично коректним є лише один методологічний підхід у дослідженні цієї проблеми – розглядати виникнення та розвиток будь-якої національної літератури і процес формування нації, процес національного самоусвідомлення як взаємозв'язані процеси, а не окремі явища (хоч ототожнювати їх теж було б неправильно). Література – це елемент і своєрідний маркер нації як системи. Наприклад, Г. Грабович порушив проблему становлення розвитку української літератури під кутом розвитку самосвідомості. Він мав рацію, бо вважав, що на «...літературному ґрунті і тим самим у національному, або скоріше в націєтвірному дискурсі, кожний етап реформує попередній, впроваджує основне пересунення і розширення горизонту сподівань; кількома, зовсім не пропорційними етапами, протягом одного сторіччя уможлиблюється перехід від провінції до нації» [26, с. 78]. Важливо, що Г. Грабович підкреслює нерозривність літературного процесу й націєтвірного дискурсу, – це в традиції українського літературознавства. Проте Г. Грабович починає від І. Котляревського та «котляревщини». Наступні етапи розвитку національної самосвідомості, за Г. Грабовичем, – «Історія Русів» і преромантики; Т. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство; П. Куліш, М. Драгоманов, І. Франко та Леся Українка. Власне, дослідник вважає, що процес національного самоусвідомлення великою мірою завершується «...мислю Драгоманова – з його новими

параметрами секулярности, соборности й цілісного європоцентризму. В творчості його «учнів» і послідовників, Франка та Лесі Українки, ці інтелектуальні параметри наповнюються відповідним естетичним змістом» [26, с. 79]. Г. Грабович чомусь не відповідає на питання про початок процесу націєтворення і, відповідно, про роль літератури в цьому процесі, а посилання на М. Драгоманова потребує уточнення.

На жаль, Г. Грабович виправдовує схематичний поділ літератур, до якого вдався М. Драгоманов у статті «Літератури російська, великоруська, українська і галицька» (надруковано у львівській «Правді» 1873 року) і висловив думку про існування двох руських народностей. Є в М. Драгоманова також промовиста стаття «Чудацькі думки про українську справу» (1891), основні тези якої явно не узгоджуються з українською національною ідеєю. Концепція М. Драгоманова висловлена в останньому абзаці: «В нашій справі, коли ми поставимо думку, що національність є перше, головне діло, то ми або поженемося за марою, або станемо слугами того, що всилюється спинити поступ людський і поставимо на риск, коли не на згубу, й саму нашу національність. Коли ж ми станемо при думці, що головне діло – поступ людини й громади, поступ політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма та спосіб, тоді ми певні, що послужимо добробутові й просвіті нашого народу, а вкупі з ним й його національності...» [33, с. 558].

Таке розуміння національності, національної ідеї, а відповідно і ролі літератури в реалізації подібної концепції, не сприяло самоідентифікації ні української нації, ні української літератури. Бути ефективним чинником формування національної ідентичності, учасником процесу не лише літературного, але й націєвірного спроможна лише та література, яка відображає прагнення, традиції, дух, волю народу, його історичні й моральні імперативи, яка спілкується з народом (як правило) його і зрозумілою йому мовою. На цей момент звернув увагу М. Павлишин у лекції «Література, нація і модерність», аналізуючи зв'язок між модерною літературою й побудовою національної ідентичності як європейської. Концепція М. Павлишина протилежна драгомановській (нехтування

національним в ім'я загальнолюдського поступу); дослідник вважає, що український приклад свідчить про загальніше явище: літературам, які змагаються за свою «національність», притаманні ознаки, що дають підстави визначати їх як «європейські, – незалежно від географічного розташування» [92, с. 51]. М. Павлишин посилається на класичне обґрунтування цієї ідеї у праці Е. Гелнера «Нації та націоналізм», в якій автор вбачав органічний зв'язок між розвитком національної культури (тобто й літератури) та національним рухом, що прямує до формування нації й національної держави [23]. Зрештою, подібну думку зауважуємо і в працях Е. Сміта. У зв'язку з цим М. Павлишин подає визначення змісту поняття «національна література» – «...це радше література, яка функціонує всередині і для спільноти, котра становить, дійсно чи потенційно, модерну націю; вона звертається передовсім до читацької аудиторії, яку визначають освічені представники тієї нації, і відповідає естетичним, інтелектуальним та, можливо, політичним проблемам, як їх висловлюють, прямо чи опосередковано, національні еліти» [92, с. 58]. Визначення прийнятне і зрозуміле, але М. Павлишин стверджує, що передумовою такої національної літератури є наявність осіб з національною ідентичністю й відповідної національної ідеології, зосередженої на підтримці та розвитку політичної нації й держави, або орієнтованої на її створення. І на цій підставі М. Павлишин робить висновок, що багата драматична й лірична барокова література в Україні XVIII ст. належить до «української літератури», але не «української національної літератури» (до останньої він зараховує традицію, яку започаткував І. Котляревський «Енеїдою»).

За такою логікою багато що з історії української літератури опиниться за її межами. Та й доведеться писати дві історії – української літератури й української національної літератури. А з іншого боку, хіба «українська» – це ознака географічна, територіальна, і лише «українська національна» – ознака духовної, глибинної національної сутності? До якої літератури буде належати твір, який написав автор, але не українець і російською мовою, проте в якому відображено певний період історії України з українських державницьких позицій, –

«української літератури», «української національної літератури» чи взагалі іншомовної літератури? Ми допускаємо існування поняття «українська радянська література», і така література була, але означення «радянська» відображає не національну сутність, не духовну, не естетичну, а ідеологічну. Це питання не риторичне, оскільки йдеться про літературу як засіб формування національної ідентичності. Ми не погоджуємося з Г. Грабовичем, бо він зазначає: «...романтичне і квазіметафоричне уявлення про літературу як еманацию (або «дух») «народу», тобто «Volk» і «Volksgeist», ми повинні змінити його, як на мене, раціональнішою і, в кожному разі, емпіричнішою дефініцією літератури як відображення, продукту і функції суспільства» [26, с. 191]. Дослідник має рацію, коли стверджує, що лінгвістичну основу (тобто мову), при всій її важливості, не можна вважати визначальним фактором національної літератури [26, с. 190], що маючи за критерій саму лише мову, неможливо продемонструвати тяглість різних літератур [26, с. 191] (йдеться не лише про українську). Г. Грабович зробив принциповий висновок: «Якщо вважати за «українську літературу» тільки літературу суто українською мовою або, інакше кажучи, не розрізняти літератури, написаної українською, й літератури українського суспільства, тоді треба визнати, що оскільки в перші три десятиліття XIX ст. україномовна література була зовсім незначною, то українського суспільства в принципі тоді також не існувало» [26, с. 192]. Прийнятний висновок ученого також про те, що дуже багато творів, написаних російською мовою, – від «Історії Русів» до пізнішої творчості Куліша й Костомарова, – це інтелектуальна частина українського письменства [26, с. 192].

Як бачимо, проблема участі літератури в націстворенні не є суто академічною, бо стосується важливої суспільної проблеми. Зрештою, це одна з вічних проблем усіх націй, які пройшли складний шлях формування. Особливо складним він був для тих, хто втратив державність. Це стосується однаковою мірою українського і чеського національного дискурсів. Не випадково дослідники українсько-чеських відносин вказують на подібні або ідентичні моменти в історії обох націй: експансію сусідніх держав, трагічні битви, боротьбу й втрату державності, асиміляцію еліти, витіснення національної мови з основних сфер

життєдіяльності, релігійний конфлікт, живучість національних традицій у колективній пам'яті народу, але найголовніше – усвідомлення значення мови як духовного адеквату нації й націєвірної місії літератури. Щоправда, є суттєва різниця: чеське протистояння германському світові, життя в конституційній європейській монархії все-таки було легшим, ніж функціонування українців у деспотичній Росії з її дискримінаційними законами щодо української мови, культури, науки, літератури.

Українське національне відродження почалося на зламі XVIII–XIX ст. Фізично народ існував – йдеться про відродження духовне, культурне, що найяскравіше могла засвідчити саме література, а її відродження без зв'язку з попередніми традиціями, без зв'язку з народною творчістю, без національного самоусвідомлення також було б неможливе. Ось чому такою важливою в розв'язанні цієї проблеми є історична ретроспектива. Національне відродження було б неможливе, якби на українських етнічних землях не було культурних традицій, які відображали духовний рівень суспільства. Вона (культура в широкому розумінні, зокрема й література) створювала відповідну духовну атмосферу, в якій відбувалося формування етнічної, згодом національної ідентичності.

Цей зв'язок між літературою та суспільним буттям П. Куліш заперечував і на прикладі слов'янських літератур: «Історія слов'янських народів доводить іноді цьому й протилежне: «Чехи – австрійська губернія, а словесність чеська процвітає щороку краще [...], живуть Чехи могутим, одностайним духом у словесності, не живучи особним королівством»» [66, с. 487–488]. Не зауважив П. Куліш зв'язку між духовним і політичним розвитком і в Польщі [67, с. 461]. Він не спостеріг, що розвиток літератури й суспільства відбувається у напрямі самоусвідомлення (хоча цей процес неоднозначний, несинхронний, нерівномірний, дискретний). Саме тому важливо не просто визначити, а взяти до уваги ширший хронологічний діапазон літератури, яку ми досліджуємо як засіб формування національної ідентичності (української, чеської чи будь-якої іншої),

бо саме так можна з'ясувати її значення, роль, особливості – як чинника національної ідентичності в процесі створення та розвитку самої літератури.

Якщо йдеться про українську літературу й духовне джерело української нації, то це стосується проблеми приналежності літератури доби Київської Русі. Відомо ж, що П. Куліш, наприклад, розглядав українську літературу від Нестора до Гоголя як письменство ненародне й чуже українському народові [67, с. 461]. Він заперечував також значення Котляревського (його «Енеїди») у розвитку української літератури й літературної мови, він спростовував «українськість» Гоголя, а українську літературу починав із Г. Квітки-Основ'яненка й Т. Шевченка.

Полеміка з цього приводу давно вже вийшла за межі суто літературної. Російські вчені (практично без винятків) вважають літературу доби Київської Русі «древнерусской». Д. Ліхачов уже в середині ХХ ст. у праці «Художня проза Київської Русі XI–XIII століть» зазначив, що цій епосі належить один із найбільших розквітів російської літератури. Річ у тім, що, як слушно зауважив С. Плохій, «від самих початків історичної науки на теренах Російської імперії пошуки національної ідентичності оберталися довкола історії Київської Русі» [100, с. 11]. Дискусії тривають. Т. Кузьо вважає, що в нинішній Україні Київську Русь зображають або як цілком протоукраїнську державу, або як спільну, але незцементовану східнослов'янську державу, яка проіснувала в такому вигляді до XII століття. Він наголошує на тому, що сучасна українська історіографія не визнає, що Київська Русь була першою російською державою [100, с. 19]. Якщо такі історики, як П. Толочко і В. Ричка, вживають термін «давньоруська етнокультурна спільність» на означення давньоруської народності, що має й відповідний політичний підтекст, то О. Палій робить категоричний висновок: «Історію Київської середньовічної держави – Русі – нажито важкою працею й кров'ю прашурів українців» [93, с. 157]. Так і література Русі – період історії української літератури. Зрештою, К. Маркс у праці «Викриття дипломатичної історії XVIII ст.» зазначав: «Московська історія пришита до історії Київської Русі білими нитками» [93, с. 156]. Ми не стверджуємо, що література доби Київської Русі не могла стати одним із духовних джерел того народу, що згодом отримав

назву російського, але ця література не була транснаціональною (наприклад, у тому розумінні, як М. Кундера означив європейський роман) [68, с. 34].

Звичайно, ми здаємо собі справу з того, що за доби Київської Русі національної ідеї в сучасному розумінні не існувало. Це означало б, що Київська Русь на кілька століть випередила Європу в національному самоусвідомленні, але ідея окремішності (етнічного самоусвідомлення), на нашу думку, і в «Слові», і в інших пам'ятках того часу, безперечно, є, і саме тому українські історики літератури слушно вбачають початки української літератури в літературі доби Київської Русі.

Ще на початку ХХ ст. глибоко оцінив зміст і підтекст проблеми в «Історії українського письменства» С. Єфремов (1911). Він, зокрема, зазначив, що нашу давню літературу, як і нашу історію, анексував дужчий сусід, який обидві історії почав вважати своїми. Дослідник вказав на наслідки цієї анексії: перший – письменство південної Русі з його інтенсивною, повною глибокого драматизму і боротьби в підручниках подавалося уривками та без тісного зв'язку літературних фактів між собою; другий – «сучасне українське письменство висить немов у повітрі, не маючи ніби ніякого коріння в минулому» [36, с. 68]. На думку С. Єфремова, українське відродження не було несподіванкою, і це можна побачити, якщо розмежувати «две русские народности» у сфері літератури. Він зазначав: «Нове українське письменство не з голови Котляревського зродилось, як Венера з шумовиння морського, а було тільки дальшим об'єктивним розвитком того літературного процесу, що в головах у себе має тисячолітню традицію... Вже в давню епоху, з того часу, як людність теперішньої України виступила на арену історії, вона виразно одмежовувала себе од інших народів, а поміж ними й од своїх ближчих сусідів і родичів з півночі й заходу, – отже й тоді була вона свідомо своєї родової окремішності. Водночас виявляла вона цю свою окремішність і в письменстві, де більш свідомі особистості давали ясний образ того народу, рідними дітьми якого вони були» [36, с. 69].

Найважливішим принциповим висновком, який стосується літератури й духовної спадщини Київської Русі, є те, що вже й тоді ця література свідчила про

наявність народу, який усвідомлював себе таким, що відрізняється від інших, сусідніх народів навіть за певної подібності в окремих сферах (мові, побуті, звичаях, наприклад). Крім цього, визнання літератури Київської Русі (як і історії Київської Русі) українською має сучасний політичний підтекст в українсько-російських відносинах, бо це заперечує теорію так званого «триединства русского народа».

Про значення розвиненої мови, її вплив на державне життя, на суспільство свідчить ще один приклад. Після занепаду Київської Русі, як зазначав І. Франко, монархія переноситься на північний схід, до Володимира, до Суздаля й туди ж переносять і найважливіші твори давньої літератури, а потомки київської династії на фінських землях зразу під монгольською зверхністю закладали щораз нові князівства, зберігаючи пильно старі київські форми й традиції як докази своєї легальності, але дух правління зовсім інший, а піддане тому правлінню населення в XIV і XV століттях виробилося в окрему національну індивідуальність [122, с. 32]. Не зникла повністю й українська державність, бо вона існувала у формі Галицько-Волинського князівства, а енергетика духовної спадщини Київської Русі була настільки потужною, що це спричинилося, по суті, до «українізації» Великого Князівства Литовського, в якому слов'янські землі становили приблизно 90% території, а літописання та діловодство велося тодішньою літературною українською мовою [93, с. 224]. Щоправда, значних літературних пам'яток з тих часів не залишилося (яскравою пам'яткою після занепаду Київської Русі був Галицько-Волинський літопис, літературну майстерність і національну відвагу його автора відзначив С. Єфремов) [36, с. 94]. І цей період не був втрачений ні для української державницької традиції, ні для української літератури. Першим і найважливішим здобутком, на думку І. Франка, було «вироблення нової літературної мови, на основі не церковнослов'янської, але щиро народної» [122, с. 35], а завдяки формуванню нової літературної мови зберігалася та формувалася українська етнічна окремішність і свідомість. Націєвірний характер українська література мала й у наступні періоди.

Старослов'янська література, якою у Великій Моравії починалося літературне життя, хоча й послуговувалася не рідною, але зрозумілою мовою все-таки не тільки виховувала прошарок освічених людей, які були опорою держави, але й створювала передумови для поступового «онароднення» культури, зближення з народом, набування народного (тобто етнічного) характеру. Після розпаду Великої Моравії старослов'янська мова зазнала поразки у змаганні з латиною. Відомо, що Й. Добровський до кирило-мефодіївської освіченості ставився вкрай скептично, а В. Ягич називав давньослов'янську літературу кімнатною квіткою. Сучасні чеські дослідники хоча й не вважають її суто чеською літературою, але захищають як одне з джерел, як літературну традицію, яка передувала появі чеської літератури.

Латиномовну літературу в історії європейської літератури (і кожної нації зокрема) не можна вважати явищем негативним, бо на певному етапі духовного розвитку вона свої функції виконала. Перші латиномовні твори на чеських землях з'явилися ще в X ст., але вони були написані на основі давньослов'янських легенд. Зрозуміло, що література давньослов'янською мовою заохочувала до самостійної творчої діяльності рідною мовою і створювала для цього передумови, латиномовна література такої функції не могла виконувати [162, с. 57], а це не сприяло усвідомленню себе як окремого народу з-поміж інших європейських народів. З іншого боку, тематичний діапазон, жанрова різноманітність, а власне, вся перекладна література мала все ж непряме значення для подальшого розвитку вже місцевої літератури латинською мовою. Один із прикладів – «Чеська хроніка» Космаса у XII ст., яка охоплює чеську історію від міфологічних часів до 1125 року. Національний зміст хроніки очевидний, бо, як зауважив А. Шкарка, Космас не тільки відчував як чех, але й думав як чех [162, с. 80]. А. Шкарка вказав на «чеськість» Космаса, оцінюючи значення «Чеської хроніки», він порівняв її з європейськими аналогами, серед яких згадав і «Повість минулих літ» [162, с. 81].

Перемога латини над церковнослов'янською мовою означала входження в контекст європейської культури. Латиномовна література культивувала нові жанри і теми, і хоча носієм її було, як правило, духовенство, воно все ж

спричинилося до культурного розвитку чеського суспільства, ба більше, латина була не лише мовою історіописання, літератури, богослужіння, але й науки. Поява та використання латини були тимчасовим, але закономірним і прогресивним моментом, оскільки свідчили про зв'язок з європейською цивілізацією і про єдність релігійного життя. Більшою небезпекою була німецька мова й література, яка починала розвиватися в Чехії в XII ст. Проте спроба німецької верхівки захопити політичну владу на початку XIII ст. закінчилася невдачею, бо проти виступало чеське духовенство, в якого прокинувся національний інстинкт, яке було налаштоване не лише на політичний і економічний, але й культурний опір. Так виникла потреба в літературі рідною мовою. Зрозуміло, що і вплив німецької літератури не був лише негативним, бо вона духовно збагачувала чеське суспільство й спонукала до розвитку літератури рідною мовою.

Розвиток літератури як засобу формування чеської національної ідентичності продовжувався й упродовж наступних періодів. Якісно новий період історії літератури в Чехії почався у XVI ст. Цей феномен історики літератури в минулому обґрунтувати не могли, але сучасні дослідники пояснюють цілком прийнятно й аргументовано: в другій половині XIII ст. в чеського духовенства починала прокидатися національна свідомість, зумовлена опором зростанню кількості чужинців у Церкві. Поступово національна свідомість захопила й шляхетське середовище, яке почало вороже ставитися до чужинців при дворі, до німецького міщанства, яке набирало сили [158, с. 51]. На відміну від академічної «Історії чеської літератури», в «Чеській літературі від початків до сьогодні» слушно зазначено: «Націоналізм, у середовищі якого зароджується чеська література, був новочасною чеською ідеєю і відзначений як приклад для сучасності, і відкинутий як прояв варварської ненависті. Перше та друге оцінювання вкладається у події та діяльність з огляду на давнє півтисячоліття нової епохи: по-перше, поєднує середньовічний націоналізм із націоналізмом, який виник у Європі після наполеонівських воєн, по-друге, переносить до подій на межі XIII–XIV ст. проблеми чесько-німецького середовища XIX–XX ст. Зараз ми описуємо націоналізм у період 1300 року як історичний, тобто зумовлений

добою, як закріплене явище у свій період...» [158, с. 52]. Під час люксембурзької доби (вона тривала від 1310 до 1419 року) з'явилася і проза – вона спиралася на багату традицію середньовічної латинської прози. Чеська література робила успішну спробу в усьому дорівнятися кращим взірцям латиномовної літератури й літератур європейськими мовами. Цей процес мав на меті не просто наблизити літературу й науку до народу, як це твердили чеські історики літератури часів соціалізму [162, с. 129], – поява чеськомовної літератури була зумовлена органічним розвитком чеського суспільства та зростанням етнічного самоусвідомлення. Безперечно, що чеський літературний процес був національним сегментом загальноєвропейського культурного й літературного становлення, він не міг розвиватися поза європейським контекстом, але ще важливіша тенденція в іншому – у взаємопов'язаності літературного й націєтвірних процесів.

Ще більшою мірою це проявилось в гуситську добу. Є ще один, але вже парадоксальний, збіг в історичній долі українців та чехів, і він стосується системи «релігійне життя – національна ідентичність». Так, Я. Гус і гуситський рух протистояли Ватикану й це призвело до зростання національної самосвідомості, а православна церква в Україні виступила за унію з Ватиканом, але це теж згодом спричинилося до національного відродження і формування національної ідентичності. За визначенням істориків, гуситська революція була у своїх витках духовною та релігійною [15, с. 59], але за своїм змістом і наслідками гуситський рух вийшов за межі релігійного й набрав ознак руху національного. Я. Гус промовляв до вірян чеською мовою, а оскільки він був ректором чеського Карлового університету, це додавало авторитету його промовам, бо університет тлумачив справи конституційного й політичного характеру, а не лише інтелектуального [15, с. 60]. Проте праці теологічного характеру, в яких Я. Гус дискутував із своїми опонентами, він писав латиною – «Дискусія про індульгенції» (1412), «Проти папських бул» (1412), були і чеськомовні – «Про шість гріхів» (1413), «Про церкву» (1413). Також латиною Я. Гус написав «Про чеський правопис» (1406, 1412). Чеською мовою вийшли друком такі трактати:

«Про пізнання правильної дороги до спасіння» (1413), «Ядро християнської науки» (1414) тощо. Я. Гус розвинув культурну спадщину яскравого представника попередньої доби – Томаша зі Штитного, але саме він став символом нової епохи, змістом якого було ще виразніше й наполегливіше прагнення суспільства до національного самовизначення. Це мало вплив і на літературу гуситської доби. Вона була наповнена релігійним, соціальним і політичним змістом до такої міри, що може слугувати історичним джерелом, якщо йдеться про інформаційну насиченість, але якщо йдеться про тенденцію, про суть, то, безперечно, це була національна ідея. Незважаючи на поразку гуситського руху, на полеміку між поміркованою й радикальною течіями, найважливішим наслідком його було зростання національної свідомості, а в літературі це проявилось у витісненні латини та розширенні сфер вживання чеської мови, в органічному зв'язку літератури з життям, що зумовило публіцистичність літературних творів.

Подібність між українською й чеською історіями полягала й у тому, що обидва народи зазнали нищівних поразок, які суттєво вплинули на їхні долі. Йдеться про битву біля Білої Гори 1620 року і Полтавську битву 1709 року. Катастрофа біля Білої Гори розірвала державну неперервність чеської історії. П. Вандич зазначив з цього приводу: «Кажучи просто, перемога Габсбургів дорівнювала знищенню наявної політичної нації, що формувала й зберігала чеську культуру та ідентичність» [15, с. 119]. Значних втрат чеське суспільство зазнало в усіх сферах. Проте П. Вандич уважав, що метафору періоду після Білої Гори як «темних часів», коли Чехія втратила свою релігію, мову та ідентичність, вже не можна сприймати без застережень. Він посилався на суперечливу, на його погляд, думку деяких істориків (Е. Девіса і Ф. Палацького), які стверджували, що перемога станів або породила б анархію, як у Польщі, або підштовхнула б Чехію до сфери німецького впливу [15, с. 121]. Розгляд альтернативних варіантів цікавий, звичайно, але він не змінює перебігу історії. Позиція Ф. Палацького зрозуміла – він не хотів висловлювати антигабсбурзькі думки. Історична паралель з долею України: навіть М. Драгоманов, який ніколи не був державником, назвав період перебування України в складі Московського царства після Переяславської

ради «пропащим часом». Чеські історики літератури також зазначають, що насправді культура й література повністю стали підвладними та контрольованими з боку Габсбургів, їх зробили інструментами ідеологічного тиску й боротьби з Реформацією, а це спричинилося до її занепаду [162, с. 383]. Інша річ, що література як чинник національної свідомості навіть у постбілогорську добу не втратила своєї ролі, але зменшилося її суспільне значення та ефективність, звузилася її аудиторія, як знову почала звужуватися сфера використання чеської мови, оскільки її «виштовхувала» уже не тільки латина, а й німецька мова.

У бароковій літературі й далі вагоме місце посідали проповіді (Д.І. Нітша, Б. Більовського, М. Штейнера та ін.), знову розквітала агіографія (Б. Більовського, Ф. Бріделя). Ще важливіше, що агіографія стала висхідним пунктом для історіописання – йдеться про члена єзуїтського ордену Б. Бальбіна [162, с. 142]. Було ще кілька єзуїтських істориків (Т. Пешіна, Ї. Кругер, Я. Танер, Я. Коржінек). Вони не заклали основ історичної науки, але їхнє значення в іншому – завдяки історичним працям не зникла історична свідомість, без якої неможлива й свідомість національна. Водночас із бароковою літературою розвивалася також народна творчість.

У літературі на чеських землях не відразу зникли передбілогорські гуманістичні традиції, бо ще жило старше покоління католицьких письменників, але поступово офіційна література за своєю тематикою стала примітивнішою, розрахованою на неосвіченого або невибагливого читача. Національний дух був притаманний літературі на еміграції. Письменники на еміграції писали і для свого середовища, і для міжнародної спільноти, але вони були відрізані від живого народного організму, від суспільства. Порівняно сприятливіші умови для емігрантів існували лише в Словаччині. Емігрантська література також була приречена на занепад. «Єдиним винятком був Коменський, який зумів і в чужому середовищі створити праці світового значення» [162, с. 396]. Проте нема підстав стверджувати про повний занепад літератури, оскільки вона була лише частиною ширшого поняття – культури, а, крім цього, залишився основний носій цієї культури і традицій – народ у широкому розумінні. Античеська політика Відня –

обмеження свободи совісті («добрий чех лише тоді, коли він католик»), звуження сфери вживання чеської мови, тримовна (латинсько-німецько-чеська) література, національна асиміляція аристократії й частково міщанства – все це негативні процеси, які тривали десятки років.

Українська та чеська історії кінця XVIII – середини XIX ст. були позначені однією тенденцією – це початок утвердження національної свідомості. Але цей процес не був ні симетричним, ні ідентичним, оскільки умови царської Росії не лише не сприяли національному відродженню, а, навпаки, перешкоджали йому в усіх сферах і на всіх рівнях. В історії, в суспільному житті перемога однієї тенденції не означає безповоротного зникнення іншої. Так, і схоластика Могилянської доби, й асиміляційні заходи царської Росії не перешкодили розвитку національного духа літератури, що давало підстави сподіватися на національне відродження народу без еліти, без літературної мови, без структури національних інститутів. С. Єфремов зазначав: «На українському ґрунті через усе XVI ст. та XVIII ст. йде в письменстві боротьба двох течій – одну ми вже знаємо (схоластична література, над якою тяжіли віджилі догми. – С. К.), друга весь час живилася елементами живого життя й народної мови, пробиваючись навіть у творах завзятих книжників [...]. Ця невмируща течія безпосередньо вела до відродження українського письменства й Котляревським закінчила свою довгу та важку боротьбу з мертвотною схоластиком» [36, с. 165–166]. Оця невмирущість була зумовлена чинниками не літературного характеру, а невмирущістю духу народу, який не хотів втрачати себе, зникати, асимілюватися. Символом цього духу був Г. Сковорода. І. Франко у «Нарисах» невисоко оцінив його творчість (і філософську, і літературну) [122, с. 68–69], але С. Єфремов зумів побачити в Г. Сковороді предтечу українського відродження, а в його творчості – національний зміст: «В історії української свідомості й національної думки, а через те й літературного розвитку найбільше важить те, як Сковорода ставився до рідного краю і народу» [36, с. 218].

Безперечно, що в добу національного відродження чеськомовна література мала великий вплив на формування національної ідентичності. Саме ця доба

виявляла найгостріші проблеми формування чеської нації. На це звернув увагу В. Мацура в монографії «Знак зародження і чеські сни» (2015). Автор вказав на основні перешкоди до національної самоідентифікації чехів – «австрійську ідентичність» або «територіальну ідентичність». Він звернув увагу на ці два концепти – «національний» і «територіальний», на дискусію з приводу формулювання – «чеська історія» чи «історія чеської землі». В. Мацура слушно зауважив появу спочатку «Geschichte von Böhmen», а потім уже «Історії чеського народу в Чехії, в Моравії і у Сілезії» Ф. Палацького і зазначив, що тільки чеський варіант назви формулює відповідні специфічні моменти чеської національної ідеології [209, с. 290]. В. Мацура критикував двомовну (німецько-чеську) ідентичність (як і багато інших дослідників, він знав, що вона призведе до німецької гегемонії). Дослідник не випадково спостеріг, що конфлікт «мовно-етнічного» чеського суспільства й чеського суспільства «територіального» в середині XIX ст. лише позірно здавався конфліктом чеського націоналізму й громадянського принципу, а насправді йшлося про відчайдушний бій – історія стала простором, за який боролися чеські та німецькі інтелектуальні еліти [209, с. 293]. Завершив автор розділ «Сон про націю» знаменною думкою про нерозривність понять «нація» і «культура», про те, що ми не є незалежними у своєму «придумуванні» ідентичності, бо ідентичність – це не лише особиста декларація, це також результат колективних дій. Ці думки суголосні з тим інтелектуальним процесом, який супроводжував чеське національне відродження першої половини XIX ст.

Чеська літературознавча й суспільна думка пройшла від сумнівів Й. Добровського щодо майбутнього чеської мови на зламі XVIII–XIX ст. до розгалуженої системи національних інституцій і появи літератури, яка репрезентувала різноманітні галузі науки, не кажучи вже про літературу художню. Саме література як вид мистецтва, який використовує найдемократичніший і найвпливовіший засіб комунікації – слово, була хоча й не єдиним, але вагомим і вирішальним засобом збереження та формування національної ідентичності. В. Мацура зазначав: «Нація і мова як поняття від

початку в інтелектуальній системі в часи кульмінації національного відродження було тісно взаємозв'язані. У дефініціях мову вважали фундаментальним атрибутом нації» [209, с. 175]. Потрібно лиш уточнити, що йдеться не просто про рідну мову, якою користується той чи інший народ, а про її вищий рівень розвитку – літературну мову. Значення літературної мови розуміли не лише діячі чеського національного відродження, але й інші слов'янські діячі. Найпромовистий приклад – творчість і діяльність Л. Штура, який виробив свою концепцію словацької нації і словацької мови, яка не узгоджувалися ні з твердженням Й. Юнгманна про єдину чехословацьку націю, ні з концепцією Я. Коллара. Л. Штур розумів, яке значення має літературна мова й, відповідно, література у формуванні нації. Такий самий висновок можна зробити і з приводу ілірійського руху. Поза всяким сумнівом, величезною є роль польської літератури у формуванні національної ідентичності. Якщо узагальнити відповіді на запитання, чому література є засобом формування національної ідентичності, то позитивну відповідь можна сформулювати такими тезами: тому що, як правило, література послуговується національною мовою, а це духовний адекват нації; тому що література використовує друковане слово, а це найефективніший засіб суспільної комунікації; тому що література найповніше й найглибше відображає національне буття та його тенденції, оперуючи відповідними засобами; тому що література є джерелом не лише естетичної, пізнавальної, історичної, філософської інформації, а й політичних ідей, покликаних змінювати життя; тому що вона апелює до людини й має людинознавчий характер; тому що письменники – це духовна еліта нації; тому, що література – це мірило цивілізованості й культури нації; тому що література зберігає минуле, фіксує сучасне і творить майбутнє. Усе це й робить літературу не лише носієм національної свідомості, а й духовним атрибутом нації і засобом формування національної ідентичності. Без неї формування національної ідентичності неможливе. Поява романтизму лише підтвердила, що література – це важливий, ефективний і необхідний засіб формування національної ідентичності.

1.3. Націєтвірна місія романтизму як літературного напрямку (типологічна характеристика)

У праці «Порівняльна історія слов'янських літератур» Д. Чижевський слушно зазначив: «Та художня течія, яка зветься романтизмом і яка справді безприкладно тріумфувала в європейських літературах упродовж першої половини ХІХ ст., для кожного із слов'янських народів мала особливо виняткове значення» [134, с. 51]. Д. Чижевський аргументовано висловився з приводу заслуг слов'янських романтиків перед історичною наукою, з приводу мови, в якій вони вбачали «народний дух» (краще було б сказати «національний»), з приводу жанрів і стилістики. Він часто посилався на творчість чеських романтиків і діячів національного відродження. Але є такі думки, з якими не можна погодитися, – про те, що романтики не любили чорної низової роботи, яка видавалася їм марнотною, що «Сонце російського романтизму запліднює своїм сяйвом спершу українську, словацьку і чеську літератури» [135, с. 73]. Дискусійну думку про романтизм висловила Т. Гундорова у статті «Висока культура і популярна культура: слов'янський контекст» [28]. По-перше, її думка про Й. Гердера як ідеолога слов'янського романтизму є необґрунтованою; по-друге, хибним є і твердження про те, що слов'яни-романтики з пієтетом сприйняли слова Гердера про велике майбутнє слов'ян, але вони не зрозуміли, не врахували культурно-цивілізаційний контекст теорії німецького філософа. Та як би не ставився Й. Гердер до слов'ян, до їхньої міфології, поезії, культури, слов'янське національне відродження почалося не завдяки Й. Гердеру, бо саме історичні, суспільні, духовні причини були визначальними, а не думка німецького філософа. Про актуальність порушеного питання свідчить ґрунтовна стаття чеського науковця Д. Туречка «Синоптично-пульсуюча модель чеського літературного романтизму» [265], яка вийшла друком 2011 року. Автор розглянув романтизм радше як тривалу тенденцію, що пронизує культурні епохи, як хронологічно обмежене явище, пов'язане з завершенням ХVІІІ ст. і першою половиною ХІХ ст. Романтизм він тлумачив не як означення епохи, а як один із виразних і характерних способів творення притаманного саме для цієї епохи літературного

дискурсу. Д. Туречек обґрунтовує три основні модифікації романтизму – патріотичну, естетичну та суб'єктивну; вузлові моменти чеського романтизму – переклад Й. Юнгманна поеми «Атала» Ф. Р. де Шатобріана та поява його ж публікації «Про чеську мову» (1805–1806); 10–20-х рр. ХІХ ст. – кристалізація патріотичного романтизму у творчості Я. Коллара, В. Ганки, Й. Челаковського; перша половина 30-х років (поява суб'єктивного романтизму) і друга половина 50-х років (співіснування цих модифікацій). Найважливіше – усі модифікації чеського романтизму, незважаючи на передісторію і джерела, мали національний характер, тобто виконували націєтвірну роль.

Як правило, словникові чи енциклопедичні визначення подають найсуттєвіші риси певного поняття, не звертаючи увагу на риси особливі, специфічні. Сказане стосується і літературного процесу часів чеського національного відродження, на що звернув увагу чеський дослідник В. Мацура у праці «Знак зародження і чеські сни». Так, чеські дослідники Я. Влчек [267], Я. Махал [207], Я. Якубец [142] використовували означення «романтизм» вже до юнгманнівського покоління (отже, не лише до творчості К. Махи, але й В. Ганки, Я. Коллара, А. Марека, Й. Юнгманна). А. Новак [221] зараховує чеський романтизм до 30–50-х рр. ХІХ ст., а літературу «юнгманнівців» означає як класицизм. До романтизму (а власне до його націєтвірних можливостей) недовірливо ставилися чеські письменники часів соціалізму. Так, Фр. Вольман вважав, що значення романтизму як літературного й культурного напрямку перебільшують, і це зумовлене недооцінкою просвітництва та класицизму. На його думку, поєднувати «так зване відродження» слов'ян лише з романтизмом, у кращому разі із сентиментальним преромантизмом, некоректно [274]. (Фр. Вольман не оперував термінами «національне відродження», «національний зміст», «національне почуття» і т.д., а термінами «класова боротьба», «класовий підхід» – як цього вимагала марксистська методологія в літературознавстві. Ідейний і естетичний антипод цієї методології – праці чеських дослідників після 1989 року) [203; 209].

Націєтвірна роль романтизму особливо помітна на тлі недооцінки чеської літератури з боку Й. Добровського. Зрештою, Й. Добровський частково мав

рацію. Його сучасником був відомий поет А. Пухмаєр (1769–1820), який очолив на початку XIX ст. гурток однодумців-поетів. У творчості А. Пухмаєра та його послідовників було мало оригінального, в цій поезії не було помітно інтересу до проблем тогочасного життя, вона була книжною. «Для Пухмаєра і його школи поезія була грою розуму і дотепності» [142, с. 169]. (Винятки були – ода «Пісня Яну Жижці»). Щоправда, і школа А. Пухмаєра була потрібна – її поети також збагачували і розвивали чеську мову, якою ж і писали. Зазначимо, що Й. Добровський мав рацію в тому, що здобутки чеської літератури були значно скромніші, ніж здобутки польської і російської, уже не кажучи про літератури німецьку, французьку, англійську.

Нову концепцію літератури, нову програму її розвитку запропонував Й. Юнгманн, що формально можна визначити початком нової доби в літературному процесі. 1806 року почав виходити журнал «Hlasatel», у двох числах якого було надруковано працю Й. Юнгманна у формі діалогу під назвою «Про чеську мову». Цей діалог цікавий тим, що автор показав себе як носій національної свідомості. Чеський дослідник Ф. Водічка навіть вважав, що в позиції Й. Юнгманна проявилися перші ознаки чеського націоналізму, а його слов'янство впливає не із усвідомлення спорідненості з іншими слов'янськими народами, але насамперед з потреби шукати протиположності німецькому націоналізмові [163, с. 234]. У публікації «Про чеську мову» Й. Юнгманн продовжив традицію чеської національної суспільної думки – він захищав чеську мову, заперечував аргументи опонента, який в ім'я «вирівнювання» чеської і німецької культур та вічного миру між обома народами вважав, що потрібно перейняти німецьку літературу й мову. З Й. Юнгманна почалося утвердження нового розуміння завдань літератури. Як відомо, Й. Добровський скептично оцінював також майбутнє наукової і художньої літератури чеською мовою. На його думку, досить було видавати популярні видання для ширших верств народу, вища освіта чеською мовою втрачає практичне значення, оскільки нема суспільної верстви, яка би цим скористалася. На відміну від авторитетного Й. Добровського,

Й. Юнгманн писав лише чеською мовою. Саме на національному ґрунті між Й. Добровським і молодшим поколінням виникла суперечність.

Націєтвірне значення літератури епохи романтизму полягало в тому, що чеські будителі-романтики звернули увагу на рідну мову. Як відомо, національна мова – це певна система, що, справді, є засобом суспільної комунікації в межах тієї чи іншої етнічної групи (народу). Вона формується у процесі становлення та розвитку цієї етнічної групи. Але її найважливіший різновид – це мова літературна. Власне, наявність літературної мови свідчить про духовний та інтелектуальний рівень нації, про наявність значної суспільної групи, яка послуговується літературною мовою та розвиває її. Літературна мова – це не лише засіб комунікації й ідентифікації індивіда з етнічною спільнотою (нацією), а й засіб формування та збереження національної ідентичності. Питання мови ніколи не були суто філологічною проблемою. Думки про єдину для слов'янства мову виникали давно (чи не від Ю. Крижанича починаючи). В. Мацура зазначав, що мова засвідчує політичні, естетичні і т.п. позиції своїх носіїв. У діячів чеського відродження було три проблеми, які виходили за межі суто лінгвістичні: 1) ставлення до німецької мови; 2) до словацької; 3) до всеслов'янської (мови спілкування між слов'янами). Проте найголовніша проблема – це розвиток чеської мови і становлення її як літературної. Тому В. Мацура підкреслював: «Мову сприймали не тільки як засіб порозуміння, навпаки, в умовах значного обмеження комунікативних можливостей чеської мови надзвичайно великий наголос був покладений на її у своїй сутності сакральні функції, які виростали з високої оцінки мови з боку європейської романтики» [209, с. 57–58]. Саме тому, що мова мала знакове значення для чеського відродження, Ф. Водічка зазначав: «У час, коли йшлося про створення ідеології чеського національного руху, набуває цей знак в очах творців цієї ідеології нові значення, які є виявом національної душі, духу нації. Для Й. Добровського мова була засобом порозуміння, що вимагає культури і вдосконалення з точки зору її комунікаційної функції порозуміння. Для Й. Юнгманна між мовою та нацією існував ірраціональний зв'язок» [163, с. 130]. Для юнгманнівського покоління мова була

не просто лінгвістичним фактом, а чинником і носієм певної національної цінності. На відміну від Й. Добровського, Й. Юнгманн і його послідовники сакралізували чеську мову. Вона стала одним із фундаментальних понять ідеології чеського відродження; на його основі формувався зміст понять «нація», «патріотизм», «вітчизна». Ставлення до мови зумовлювало також ставлення до рідного народу, і романтики ототожнювали любов до рідної мови з любов'ю до рідного народу.

Чеські будителі (особливо періоду романтизму) добре усвідомили думку Й. Гердера про те, що народ із стану варварства може розвинутися й стати нацією лише завдяки рідній мові. Як зазначав Й. Гердер у своїх «Ідеях до філософії історії людства», в мові втілений розум народу і його характер [236, с. 123]. Усвідомлення окремішності народу та розвиток рідної мови сприяли також національному самоусвідомленню. Але чеські романтики черпали не лише з праць Й. Гердера. Джерелом для них була ділова, наукова й художня література чеською мовою, яка існувала з XII ст. У XIV ст. з'явилася «Александрія», хроніка Даліміла, філософські праці Т. Штітного. Ян Гус переклав «Біблію» чеською літературною мовою, яку наблизив до народної. Ще в XVI ст. Б. Бальбін (1621–1688), член ордену єзуїтів, письменник і вчений, написав латиною працю, в якій захищав чеську мову. Я. Ф. Бецковський (1658–1725) – ще один чеський літератор, який видав чеською мовою працю «Провісниця давніх чеських історій». М. Штеєр (1630–1692) створив своєрідний посібник під назвою «Маленький учень» про те, як правильно писати й друкувати. Ї. Констанц (1607–1673) написав посібник з чеської мови, але латиною – «*Lima linguae Bohemicae*». Я. А. Ганке (1751–1806) захищав чеську мову у книзі німецькою мовою «Рекомендація чеської мови і чеської культури» (1783). Майже одночасно «Апологію чеської мови» написав К. Гінек, а 1792 року Я. Рулин видав працю «Слава і переваги чеської мови». Усіх цих авторів об'єднувала пам'ять про ті часи, коли чеською мовою розмовляли в княжих дворах, коли вона була повноцінною мовою державного народу. Помітне місце в захисті та розвитку чеської мови належить Ф. М. Пелцлу (1711–1796). Він теж писав історичні та

історико-літературні статті німецькою мовою і не вірив, що буде писати чеською, але на схилі життя написав чеською мовою «Нову чеську хроніку», а за рік до смерті, з допомогою Й. Добровського – «Основи чеської граматики». Я. Якубец і А. Новак вважали, що в захисті чеської мови «...кореняться і початки новочеського націоналізму, який і буде в першій половині ХІХ ст. найбільш життєвою ідеєю чеської нації, яка прокидалася» [142, с. 160].

Той інтерес до чеської мови й літератури, який виник наприкінці ХVІІІ ст., ще більше зміцнів на початку ХІХ ст. Але якщо раніше чинниками цього прогресу були певним чином йозефінські реформи, ідеали французької революції, то на початку ХІХ ст. чинниками, які зумовлювали і чеське національне відродження, і суто літературний процес, були ідеї німецької класичної філософії, національний рух в Європі, що його спричинили наполеонівські війни, вплив романтичної літератури (насамперед німецької, англійської), праці чеських будителів (Й. Добровського, Й. Юнгманна), слов'янська ідея, яка сформувалася ще наприкінці ХVІІІ ст. Проте не менш вагомим був ще один чинник, може, й ірраціональний, неусвідомлений, – це органічний потяг чеського народу до самоусвідомлення та самозбереження.

Той крок, на який був неспроможний Й. Добровський, зробили Й. Юнгманн і його соратники, покоління 20–40-х рр. Вони почали сприймати мову як вияв національної окремішності. Потрібно було створювати, розвивати загальнонаціональну мову, бо це сприяло формуванню національної спільноти та її культури. Радикальне сприйняття цієї тези провадило до того, що всі твори чеських письменників, які не були написані чеською мовою, не вважали за твори національно чеські. Йшлося про мову як про духовний адекват нації, не набуту, а вроджену, органічну рису нації. Так, ми вже згадували першу помітну на початку ХІХ ст. працю Й. Юнгманна «Про чеську мову» (1806), в якій автор у розмові з уявним опонентом продовжив давню апологію чеської мови й заперечив антинаціональні твердження, що в ім'я миру і культури треба сприйняти німецьку мову й літературу. Ще раз нагадаємо, що це узгоджувалося з думкою Й. Гердера про те, що головна прикмета самобутнього народу – це рідна мова, що кожен

народ повинен посідати відповідне місце. (Й. Гердер свій трактат «Про походження мови» написав ще 1772 року).

Те, що зробив Й. Добровський у сфері граматики і правопису чеської мови, впроваджувало в життя молодше покоління на чолі з В. Ганкою, який після «Чеської орфографії згідно з основами граматики Добровського» (1815) видав у 1822 році «Граматику або систему чеської мови за Добровським». Цінною була ще одна тенденція: тоді як у класицистичному розумінні і в інтерпретації Й. Добровського вирішальним критерієм була звичність словесного виразу, то тепер у поетичній мові з'являється метафоричність, помітне збагачення лексики. Суть, зрештою в іншому – після Й. Добровського Й. Юнгманн і поети Ф. Челаковський, В. Ганка, Я. Коллар, К. Г. Маха творили мову, яка ставала нарівні з іншими європейськими мовами, якою можна було перекладати твори зарубіжних літератур, писати і наукові праці, і художні твори, а головне – ця мова сприяла відродженню і націєтворенню.

Усвідомлення націєвірної місії літератури неможливе без порівняння романтизму з класицизмом (а саме їхніх основних типологічних ознак), без розуміння органічності романтизму в умовах конкретної історичної епохи (або культурно-історичної епохи, за Д. Чижевським). Особливих дискусій з приводу змісту поняття «класицизм» нема, якщо не брати до уваги суперечок про те, це «метод», «стиль» чи «напрямок», в кожному разі останнє домінує. Усі дослідники одностайні в тому, що класицизм орієнтувався на античну літературу, що він спирався на раціоналістичну філософію Р. Декарта, Г. Лейбніца, в якій перейняв культ розуму, віру в незмінність і універсальність фундаментальних категорій, які стосуються суспільства й людини, звідси і схильність до уніфікації та непорушності правил і законів кожного виду мистецтва. Для розуміння сутності класицизму варто взяти до уваги слушну думку Г. Гегеля (хоча її рідко цитують): характеризуючи грецький духовний образ мистецтва й духовне призначення людини, він зазначав, що вищою метою в Греції були духовне життя, державна громадянськість, моральність і патріотизм, а, крім цього інтересу, не було нічого більш вагомого і більш істинного [22, с. 120–121]. Це вказує на історичну і

суспільну сутність класицизму – служіння державі, а сенс існування людини – в пріоритеті не індивідуальних, а державних інтересів; герой творів класицизму був людиною обов'язку перед державою і віри в раціональність світу, а не людиною почуття й серця. Визначаючи найсуттєвіші моменти змісту й форми романтичного мистецтва, Г. Гегель зазначав: «Достовірним змістом романтичного слугує абсолютно внутрішнє життя, а відповідною формою – духовна суб'єктивність, яка розуміє свою самостійність і свободу» [22, с. 233]. Суттєвий момент, який свідчить про принципову різницю між класицизмом і романтизмом, але він не дає прямої відповіді на запитання, яке стосується націєвірної місії романтизму чи літератури епохи романтизму. У статті «Феномен німецького романтизму: контури і орієнтири» (передмова до антології «Мислителі німецького романтизму») Л. Рудницький проаналізував естетичні, інтелектуальні й історичні передумови виникнення німецького романтизму, оскільки романтизм як світоглядний і мистецький напрям з'явився наприкінці XVIII ст. в Німеччині, в Англії, а вже згодом охопив літератури європейських держав і народів [106], але націєвірне значення особливо помітне в роздробленій Німеччині.

Польський дослідник С. Козак зауважує, що в дослідженнях романтизму щораз більше увиразнюється тенденція до розуміння романтизму не лише як літературної течії [198, с. 5]. (Слушно, бо й націєтворення – поняття більш політичне, а не естетичне). На думку С. Козака, романтизм треба більшою мірою трактувати (особливо на слов'янському ґрунті) як утворення культурне, як свого роду національну ідеологію, завдяки якій можна краще зрозуміти суть національної ментальності, «душу народу», сенс історії тощо [198, с. 5]. Романтизм виник і сформувався не після якогось іншого напрямку (класицизму, сентименталізму), не в боротьбі з цим напрямом. Так, Л. Рудницький зазначив, що твердження «Класика – це здоров'я, романтизм – хвороба» дуже чітко висловлює непримиренну ворожнечу між цими двома таборами носіїв німецької культури» [106, с. 13]. Проте навіть якщо ця ворожнеча була в німецькій літературі, то чи стосується вона інших, особливо слов'янських, літератур? Навіть ворожнеча не означає протилежності, щоправда, схема, яку запропонував Л. Рудницький,

формально свідчить саме про протилежність. Романтизм як літературний і світоглядний напрям не виник спонтанно, несподівано; він зароджувався і формувався в конкретних умовах як органічний і закономірний чинник та результат розвитку європейської цивілізації – навіть якщо взяти до уваги те, що класицизм був, до певної міри космополітичним, а романтизм у своїй суті мав національний характер (не йдеться про інтернаціональність поетики, тем, мотивів, сюжетів тощо).

Літературно-мистецький процес завжди був, зважаючи на роль митця в ньому, складніший, різноманітніший, суперечливіший, ніж, скажімо, процеси суспільно-політичний, економічний, в яких дотримання певних правил неминуче, а тому й обов'язкове. Можна сперечатися, йдеться про трансформацію або еволюцію єдиного й монолітного літературного напрямку чи синхронне співіснування кількох літературних напрямів, кожен з яких зумовлений історично й, відповідно, зумовлює певні мораль, спосіб життя, тип естетичного та суспільного думання. Так було і з німецьким романтизмом. Дослідники слушно вважають німецький класицизм продуктом французького раціоналізму (Просвітництва), але й німецький романтизм не появився на суто німецькому ґрунті. Сентименталізм (попередник романтизму) прийшов з Англії. На таку німецьку літературну течію, як «Буря і натиск», мали вплив ідеї Ж. Ж. Руссо. Універсальному генієві Й. Гете було затісно у творчих схемах класицизму, його духовні й інтелектуальні джерела – не лише німецького походження. Криза класицизму була неминучою, оскільки він не лише сковував творчі можливості, уяву й фантазію митців, але й перешкоджав пошукові нових світоглядних цінностей. Це зробив романтизм, який виник у Німеччині – саме в роздробленій Німеччині, а не в централізованій Франції, де, власне, духовна криза супроводжувалася кривавою політичною кризою – революцією 1789 року. Оці події – французька революція, наполеонівські війни, які розбурхали (для багатьох несподівано) національні рухи в Європі, і потужна філософська думка в слабкій і децентралізованій Німеччині також спричинилися до виникнення й розвитку романтизму. Ось чому варто з'ясувати, у чому ж полягали ті основні ідеї

німецької філософської думки, які вплинули на формування романтизму як літературної течії в контексті націєтворення. Насамперед це стосується ідеї нації, розуміння історичного процесу, призначення мистецтва, виховання тощо. На зміну класицизму, який був суто літературно-мистецьким напрямом, прийшов романтизм, що вийшов за ці межі та охопив також філософію (невипадково дослідники вважають романтизм інтелектуальним рухом). Націєвірна роль романтизму буде зрозумілішою, якщо ми зважимо на те, що його поява – це не просто реакція на класицизм (так і на неокласицизм) з його культом розуму, обов'язку, регламентацією естетичних норм, це не просто інша концепція людини, інша поетика, інший емоційний, духовний світ героїв, це інше світобачення, інше розуміння історичного процесу, зокрема й минулого, та найголовніше – це увага до ідеї народу й нації. У цьому теж полягала принципова різниця між класицизмом і романтизмом.

Л. Рудницький у згаданій передмові стверджував, що сутність класицизму – Космос, а романтизму – Хаос. На його думку, такі історичні важливі події, як смерть Фрідріха Великого (1786), кінець французького королівства (1792) і страта Луї XVI (1793), початок французької революції (1879), війни Пруссії й Австрії з Французькою Республікою, наполеонівські війни, проголошення Наполеона імператором (1804) і демісія німецького імператора Франца I (1806), дали підстави пов'язати появу романтизму в Німеччині із занепадом або кінцем монархії. Л. Рудницький стверджував, що саме в умовах монархії міг найкраще розвиватися класицизм (можливо, якщо соцреалізм міг розвиватися лише в умовах радянського тоталітарного режиму). Саме тому, вважає Л. Рудницький, романтизм почав розвиватися на німецьких землях [106, с. 14]. Але ж романтизм розвинувся і в двох інших європейських імперіях – у Великобританії і Росії, він знайшов сприятливий ґрунт серед поневолених слов'янських народів. Зрозуміло, що кожна політична подія (що більше не буденна, а визначна) – це початок або підсумок розвитку певної політичної ситуації, це відображення певної історичної тенденції, це певний знак. Саме тому поява романтизму була зумовлена не лише кризою політичною (в Німеччині це роздробленість, поразки у війнах з

Наполеоном), але й духовною та інтелектуальною (криза Просвітництва). Інша річ, коли Л. Рудницький називає найважливіші події в царині духа, що спричинилися до формування раннього романтизму в Німеччині, – твори Й. Фіхте, переклад творів В. Шекспіра, яких зробив А. Шлегель (1797), журнал «Атенеум» (1798–1800), який видавали брати Шлегелі, праця Ф. Шляєрмахера «Розмова про релігію» (1799), праця Ф. Шеллінга «Філософія природи» (1799), твори Г. Новаліса, головнo, «Християнство або Європа» (1799), лекції А. В. Шеллінга в Берліні про драматичне мистецтво (1803–1804). Це, власне, факти романтизму, а варто вказати на теоретичні джерела романтизму.

Б. Шалагінов називає серед творців романтичної ідеології Ф. В. Шеллінга, Ф. Шлегеля, Ф. Гегеля [136]. Якщо ідейні й теоретичні джерела розуміти ширше, то, безперечно, не обійтися без ще кількох відомих імен. Насамперед, це Й. Гердер, автор п'ятитомної праці «Ідеї до філософії історії» (1784–1791). Для майбутнього романтизму – як літературного, мистецького руху й філософського світобачення – велике значення мали Гердерові концепції історії, людини, культури й мови. Духовним предтечею романтизму були також двоє веймарських класиків – Й. Гете й Ф. Шиллер, які долали нормативну поетику класицизму. На думку Б. Шалагінова, саме «...Шиллеру, на відміну від Гете, раніше судилося відчувати складну кризу свого часу, що насувалася...» [136, с. 124]. Йдеться про такі праці Ф. Шиллера, як «Про красу і гідність», «Про наївну і сентиментальну поезію», «Листи про естетичне виховання», написані в 90-их рр. XVIII ст. Проте, яким би значним не був внесок Й. Гете і Ф. Шиллера у формування нового літературно-мистецького напрямку, все ж він меншою мірою стосувався суспільно-політичного аспекту життя, тієї епохи, коли під впливом французької революції почала прокидатися національна свідомість, коли почався період формування націй. Для утвердження європейського романтизму і слов'янського відродження вирішальне значення мали також праці Й. Г. Фіхте, який вважав, що свобода – це необхідна умова історичного розвитку нації. Не вникаючи в суть філософських пошуків Й. Г. Фіхте, зазначимо, що його «Промови до німецької нації» (1806), написані після поразки німців від Наполеона під Єною і принизливого для них

Тільзітського миру (1807), були закликком для боротьби. Вони формували й виховували німців як націю, а водночас слугували взірцем для інших народів. Й. Г. Фіхте був першим, хто у філософському й політичному лексиконі в аналізі тогочасної епохи (і німецької ситуації) вжив поняття «дух нації», хто заговорив про честь, свободу, національну гідність, самостійність, хто почав мову про активну моральну позицію німців. Він спонукав думати про себе як про німця, закликав до повної зміни тодішнього виховання, щоб зберегти існування німецької нації. Й. Г. Фіхте зазначав: «Згідно з усім загальна мета цих промов: дати понівеченим народам мужність і надію, проповідувати радість серед цього суму...» [84, с. 122]. Ці ідеї знаходили прихильне ставлення й розуміння в середовищі слов'янських діячів, хоча, на відміну від Й. Г. Гердера, Й. Г. Фіхте стверджував, що народи слов'янського походження не настільки розвинулися, порівняно з рештою Європи, щоб їх можна було докладно описати [84, с. 123]. Якщо узагальнити основні продуктивні ідеї його «Промов», то вони такі: індивід повинен відчувати себе німцем; зміна виховання – єдиний спосіб зберегти існування німецької нації; мова – найсуттєвіша ознака нації; формування духа (цей дух містить у собі вищу любов до батьківщини, сприймання свого життя як вічного і батьківщини як носія цієї вічності); збереження мови; поезія як засіб і головний напрям виховання народу; потрібен ґрунтовний опис життя нації; народ і батьківщина – це носії та гаранті земної вічності, набагато вищі від держави у звичному значенні цих понять; держава не є чимось першочерговим і самодостатнім, вона лише засіб, який слугує вищій меті – вихованню суто людського в нації.

У народів недержавних і поневолених народна творчість більшою мірою, ніж у державних народів, є засобом збереження історичної пам'яті, чинником збереження національної своєрідності та загалом духовним джерелом. Народна творчість не була об'єктом уваги німецької класичної філософії, на відміну від мистецтва (досить назвати лише праці Г. Гегеля), але гуманістичні ідеали, а також ідеали свободи, нації й людини зумовлювали інтерес до народної творчості, зокрема до героїчного епосу. А. Штіх зазначав, що культ давньої народної епіки

почав поширюватися в Європі від середини XVIII ст. [158, с. 187]. У праці «Про вплив поетичного мистецтва» Й. Г. Гердер зазначав, що мова й народ є одним цілим, що вірші, перекази, вірування, міфологія скальдів мали великий вплив на героїчних предків північних країн [84, с. 69]. У цій же праці він підкреслив значення пісень у впливі християнства на звичаї світу. Й. Г. Гердер розглядав народну творчість як джерело духовного життя народу та передумову вже не анонімної поетичної творчості.

Принципово ставлення до фольклору змінилося на початку XIX ст. Це можна пояснити тим, що розуміння нації, національної культури, національного характеру було неможливе без уваги до народу як основи нації. Європейські мислителі вбачали в народній творчості ту духовну, етичну, естетичну основу, на якій може й повинна розвиватися сучасна національна культура й література. Великий інтерес до народних пісень виявляв Й. Гете. У 60-х рр. XVIII ст. Дж. Макферсон видав знамениті пісні шотландського барда Оссіана, що згодом виявилися підробкою. Й. Г. Гердер у своїй збірці подав і твори давньої чеської героїчної поезії, які він взяв із хроніки В. Гаєка. Це теж спонукало слов'янських діячів до збирання народних пісень, до вивчення фольклору. 1804 року Й. Добровський і А. Пішелд видали книгу «Збірник чеських прислів'їв». В. Ганка в 1814 р. закликав збирати пісні, до певної міри навіть протиставляючи чеські національні пісні німецьким. Чеська інтелігенція вже знала збірку українських і російських пісень І. Прача, збірку сербських пісень Вука Караджича (1814–1815), яку В. Ганка переклав чеською мовою. Збирав народні пісні також К. Я. Ербен («Народні пісні в Чехії», 1842–1843). У «Промові до словаків» П. Шафарик теж вважав народні пісні явищем слов'янським і зазначав, що ці пісні, досконалі з естетичного боку, знайшли визнання у Й. Г. Гердера і Й. Гете. Це все, на його думку, повинно спонукати до збирання чесько-моравсько-словацьких пісень. Народні пісні високо оцінювали Ф. Челаковський, Я. Коллар. Останній, зокрема, зазначав: «Вони є картинами, у котрих кожен народ свій характер найвірніше малює і представляє, вони є історією внутрішнього світу та життя, вони є ключем

від святині національності...» [163, с. 142–143]. Високо оцінював українські пісні К. Зап.

Якщо узагальнити, то діячам чеського відродження йшлося не так про естетичний аспект народних пісень, як про національний, про вияв національного духу, національної своєрідності. Парадоксальним фактом уваги до народної творчості (героїчного епосу) є поява «Краледворського рукопису» (1817) і «Зеленогорського рукопису» (1818). Згодом виявилось, що це були літературні містифікації, але В. Ганка (причетний до появи «Краледворського рукопису») вдався до підробки, бажаючи довести, що чехи – давній слов'янський європейський народ, який має славне минуле й багатий героїчний епос.

Третя сфера, в якій проявилася націєтвірна місія і спроможність романтизму, – це увага до історії свого народу. (Щодо К. Запа, то йдеться про його «Чесько-моравську хроніку»). Піднесення, а що більше, формування національної свідомості, неможливі без знання своєї історії, свого минулого. Історична свідомість була необхідним елементом національного самоусвідомлення. Проте увага до історії не була теоретичною знахідкою романтиків у мистецтві та науці початку XIX ст. Історизм бачення і сприймання буття в усіх його проявах – це закономірний результат розвитку науки загалом; природничі й точні науки – не виняток, але особливо це стосується філософії. В. Віндельбанд вважав, що навіть учені епохи Просвітництва були байдужі до історичності, але з цього заперечення постав позитивний інтерес доби Просвітництва до суті й значення історії, а еволюція просвітницького мислення відбулася в німецькій філософії завдяки Гердеру під безпосереднім впливом Руссо [17, с. 138]. Щоправда, сучасні вчені докладніше формулюють ставлення просвітників до історії: головною метою їхніх роздумів про історію була критика її з позиції розуму. Саме в XVIII ст. вчені почали створювати нову картину історії людства: образ історії як драми (змістом якої були політичні й воєнні зіткнення, інтриги, змагання діячів) поступився в добу Просвітництва новій моделі – історії, в якій втілювалися філософські засади нової науки [143, с. 115]. Т. Яшук вважає, що історичні концепції просвітників (Ш. Монтеск'є, Ф. Вольтера, Ж. Ж. Руссо) були ідентичними, але й зазначає, що

підсумок теоретичних надбань філософсько-історичної рефлексії Просвітництва здійснив Гердер [143, с. 118]. Це важливий момент, бо саме Й. Г. Гердер започаткував нове бачення історії, яке згодом так імпонувало слов'янським романтикам, насамперед у літературі та мистецтві. У цьому плані найважливішою є його незавершена праця «Ідеї до філософії історії людства» (1784–1791). Його оптимістичне бачення майбутнього слов'ян, висловлене в цій праці, не могло не подобатися слов'янським діячам, але не ця думка визначала цінність Гердерової концепції для європейських і слов'янських інтелектуалів. Сформулюємо ідеї Й. Г. Гердера, продуктивні для утвердження романтизму в слов'янському світі: людство у процесі розвитку прийде до щасливого життя, і це є сенсом історії (свідчення Гердерівського романтизму); всі народи, незалежно від ступеня розвитку, мають право посісти належне місце в історії; людина – найвища цінність; психологізм у сприйнятті історичного процесу; критика просвітницького розуміння історії; духовна культура (мова, мистецтво, моральні норми, законодавство) відображає характер суспільства – це той чинник, який згуртовує національну спільноту. Внесок у становленні історії як науки зробили Й. Добровський, Ф. Палацький, А. Пабст, Я. Рулік. Пошуки німецьких і чеських істориків у сфері методології історії знайшли відгомін і в художній літературі (В. Ганка, Я. Коллар, К. Тил, Й. Лінда).

Літературне життя доби чеського національного відродження не було однорідним; не можна категорично стверджувати, що домінував у ньому суто романтичний канон. Так, уже появився інтерес до сентименталізму: «Читацький інтерес щодо сентиментальних повістей у нас був такий великий, що потрібно було з ним рахуватися також і в літературі, написаною чеською мовою. На цю потребу вказував Й. Юнгманн» [163, с. 213]. Ось чому чехи перекладали чуттєві та мелодраматичні твори з інших мов. Перші приклади чеського сентименталізму – твори Ф. Томси «Весняні фіалки або пригоди та оповідання з давніх і теперішніх часів» (1823), «Романтичні оповідання з минулих і теперішніх часів» (1825), Я. Марека – «Конвалії або збірник справжніх романтичних оповідань з давніх і новіших часів» (1824, 1828). Щоправда, поява в назвах слів «минуле» й

«романтичне» вказувала на тісний зв'язок і з романтичним баченням життя, і з романтичним літературним рухом, з його поетикою. Більш «сентиментальними» були жіночі повісті черниці Марії Антонії і М. Д. Реттігової. Сентиментальні мотиви згодом були притаманні й творчості Й. К. Тила – йдеться про повість «Вітчизна і мати» (1844). Проте, на нашу думку, чеський сентименталізм не сформувався в однозначний літературний рух, не відокремився від романтизму.

Можна сказати також про напрям «бідермаєр». Словники тлумачать цей напрям як німецьку культуру 1815–1848 рр.; особливо його вживають щодо історії меблярства (меблі в цьому стилі – прості й функціональні). Але в «Чеській літературі від початків до сьогодні» зазначено: «Визначення цього характерного стилю походить з німецької пародії, яка наприкінці 50-х рр. XIX ст. висміювала обережність і аполітичність з часів від поразки Наполеона 1815 року, яка за уявленнями переможців зупинила поступ Європи до демократії аж до революції 1848 року» [158, с. 208]. Уже згодом це поняття почали застосовувати для позначення матеріальної культури, зокрема меблярства. Згодом подібні ознаки почали проявлятися в малярстві і нарешті в художній літературі [158, с. 208]. «Бідермаєр» орієнтувалися Й. К. Тил, Ф. Я. Рубеш, Б. Яблонський. Чеська дослідниця Я. Яначкова вважає, що бідермаєр від романтизму відрізняється розумінням автора й читача. На нашу думку, принципова різниця полягає в іншому – як явище скопійоване, бідермаєр у Чехії не був чеським. Навіть якби він мав оригінальний характер, то в будь-якій літературі є дві основні позиції у ставленні до дійсності: або нейтральність чи навіть байдужість до суспільних проблем, або активна участь у формуванні національних вартостей, як це робили чеські романтики. Хоча винятки були. Йдеться про К.Г. Маху (1810–1836). Якщо прихильники бідермаєру відмежувалися від традиційного романтизму і створили свій стиль, існували як окреме літературне явище, незважаючи на серйозну критику своїх поглядів, то К.Г. Маха – це окреме явище в чеському романтизмі, яке Я. Якубец і А. Новак навіть назвали новоромантизмом. Творча спадщина геніального поета невелика. Найвідоміший твір – поема «Май», яку Я. Якубец і А. Новак вважали найхарактернішим проявом чеського байронізму (чотири

переклади німецькою, а також польською і шведською). У його віршах вбачали дисгармонію і непатріотизм, навіть вважали, що вони небезпечні для слабкої ще національної (чеської) літератури [142, с. 267]. Проте К. Г. Маха добре знав творчість європейських романтиків, він бачив ризики чеського романтизму без впливу європейських ідей і небезпеку залишитися лише на основі слов'янських пісень. «Байронізм» його поезій був зумовлений і ситуацією Чехії в Австрійській монархії, і поразкою польського повстання 1830–1831 рр. К. Г. Маха значно розширив і збагатив поетику чеського романтизму. Його значення як чеського національного поета оцінило вже найближче покоління після його смерті: «Лише покоління, яке вступало до чеського письменства у п'ятдесятих роках, створило з «Маю» символ власної відваги» [158, с. 210]. 1845 року твори вийшли друком К. Г. Махи; у передмові до збірки К. Сабіна захищав геніального поета трагічної долі. Приклад К. Г. Махи свідчив, що можна бути поетом європейського духовного цивілізаційного простору та контексту і залишатися поетом національним, тобто націєтвірним.

Таким чином, чеський романтизм був не просто запозичений, а органічний, бо націєтвірний. Ще більшою мірою націєтвірність літератури проявилася в польському романтизмі. На його розвиток накладала свій відбиток втрата державності після третього розподілу Польщі. Чеські дослідники К. Кардині-Пеліканова і Я. Пелікан виокремлюють три моделі й функції літератури в інтерпретації польських романтиків: 1) ранній романтизм (до листопадового повстання 1830–1831 рр.); 2) «великий» емігрантський романтизм (від повстання 1830–1831 років до кінця 40-х років); 3) «крайовий» романтизм, що розвивався на польських землях до повстання 1863 року [193, с. 49]. Автори зауважили певну різницю в поглядах на функції і зміст літератури серед представників усіх періодів романтизму: у романтиків першого періоду – поєднання традиційного, європейського романтизму з іронією і негативним ставленням до ідилії; у романтиків-емігрантів – полоноцентричність, месіанство, скептичне ставлення до слов'янської ідеї; у крайових романтиків – революційна романтика, увага до народної творчості, а якщо йдеться про товариство «Ziemia», певне

слов'янофільство. Проте обов'язково треба вказати на національний характер польського романтизму, який ніколи не погоджувався із втратою державності.

Зрозуміло, що це загальний висновок, бо деякі тези потребують уточнення. Так, саме в чеському суспільстві польський романтизм у першій половині XIX ст. знайшов найбільш сприятливий ґрунт для поширення своїх ідей [174, с. 17]. (У журналі «Časopis Českého museum» (далі – «ČSM») за 1849 рік (т. II) Л. Е. Воцел закликав чехів шукати натхнення в буйних лісах польської літератури – з цим він пов'язував і національний напрям чеської літератури). Ставлення А. Міцкевича до романтизму неоднозначне. Як автор розвідки «Про романтичну поезію», лекцій про слов'янські літератури [144–147] він обстоював романтичність, але не був категорично проти класицизму; він схвально відгукувався про Байрона, високо оцінював англійську та німецьку літератури за національний характер; відзначав відповідальність літератури й поета зокрема; після поразки повстання 1830–1831 рр. А. Міцкевич скептично ставився до слов'янської ідеї, натомість обстоював месіанську роль поляків; згодом на його творчості позначився вплив містицизму.

К. Кардині-Пелікан і Я. Пелікан висловили думку про дві окремі тенденції «крайового» романтизму – революційний романтизм Е. Дембовського, Р. Барвінського і Г. Еренберга (автори вбачали навіть подібність із поглядами російських діячів В. Белінського і М. Чернишевського) і слов'янський романтичний ідеалізм З. Доленги-Ходаковського. Дослідники перебільшували в обох випадках, абсолютизуючи окремі оцінки й висловлювання, бо національний зміст творчості польських романтиків очевидний і він переважає. Так, Е. Дембовський писав про національний дух народів, про долю нації та свободу, про спорідненість слов'янських народів і роль Польщі у слов'янських взаєминах, а в зв'язку з цим – про протистояння польської думки і панславізму, бо від цього залежить доля й майбутнє слов'янства. На його думку, орієнтуватися треба на європейську освіту, а не на варварство татарських орд (Е. Дембовський мав на увазі Росію) [164]. І найважливіше: саме в контексті розвитку національного духа

він періодизує історію польської літератури (пробудження польського національного духа Е. Дембовський пов'язував з наполеонівськими війнами).

Показовою є роль романтизму в національному самоусвідомленні тих народів, яких не визнавали самостійними, тому відмовляли у праві на літературну мову навіть у слов'янському середовищі. Так було у випадку із словаками. Я. Коллар у трактаті «Про літературну взаємність між слов'янськими племенами і наріччями» виокремив лише чотири народи: російський, ілірійський, польський і чехословацький [197]. Словакам він і його прихильники пропонували користуватися чеською літературною мовою, виходячи з концепції єдиного чехословацького народу [241]. На суперечність між чеським і словацьким романтизмом вказували і сучасний чеський дослідник В. Мацура у статті «Чеський і словацький романтизм у суперечці з романтизмом» [208], і словацький дослідник Р. Каша у статті «Чеський «романтизм» очима Я. М. Гурбана і Л. Штура» [194]. Словацька патріотична інтелігенція гуртувалася навколо альманахів «Plody», «Zora» та журналу «Hronka» та його опонента – консервативного журналу «Tatranka». Діяла й організація «Молода Словаччина». Першим програмним документом словацького романтизму була рецензія Я. М. Гурбана на поетичну збірку К. Сабіни. П. Каша оцінив її як ключовий текст у контексті словацького романтичного літературно-критичного мислення [194, с. 158]. Автор відповів на три принципові запитання: 1) що є сенсом словацька поезії; 2) якою має бути словацька поезія; 3) якою не повинна й не може бути словацька поезія. Мета словацьких романтиків (які іноді скептично оцінювали і чеських колег, і європейських, зокрема Байрона) полягала в тому, щоб довести окремішність словацького народу і створити літературну мову.

Велика заслуга в цьому належить Л. Штуру, саме він очолив те покоління словацької інтелігенції, яке боролось за словацьку літературну мову як неодмінний атрибут самостійної нації. 1846 року Л. Штур написав працю «Словацьке наріччя або потреба писати цим наріччям» [258]. Упродовж 1843–1848 рр. було кодифіковано словацьку літературну мову, якою почали виходити газети й журнали. Словацький романтизм був далеким від поверхової

романтичності, він був прагматичним і пов'язаним із суспільними потребами й інституціонував словацьку етнічність, принаймні на тому етапі. Критичне ставлення словацьких інтелігентів і, зокрема, літераторів до чеського романтизму загалом зрозуміле, але здається дивним, якщо спроектувати його на українську дійсність того часу. Українські літератори не відмовлялися від російської мови, навіть писали нею (І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко), але їхнє повернення до рідної мови не варто розглядати як суто бажання довести, що «малоросійською» мовою можна описувати не тільки щось низьке і смішне. Безперечно, що прагнення писати рідною мовою треба розглядати в контексті відродження української літератури, а саме відродження – в контексті національних рухів у Європі. С. Єфремов зазначав: «...у зв'язку з загальноєвропейським романтичним інтересом до народної творчості, особливо прокидається національний рух серед слов'янських народів [...]. На Україні нові ідеї романтичного письменства знаходять собі навіть теплішу й гостиннішу зустріч, ніж у Великоросії» [36, с. 307]. Дослідник звернув увагу на той факт, що національне відродження у слов'ян було суголосне з настроями в Україні, де «...це також було живою справою, якої не могли притлумити ні століття національного поневіряння, ні зрадництво вищих класів» [36, с. 307]. Український романтизм мав усі ці риси, які були притаманні романтизму європейському: любов до Вітчизни, захоплення історією свого народу, увага до народної творчості. Тодішні настрої в українському суспільстві (початок ХІХ століття чи навіть його перша третина), унікальність України як об'єкта романтичного світосприйняття були настільки виразними, що спричинилися до появи не лише українських романтиків, але й «української школи» в польському романтизмі. Значення творчості поетів цієї школи (найвідоміші – М. Мальчевський, С. Гоцинський, Б. Залеський) оцінювали по-різному. А. Міцкевич ставився до їхньої творчості неприхильно (про С. Гоцинського, Б. Залеського і М. Мальчевського він згадав у п'ятій лекції ІІІ курсу слов'янської літератури) [213, с. 162]. С. Єфремов, зазначав, що ці поети, крім польського патріотизму, виховували й місцевий – український [36, с. 311], але все ж визнав, що дивилися

вони на Україну занадто польськими очима, крізь шляхетські окуляри й призму шляхетсько-державних інтересів, а українців сприймали як місцевий різновид польського народу [36, с. 312]. І. Франко означив ту Україну, яку оспівував Б. Залеський, як таку, що «з картону». Він пояснив, чому «українська школа» польського романтизму не могла бути націє твірною, у статті «Йосиф Богдан Залеський». Потрібно служити своєму народові, захищати його інтереси, розвивати його мову, підносити його освіту – тільки така література, тобто українська література, може бути націєтвірною [119, с. 32].

Націєтвірним на українських землях міг бути лише український романтизм. Для українських поетів Україна була і темою, і джерелом натхнення. У Наддніпрянській Україні це були А. Метлинський, В. Забіла, О. Афанасьєв-Чужбинський. «Як бачимо, – зазначав С. Єфремов, – українське відродження, в зв'язку з західноєвропейським романтизмом та національним рухом серед слов'янських народів, дало в літературі у нас цілу громадку визначних, як на свій час, письменників, які повинні були виконати початкову роботу національного відродження. Це та громадка, яку ми об'єднуємо під спільним іменем «Полтавсько-харківської школи» [36, с. 355]. Націєтвірне значення їхньої творчості було би ще значнішим, якби не «невиразність в національних поглядах» та «політичний консерватизм», за визначенням С. Єфремова [36, с. 381]. У контексті ідеї європейського романтизму треба розглядати і творчість «Руської Трійці». І. Франко у відгуку на доповідь М. Коцовського «Пам'яті Маркіяна Шашкевича» стверджував, що не відомо, чи Шашкевич справді був знайомий з творами західноєвропейських літераторів [121, с. 233], але це принципово нічого не змінює, оскільки йдеться про ідеї романтизму, а не знання творів. Сучасні дослідники все ж стверджують, що члени «Руської Трійці» «...користувалися і розвивали філософські концепції Й. Г. Гердера» [31, с. 27]. Інший, може, ще важливіший контекст – це поява української літератури, що розвивалася над Дніпром, в умовах деспотичної Росії. Цей факт свідчив про усвідомлення етнічної єдності. Ідея знайшла своє відображення в маніфесті Головної Руської Ради 1848 року. Вона не була своєрідним національним міфом [80], адже галицькі русини

заявляли про свою етнічну єдність з українським народом підросійської України, а не з Росією як державою. Не має рації й І. Райковський, який стверджував у статті «Ідея української («малоруської») єдності в діяльності «Руської Трійці» та її послідовників у Галичині в 1830-х – середині 1840-х рр.», що так і не вдалося знайти переконливу та вичерпну аргументацію для відповіді на запитання, чи прийняття галицькими русинами української національної ідентичності був об'єктивним результатом закладеної в минулому історичної необхідності чи це збіг політичних та інших обставин [105, с. 58]. Така двозначна позиція – це значна поступка твердженням і російського політикуму, і галицьких москвофілів про те, що українців «придумали», що це польська чи німецька (або австрійська) «інтрига». Ні подальша еволюція поглядів І. Вагилевича (полонофільство), ні Я. Головацького (русофільство) не скомпрометували суттєвого в «Руській Трійці» – сам факт її існування (і «Русалки Дністрової» як реалізації її програми) свідчив не лише про стилістичну єдність з українськими романтиками, але й про єдність національну. Це й зумовило її націєвірний характер. Відомо, що молодий І. Франко (це була «найлівіша доба» його життя, за визначенням М. Возняка [18, с. 41]), підкресливши, що в «Русалці Дністровій» «...нема ні ясних ідей, ні смілих вимог революційних, ні навіть гарних образів або виразних згадок про життя народу», все ж робить висновок, що її сконфіскували за те, що вона була наскрізь революційним явищем». [18, с. 47]. Отже, ця революційність була зумовлена не гостросоціальним змістом, а тим, що «Русалка Дністрова» була свідченням національного духа, національної єдності з українцями в підросійській Україні. М. Возняк мав підстави сказати про М. Шашкевича, що він був першим українцем у Галичині всеукраїнського типу. Він же, по суті, й пояснив, у чому полягало національне значення діяльності М. Шашкевича: ввів зневажену і висміяну селянську українську мову в літературу, і це дало початок новій добі української літератури в Галичині; уклав читанку народною мовою для народних шкіл; використав фонетичний правопис; підкреслював єдність українців на всіх етнічних землях; уся його діяльність була пов'язана з життям українського народу [18, с. 51–52].

Романтизм був джерелом і чинником національного відродження, бо, спираючись на народну мову, сприяв формуванню літературної мови, оспівуючи минуле народу, допомагав збереженню національної пам'яті й формуванню національної свідомості та усвідомленню своєї окремішності. Поява українського романтизму була такою ж закономірною, як й українське національне відродження, до якого він спричинився.

1.4. Карел Зап: вид творчості як моделі стратегії національного буття, літературознавча рецепція

Карел Зап – відомий діяч чеського національного відродження 30–60-х років XIX ст. Його багатогранна творчість – один із важливих чинників і сегментів цього відродження. Аналіз змісту й жанрової парадигми, характеру об'єкта відображення (реальні події, факти, історичні пам'ятки) джерел інформації (особисті спостереження, документи) відсутність художнього вимислу, суб'єктивність висловлювання та оцінки – усе це дає підстави стверджувати, що творчість К. Запа є документальна література. В її межах можна виокремити такі основні види: художня публіцистика («Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі»), хроніка як вид історичного нарративу («Чесько-моравська хроніка») та документальна повість («Гальшка, княжна з Острога»). Безперечно, що документальний характер мають й історико-краєзнавчі та мистецтвознавчі нариси («Старожитності і пам'ятки землі Чеської»), а також такі праці, як «Опис головного міста Королівства чеського Праги» і «Путівник по Празі», які можна розглядати як краєзнавчі нариси, написані у формі путівника. У доробку К. Запа є й літературно-критичні публікації (огляди польської літератури), переклади, епістолярій, упорядкування перших двох томів «Дзеркала життя Східної Європи», що складаються з різножанрових публікацій. К. Зап не уникав літературності або «олітературення», белетризації своїх текстів; це стосується не лише його художньої публіцистики, а й історико-краєзнавчих та історичних праць.

Хронологічний критерій аналізу його творчості зовсім не прирікає її бути об'єктом лише історії літератури. Сучасний підтекст творчості К. Запа робить його нашим сучасником, а зміст і характер творчості дають змогу використовувати не лише інструментарій історика літератури, а й теоретика. Зрештою, теорія літератури не може обійтися літературою «взагалі», бо не існує літератури без творчості певного письменника, певної національної літератури, певного періоду, певного стильового напрямку й течії. Навіть якщо ми послуговуємося найширшим поняттям «світова література», то це також означає, що маємо справу із сукупністю імен і творів, які входять у зміст цього поняття. Г. Яусс у праці «Історія літератури як виклик, кинутій теорії літератури» [181], вказав на взаємопов'язаність і суперечність між історією та теорією літератури. Автор вважав, що історія літератури тоді виконує своє завдання, коли ми представимо літературну традицію не лише синхронно й діахронно, але й якщо підійдемо до неї як до історії спеціальної у притаманному їй відношенні до загальної історії [181, с. 137–138]. Це дуже важливий момент – зв'язок історії літератури й теорії літератури, зокрема й порівняльного літературознавства розгляд, певного літературного твору (творчості письменника) у загальному літературному (не лише національному, але й європейському) процесі для з'ясування не лише історичного значення цього твору, але й з'ясування на його прикладі теоретичних проблем літератури. Наприклад, інший французький критик Р. Барт висловився категоричніше: у нас є історія літератури, а не наука про літературу (можна зрозуміти, що йдеться про теорію літератури) [150, с. 146].

Культурний вимір національної ідентичності, який обґрунтувала М. Гібернау, дає підстави розглядати творчість К. Запа як явище культури, а такий підхід суголосний із культурологічним поворотом теорії літератури, яка, на думку польської дослідниці А. Бужинської, трансформувалася в культурологічну теорію. Творчість К. Запа, яка стосувалася мистецтва, етнографії, археології, історії, літератури, – це адекватна реакція літератора й діяча на ті проблеми, які стояли перед чеським суспільством у 30–60-х роках XIX ст.

Сучасне літературознавство оперує такими поняттями, як «модель», «моделювання», аналізуючи літературний процес і окремий твір. Наприклад, Н. Астрахан у монографії «Буття літературного твору» досліджила аполітичне та інтерпретаційне моделювання, зокрема й моделювання у літературознавчому пізнанні. Дослідниця зазначала: «Поняття «модель», «моделювання» в термінології літературознавства почало активно функціонувати у зв'язку з розвитком методології структурального аналізу художнього твору в контексті становлення «структурної епістемології» [3].

У методології наукових досліджень модель літератури як сукупність писаних і друкованих творів відображає дійсність у художніх образах. Вона відображає політичні, соціальні, духовні, економічні, соціально-психологічні настрої та ознаки суспільства, історичні наративи нації, усвідомлення своєї національної ідентичності, прагнення стати нацією, здобути державність, тобто відображає картину суспільного буття. (Навіть у фантастичних та утопічних творах, те саме стосується й антиутопій, в яких нібито показано іншу реальність, теж відображаються думки й почуття тієї епохи, в умовах якої написано твір). Загалом це збігається з концепцією Г. Гегеля, який зазначив: «З одного боку, художній твір надає змісту ідеалу конкретний образ дійсності й зображує цей зміст як певний стан, особливу ситуацію, як характер, подію, дію, одягаючи це у форму зовнішнього існування. З іншого боку, мистецтво, втілюючи це в собі вже цілісне явище в повний чуттєвий матеріал і цим створює повний світ – світ мистецтва, який можна побачити оком і почути вухом» [21, с. 255–256]. «Конкретний образ дійсності», втілений у мистецтві, новостворений на основі дійсності новий світ мистецтва, – це і є своєрідна модель дійсності, особливо, якщо ми визнаємо, що література, яка творить за законами краси, має не лише естетичне значення, але й пізнавальне. Вона, як і наука, дає знання і творить сенси, але в інший спосіб. Ю. Лотман, один із відомих теоретиків структуралізму, тлумачив поняття моделі у загальноприйнятому розумінні як «аналог об'єкта» пізнання, що замінює об'єкт у процесі пізнання [77, с. 387], тому він і розглядав мистецтво як модель, як різновид моделювання. У «Лекціях із структурної поетики» (1964) Ю. Лотман

значив: «Ускладнення поетичного тексту – це не поверхова орнаментация, а засіб, що уможливує моделювання найскладніших життєвих явищ і водночас знак, що має на меті передачу слухачам інформації про таку модель» [76, с. 186].

Якщо моделювання, згідно з методологією наукових досліджень, це загальнонауковий метод, який передбачає побудову абстрактної (чи віртуальної) або матеріальної моделі досліджуваного об'єкта, якщо художній твір або сукупність творів – це модель, а творчий процес у мистецтві й літературі – це моделювання, то ці висновки можна застосувати до будь-якого твору й літератури загалом. Не може бути винятком і творчість К. Запа. Досліджуючи творчість К. Запа як модель національного буття й національної стратегії, ми можемо використати різні методи (структурно-герменевтичний, діахронний, синхронічний тощо), в тому числі й метод моделювання. Якщо ми розглядаємо творчість К. Зап як модель національного буття (його стратегії), то ми маємо з'ясувати: збіг / незбіг основних світоглядних і духовних концепцій К. Запа й тенденцій та історичних імперативів чеського суспільства; національний сенс творчості К. Запа; концепцію літератури К. Запа; основні параметри його творчості (жанри, стиль, світоглядну й суспільну зумовленість тематичної і змістової різноманітності); еволюцію поглядів К. Запа на слов'янську ідею та слов'янську взаємність; суспільну ефективність творчості К. Запа (її перформативний аспект). Зрештою, структура цієї «моделі» має бути відображена в структурі дослідження й відображати принципові моменти тієї дійсності, яку описував й аналізував К. Зап.

Творчість К. Запа різноманітна за структурою. Її можна класифікувати за призначенням, змістом, жанрами, хронологією. Іноді цей поділ досить умовний, оскільки майже кожна його праця багатопланова й неоднорідна за структурою (незмінною залишилася стратегія національного наративу). Так, «Дзеркало життя Східної Європи» можна означити як краєзнавчу працю, хоча в змістовому й структурному плані третій том («Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі») [277] суттєво відрізняється від перших двох томів. «Пам'ятки і старожитності Чеської землі» [254; 255], «Костел Божої Матері перед Тином...» [279], «Опис

королівського замку, головного храму св. Віта і всіх інших костелів і світських будівель на Градчанах у Празі» [285] стосуються і краєзнавства, і мистецтвознавства. «Опис королівської столиці Праги для іноземців і місцевих» [288], «Путівник по Празі» [294], «Прага. Опис столиці Чеського королівства» [289] мають краєзнавчий характер, але було б помилково вважати їх звичайними путівниками, як це зафіксовано у назві однієї з праць. Якщо «Загальна географія» [296–298], «Географія австрійської монархії з історичним додатком» [300], «Географія для використання у III класах реальних шкіл» [299], «Коротенька географія Чехії, Моравії та Сілезії» [280], «Коротка протонародна географія Австрійської монархії» [281], «Опис Чехії, Моравії та Сілезії: згідно з останнім політичним і судовим розподілом, із додатком про угорську Словаччину» [286] – підручники, то «Чесько-моравську хроніку» [159–161] написано в жанрі хроніки. «Гальшка, княжна з Острога» [278] – історична документальна повість. Незалежно від змісту й жанру, творчість К. Запа мала документальний характер, це – документальна література. Її основні риси: нефікційність, рухливість (гібридність) жанрів, скрупульозність опису об'єктів відображення, суб'єктивність (що не суперечила правдивості), літературність (але без ускладненої метафористики). Сучасне літературознавство до документальної літератури зараховує й епістолярій, щоденники, автобіографії.

Джерельне значення має також листування К. Запа з українськими діячами [112]. Цінність інформації, почерпнутої з того чи іншого листа, полягає в тому, що вона не була призначена для друку й оприлюднення, була довірливою, містила категоричні й оціночні судження, повідомляла характерні деталі, що стосувалися певної спільноти, міжслов'янських взаємин чи творчості й діяльності окремих діячів (листування К. Запа з Я. Головацьким упродовж 1840–1849 рр. – 15 листів, цікаві листи до Станка Врза).

Як головний редактор журналу «*Průběhy archeologické a místopisné*» К. Зап мав на меті популяризувати чеські старожитності – археологічні та історичні пам'ятки чеських міст, знайомити читачів із працями з археології, топографії, геральдики, нумізматики тощо. Його публікації виходили друком і в інших

чеських журналах – «Květy», «ČSM», «Poutník», «Česká včela», «Vlastimil»), в іншомовних – «Kolo», «Jahrbücher für slavische Literatur». Так, у журналі «Květy» було опубліковано повість М. Гоголя «Тарас Бульба» у перекладі К. Запа, на сторінках «ČSM» К. Зап друкував свої огляди польської літератури.

Як бачимо, численні праці К. Запа стосувалися різних галузей знань (літературознавства, історії, географії, археології, мистецтвознавства, народознавства, краєзнавства), різних сфер життєдіяльності (науки, освіти, виховання, мистецтва, літератури). Ці праці відображали і позицію автора, і запити та потреби, настрої та прагнення чеського відродження, а головне – історичний імператив чеського народу – утвердити національну ідентичність і стати повноцінною європейською нацією. На підставі праць К. Запа ми можемо скласти уявлення про чеське суспільство того часу, а тому відображення його буття у творах різних жанрів може слугувати нам моделлю суспільства. Проте вона не буде повною, якщо ми не з'ясуємо ще один аспект національного життя – політичний. Він присутній і обов'язковий, хоча цього питання уникали учасники дискусій 40-х років XIX ст. про предмет славістики.

П. Шафарик сформулював основні завдання славістики, і його підхід був філологічним [242]. Перевагу філологічного моменту в славистиці можна було зрозуміти – питання національної літературної мови майже в усіх слов'янських народів було центральним, оскільки з мовою пов'язане національне самоусвідомлення й розуміння самобутності національної культури (щоправда, дослідницька парадигма наукових інтересів П. Шафарика та його соратників була значно ширшою, ніж цього потребувала філологія). Але тоді, в 30–40-х роках XIX ст., поява концепції слов'янської взаємності неминуче приводила до аналізу політичного контексту ситуації, а політизація проблеми ще більше увиразнилася у зв'язку з посиленням національної ідеї і формуванням національної ідентичності (відомий славіст В. Ягич ще на початку XX ст. пропонував обмежити предмет славістичних досліджень рамками слов'янської філології [141, с. 1]). Як концепція слов'янської взаємності із сфери мовно-літературної та культурної переходила у сферу політичну, так і будь-яке питання, пов'язане з історією слов'янства й

чеського національного відродження зокрема, набувало політичного змісту. Не має значення, що чеські діячі уникали політизації своєї діяльності, але в європейській геополітичній ситуації слов'янське питання мало політичний характер, а не культурницький. Революція 1848 року, експансіоністські плани Франкфуртського парламенту й загроза германізації зумовили ідею першого слов'янського з'їзду в Празі (1848) та необхідність задуматися над політичним майбутнім чехів та інших слов'ян. Не лише праці К. Запа мали політичний підтекст, але й його активна участь у підготовці й проведенні слов'янського з'їзду свідчили про те, що він добре розумів політичні аспекти й чеського відродження, і своєї творчості. Це стосується й проблеми чеського національного відродження, й ілірійського руху, і словацького прагнення створити літературну мову та зберегти національну ідентичність, і особливо польського визвольного руху. (Було б неправильно розглядати лекції А. Міцкевича про слов'янські літератури лише як порівняльну історію слов'янських літератур, оскільки А. Міцкевич актуалізував виклад матеріалу, поєднуючи його з тогочасною політичною ситуацією слов'янських народів).

Сприйняття творчості К. Запа як моделі тогочасного чеського національного буття підтверджується й синхронним розвитком національної ідеї у творчості К. Запа, і в суспільстві. Маємо на увазі його світогляд, який еволюціонував від ідеї слов'янської й слов'янської взаємності до ідеї національної, а саме в цьому й полягала стратегія національного дискурсу й наративу, власне, національна стратегія.

Продуктивне значення розуміння творчості К. Запа як моделі полягає і в тому, що феномен К. Запа ми можемо розглядати в контексті методу дослідження індивідуального випадку (case study) [199, с. 22]. Якщо історична біографістика вивчає діяльність окремих осіб у контексті відповідної епохи, то дослідження окремого індивідуального випадку, у цьому разі творчості К. Запа, дає змогу перейти від одиничного до загального, зробити висновок про добу, в якій творив індивід, про суспільство, з настроями та прагненнями якого була суголосна його творчість. Йдеться, зрештою, і про просопографічний підхід до дослідження

творчості будь-якого діяча чеського відродження. На жаль, творчість К. Запа мало досліджена. Згадки про нього знаходимо вже у працях та листуванні його відомих сучасників – Й. Юнгманна [189, с. 656], Ф. Палацького [229], К. Гавлічка-Боровського [240]. Згодом прізвище К. Запа з'явилося в різноманітних енциклопедіях і словниках [141; 148; 205; 223], у працях з історії чеської літератури [163]. Згадано про діяльність К. Запа у виданні, що вийшло друком до сторічного ювілею Чеського Музею [219].

Проблемна частина історіографії питання, тобто, та, що стосується суто проблеми, яку ми досліджуємо, незначна. І. Франко у статті «Літературне відродження Полудневої Руси і Ян Коллар» високо оцінив роль К. Запа в українському національному відродженні, що, на жаль, не спонукало істориків українсько-чеських взаємин, дослідників чеського (й згодом українського) відродження до аналізу його творчості в контексті цього важливого для обох народів процесу. Про заслуги К. Запа перед українським відродженням зазначив словацький дослідник М. Мольнар у монографії «Тарас Шевченко у чехів та словаків» [86, с. 285]. Є принагідні згадки про К. Запа в монографії П. Гонтара «Українсько-чеські літературні взаємини ХІХ ст.» [25]. Українські радянські дослідники з відомих причин не цікавилися проблемами українського національного відродження, а чесько-українські взаємини досліджували суто в контексті ленінського інтернаціоналізму. Ось чому в монографії П. Гонтара згадано К. Запа лише побіжно (М. Мольнар відгукнувся про цю працю дуже критично). І. Лозинський у статті «Твори Карла Гавлічка-Боровського в інтерпретації та перекладах Івана Франка» дипломатично назвав К. Запа відомим чеським прогресивним діячем, який глибоко цікавився життям українського трудового народу, зокрема побутом і життям гуцулів (щоправда, про це більше писала дружина К. Запа – Г. Вішньовська), та виступав на їхній захист проти гнобителів – польської шляхти [75] – це апробовані й стереотипні фрази із арсеналу радянських дослідників. Словникова стаття про К. Запа є в бібліографічному довіднику «Чехи в Галичині» [131]. Згадки про К. Запа знаходимо і в публікаціях про творчість його дружини Г. Вішньовської-Запової

[235]. З. Тарайло-Ліповська у статті «Галицький простір, вкладений у простір празький. Чеські шкіци Гонорати Вішньовської-Зап про гуцулів і русинів з-над Пруту» [260] згадує і К. Запа. Творчості К. Запа присвячено статті чеських дослідників Ї. Горака [177], В. Гостічки [178], К. Паулі [232], Л. Фейгла [168].

Огляд «Три чеські письменники в Галичині» чеського вченого Ї. Горака – це практично єдина більша за обсягом праця, в якій автор досить докладно проаналізував діяльність К. Запа впродовж його перебування у Львові. Ї. Горак дуже високо оцінив творчість К. Запа: якщо діяльність Я.П. Коубека він означив лише як епізод в історії чесько-галицьких взаємин, то ґрунтовна й різнобічна діяльність К. Запа, на його думку, означала новий і сприятливий період в розвитку цих взаємин. Ї. Горак сформував кілька важливих тез щодо К. Запа: ідеалом молодого К. Запа був національний письменник; К. Зап поєднував патріотичні прагнення з науковими цілями; був безпристрасним і не боявся казати правду; він свідомо висловлював будительські тенденції у своїх публікаціях. Ї. Горак висловив цікаві думки про творчий метод К. Запа, його стиль, жанрові ознаки його публікацій, його громадянську відвагу. З приводу «Мандрівок і прогулянок по Галицькій землі» він зробив такі підсумки: «Завдання, поставлене у передмові до першої частини «Дзеркала Східної Європи», було виконано у «Мандрівках і прогулянках» у всіх відношеннях. Вони неупереджені і критичні, подають достовірні факти, відкриті завдяки досвіду автора і поєднують захоплюючу форму і важливий повчальний зміст, щедро черпаючи з етнографічних, історичних і географічних джерел, приглядаючись і до всіх сторінок громадського життя» [177, с. 134]. Проте загальна оцінка Ї. Горака не позбавлена і безпідставних тверджень. Автор аналізував лише творчість К. Запа упродовж львівського періоду, а «Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі» він розглянув переважно в народознавчому або літературному контексті, але не в контексті проблеми слов'янської єдності (зрештою, це й зрозуміло – огляд було написано на початку Першої світової війни, коли ця ідея давно втратила і суспільну значущість, і наукову актуальність, і моральну привабливість). Ї. Горак безпідставно вважав, що К. Зап вузько, а саме в етнографічному сенсі, розумів поняття

«національність». Не обґрунтованим було й твердження І. Горака про те, що К. Зап вбачав вияв національного лише в народній творчості, в поезії «української школи», в деяких прозових творах, що таким виявом є, наприклад, «Дзяди» Міцкевича, історіософські твори Б. Трентовського, З. Красінського. Помилковим було також твердження, що саме народні пісні були для К. Запа вершинним мистецьким виявом національного духа. Є й менш важливі зауваження І. Горака, але спростування потребують насамперед принципові моменти.

Чеський науковець з Інституту чеської літератури Р. Барон, досліджуючи образ чеха в польському суспільстві на прикладі Галичини, одним із об'єктів уваги закономірно обрав і К. Запа [149]. Він зауважив загалом негативне ставлення галицьких поляків до чехів, власне, йшлося про чеських чиновників у Галичині. Зміни у сприйманні К. Запа пояснив появою «Мандрівок і прогулянок по Галичині», в якій автор не приховував своїх критичних поглядів на ставлення польської шляхти до її русинських підлеглих.

Проте в жодній з поданих праць нема системного й комплексного дослідження тих найважливіших моментів творчості К. Запа, на підставі яких можна було б зробити висновок про його роль в національному бутті чеського суспільства 30–60-х років XIX ст. (що й можна зробити, якщо розглядати творчість К. Запа як модель чеського суспільства).

Національна стратегія чеського суспільства полягала в тому, щоб зберегти й утвердити свою національну ідентичність, стати повноцінною нацією з високим політичним, економічним і культурним рівнем розвитку, тією нацією, яка ніколи не забувала державницьких традицій і в історичній перспективі прагнула відновити свою державність. І це знайшло своє відображення у творчості К. Запа.

Підсумовуючи, зазначимо, що поняття національної ідентичності є предметом міждисциплінарних досліджень і стосується багатьох аспектів суспільного буття – етнічного, мовного, релігійного, територіального, соціального, культурного, економічного. Насамперед воно стосується нації та національності. Поняття національної ідентичності дає змогу аналізувати

історичну долю нації, з'ясувати роль традицій, культури (зокрема літератури й мови), Церкви у формуванні та збереженні національної ідентичності. Чеська література доби національного відродження була активним чинником цього процесу (в цьому й полягає її перформативний аспект), бо література національною літературною мовою – це духовний атрибут нації й найефективніший засіб внутрішньої національної комунікації та формування національної ідентичності. Поява романтизму як літературного напрямку підтвердила високу місію літератури в націєвірних процесах слов'янських народів. Чеські романтики сакралізували мову, вони виробили вслід за європейським романтизмом концепцію бачення національної історії. Чеському романтизмові була притаманна увага до ідеї нації та народу. Творчість К. Запа, яку ми розцінюємо як документальну (нефікційну), була органічним складником чеського відродження, вона відображала його ідеологію, стосувалася багатьох сфер життєдіяльності суспільства, а тому й була індивідуальною моделлю стратегії національного буття.

Література до розділу

1, 2, 3, 14, 15, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 33, 36, 39, 40, 42, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 75, 76, 77, 81, 84, 86, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 105, 106, 108, 109, 111, 112, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 126, 127, 129, 131, 134, 135, 136, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 168, 74, 177, 178, 181, 189, 193, 194, 197, 198, 199, 203, 205, 207, 209, 213, 219, 221, 223, 231, 232, 235, 236, 242, 254, 255, 258, 260, 263, 265, 267, 268, 274, 277, 278, 279, 280, 281, 285, 286, 288, 294, 296, 297, 298, 299, 300, 302.

РОЗДІЛ 2. ВІД ІДЕЇ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ВЗАЄМНОСТІ ДО УТВЕРДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ Й КОНТЕКСТИ

2.1. Слов'янська взаємність як теоретичний концепт у контексті теорії культурного трансферу

Слов'янське відродження, яке почалося наприкінці XVIII ст., було зумовлене кількома причинами: французькою революцією 1789 р., наполеонівськими війнами, національними рухами в інших західноєвропейських країнах (Німеччині й Італії, насамперед), органічним розвитком етнічної свідомості слов'янських народів. Літературознавча й суспільно-політична думка як відображення цього відродження почала оперувати такими термінами, як «ідея слов'янської єдності», «слов'янська ідея», «панславізм», «слов'янська взаємність», «слов'янофільство». Іноді ці терміни помилково вважають тотожними, а термінологічна невизначеність і недиференційованість заважає зрозуміти суть слов'янського відродження. Важливе і, може, навіть, центральне місце в цьому переліку належить терміну «слов'янська взаємність». Про актуальність проблеми свідчить хоча б той факт, що навіть через сто двадцять років після першого слов'янського конгресу її обговорювали на VI Міжнародному з'їзді славистів у Празі (1968), щоправда «соціалістичний» підтекст проблематики з'їзду теж був очевидний. Зрештою, ідея взаємності, єднання залишається актуальною і в контексті сучасних глобалізаційних процесів.

Системний підхід до аналізу чеського національного відродження й аналізу творчості та діяльності його діячів (зокрема К. Запа) зумовлює увагу до поняття «слов'янська взаємність», що перебуває в органічному зв'язку не лише із згаданими поняттями «слов'янська ідея», «слов'янська єдність», а також «панславізм», але й з такими поняттями, як «національна ідея», «національна ідентичність». Нині слов'янську взаємність як теоретичний концепт і культурну програму можна розглядати і в світлі теорії культурного трансферу [32; 72; 110]. Г. Сиваченко зазначає, що термін «культурний трансфер» запропонували французькі культурологи М. Еспань і М. Вернер у зв'язку з дослідженням у

царині культурних взаємин Франції та Німеччини [110, с. 72]. Методологічна продуктивність цього терміну полягає в тому, що можна й доцільно досліджувати процес перенесення і освоєння культури однієї нації в середовище іншої, про вплив і взаємодію культур (і літератур). Так, історіографія питання українсько-чеських зв'язків значна і за обсягом, і вагома за іменами (І. Брик, М. Грушевський, Ф. Заплетал [301], Я. Нечас, С. Смаль-Стоцький І. Франко). Щоправда, М. Еспань вважає, що в теорії трансферу постає питання про потребу обговорювати проблеми культурних обмінів не в розрізі «нація» і «національна культура», а в контексті таких явищ, як «зони» та «анклави взаємодії» [72, с. 4]. Проте це той випадок, коли авторський термін виходить з-під контролю автора, бо теорія культурного трансферу саме тому й приваблива, що дає змогу простежити характер міжнаціональних зв'язків і взаємовпливів, а також джерела й процес формування національної культури (літератури). Культурний трансфер у сучасному розумінні – це процес не насильницький (хоча культуру, як свідчить праця французького вченого Ж. Еллюля «Соціологічна пропаганда», теж можна використати з пропагандистською метою), в умовах глобалізації – закономірний, неминучий, але демократичний. Концепція слов'янської взаємності мала культурницький, а не політичний характер: передбачала і культурний обмін, і взаємодію, і спільне використання культурних здобутків слов'янського світу. Можна стверджувати, що концепція слов'янської взаємності історично була одним із перших теоретичних прототипів теорії культурного трансферу. Суть проблеми полягає в тому, щоб відповісти на запитання: чи відображала вона реальні взаємини слов'янських народів, чи реалізація її основних тез мала історичну перспективу, чи сприяла вона формуванню національної ідентичності слов'янських народів, для яких це було моральним та історичним імперативом?

І. Франко (його можна вважати одним із попередників сучасної теорії трансферу) теж аналізував проблему слов'янської взаємності: у збірнику праць з нагоди сторіччя від дня народження «Ян Коллар. 1793–1852» (Відень, 1893) вміщено його працю «Літературне відродження Полудневої Руси і Ян Коллар». У цій статті І. Франко позитивно оцінив значення Я. Коллара і вплив його ідей на

українське літературне відродження. Він наголошував на тому, що Колларові ідеї про взаємність і Шевченкові про братерство слов'ян не перестали бути провідними ідеями молодії і вбогії української літератури, що свідомі українці не перестають бути слов'янофілами в душі Коллара і Шевченка. Проте після виходу збірника на пошану Я. Коллара І. Франко відмовився від ювілейної тональності у статті «Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер». Він критично відгукнувся про праці, вміщені у збірнику, але не заперечив певних позитивних моментів концепції взаємності. Проте, на його думку, і в часи Я. Коллара вона була історично неправильною. І. Франко поділяв думку М. Мурка щодо культурницького тренду цієї концепції, але вважав, що саме мовчання про політичний бік слов'янства було важливою хибою Колларової програми, що за всіх здорових і правильних поглядів вона залишається туманною і фантастичною [124, с. 63]. І. Франко вказав на всі відомі факти, що заперечували концепцію Я. Коллара. Його міркуванням не вистачало лише висновку про негативний вплив ідеї взаємності навіть на чеське суспільство, про несправедливе в морально-етичному сенсі ставлення до «неголовних» слов'янських народів. Не вказав І. Франко також на небезпеку москвофільства/русофільства для збереження національної ідентичності слов'янських народів, яке стало серйозною небезпекою у сфері національного питання на початку ХХ ст.

У науковий і публіцистичний обіг поняття взаємності увійшло від часу появи 1836 року публікації Я. Коллара «Про літературну взаємність між слов'янськими племенами і нарідччями» у словацькому журналі «Hronka, Podtatranská Zábavnice». Свою працю Я. Коллар написав чеською мовою. Публікація зацікавила прихильників слов'янської ідеї, того ж року її переклали серби. Наступного року Я. Коллар значно розширив працю (це дало підстави назвати її трактатом), переклав німецькою мовою, і в такому вигляді вона побачила світ під назвою «Про літературну взаємність між різними племенами та нарідччями слов'янської нації». Ми будемо посилатися на видання «Ян Коллар. Дискусія про слов'янську взаємність», яке упорядкував М. Вайнгарт, а видав у Празі Слов'янський інститут 1929 року [197], оскільки тут є вступна стаття про видання «Слов'янської

взаємності» Я. Коллара, про початки слов'янської свідомості Я. Коллара, уривки з його інших праць («Дискусії про імена», «Пам'ять»), його перша дефініція слов'янської взаємності, яку він зробив ще 1830 року, крім цього упорядник паралельно подав текст із журналу «Hronka» й текст німецькою мовою, значно більший за обсягом, який вийшов 1837 року. Є у виданні й текст трактату, що його 1853 року переклав чеською мовою Я. Томічек. Річ у тім, що в німецькомовному варіанті Я. Коллар не лише виголошував тезу, як це переважно він робив у журналі «Hronka», але й розмірковував, обґрунтовував, переконував.

Чогось несподіваного у появі трактату Я. Коллара, в якому він виклав свою концепцію слов'янської взаємності, не було. З кінця XVIII ст. ідея слов'янської єдності набувала щораз більшого розмаху, що дало підстави ідеологам пангерманізму застерігати перед небезпекою панславізму. Ідея слов'янської єдності була провідною в поемі Я. Коллара «Донька Слави» (1824). П. Шафарик у листі до словенського поета Ф. Прешерна ще в 1832 році (тобто після «Доньки Слави», але до появи праці Я. Коллара) писав про те, що треба, аби слов'яни, особливо австрійські, почали звертати один на одного більше уваги й пізнавати взаємну цінність, що у «...нас прокидається ця любов і увага до всього слов'янського...» [Див.: 98, с. 157]. Власне, саме слово «взаємність» вже було зафіксоване у відомому словнику польського вченого і славіста С. Лінде [248, с. 663]. Це теж не було випадковим, бо полякам належить не лише слово (згодом уже термін) «взаємність», але й перша спроба сформулювати потребу слов'янської літературної взаємності (взаємозв'язків). Це зробив Я. Коссаковський ще 1803 року в доповіді «Погляд на чеську літературу і зв'язок слов'янських мов», виступаючи на засіданні Товариства приятелів наук. Щоправда, інтерес до проблеми слов'янської спорідненості, зокрема до чеського відродження, поєднався з політичною тенденцією – Я. Коссаковський закликав слов'янських вчених об'єднатися під протекторатом російського імператора Олександра I. Головні тези його доповіді оприлюднив Й. Юнгманн у «Hromádkových prvotínách» у 1814 році. Позицію Я. Коссаковського можна пояснити тим, що польське слов'янофільство кінця XVIII – початку XIX ст.

хибувало на русофільські настрої. С. Трембіцький ще між першим і другим поділом Польщі ототожнював поляків і росіян як «нашу націю», яка походить від сарматів, зрештою, й усе слов'янство він об'єднував терміном «нація». Уже на початку XVIII ст. Я. Вороніч, С. Сташиц, відомі польські вчені, були серед перших поляків, хто закликав до слов'янської єдності в опорі Росії. Я. Вороніч був засновником Товариства приятелів науки (Варшава), в якому працювали С. Сташиц, В. Суровецький, С. Маєвський, С. Лінде, К. Бродзінський. Так, С. Сташиц на засіданні цього товариства виступив з доповіддю «Думки про політичну рівновагу в Європі» (це був 1815 рік, після поразки Наполеона), що свідчила про його повну орієнтацію на Росію. К. Бродзінський, відомий історик літератури й літературознавець, у праці «Про класичність та романтичність...» (1818), захищав романтизм як нову літературну течію, але теж орієнтувався на Росію, з нею пов'язував долю Польщі [153].

Різноманітні аспекти дослідження і слов'янської взаємності загалом, і концепції Я. Коллара тривалий час залишалися об'єктом наукових зацікавлень. Промовистою була поява згадуваного збірника статей до 100-річчя від дня народження Я. Коллара, в якому взяв участь й І. Франко. У цьому збірнику є стаття чеського вченого М. Мурка «Колларова слов'янська взаємність», в якій автор, оцінюючи концепцію слов'янської взаємності Я. Коллара, зазначив: «Вся праця про взаємність ще й сьогодні читається з цікавістю, оскільки найкраще показує нам те, що насправді було «слов'янською Євангелією» в часи Я. Коллара і в наступні десятиріччя. Цим, зрештою, її значення нині не вичерпується, оскільки ми могли переконатися, що формула Коллара для міжнародних слов'янських взаємин була вельми вдалою, що її сутність також і сьогодні не змінилася і нічого кращого ніж взаємність нам ще ніхто не запропонував і навряд чи в майбутньому зможе це зробити» [218, с. 229]. М. Мурко зазначав, що панславізм Я. Коллара був естетичним, а його ідеалом була лише літературна республіка. М. Вайнгарт, упорядник згаданого видання праці Я. Коллара 1929 року, зазначав у передмові: «Мало є праць у нашій сучасній чеській літературі й усіх слов'ян, які мали би таке доленосне значення в усьому духовному житті слов'ян в XIX ст., як Колларова

«Взаємність», ідейний візаві – коментар його «Доньки Слави». Колларове розуміння слов'янства, яке так захоплено сприймали свого часу, в наступному політичному процесі неодноразово переслідували (як у нас Гавлічек), але нарешті по-філософському і науково обґрунтоване (у нас передусім Масариком), є найвизначнішим виявом чеського духа, одним із випадків, коли чеська думка піднеслася до всеслов'янської точки зору і до європейського масштабу; Колларова ідея слов'янської гуманності, розвинута з ініціативи Добровського, ожила у філософії Масарика, є і сьогодні, незважаючи на всю різницю, що відокремлює нас від висновків Коллара у деталях, найпривабливішим висловленням слов'янської філософії життя» [197, с. III]. Автор мав рацію – Т. Масарик високо оцінював роль Я. Коллара у чеському національному відродженні, називав його будителем патріотичним і національно-політичним. Саме на цьому аспекті впливу Коллара на чеське суспільство Т. Масарик наголошував найчастіше, але творчий вплив ідей Я. Коллара не був такий уже глибокий і не міг бути, на думку Т. Масарика, бо Я. Коллар не опрацьовував свої ідеї достатньою мірою самостійно [210, с. 88]. Т. Масарик звернув увагу на те, що трактат про взаємність було перекладено сербською мовою, двічі російською, а «Донька Слави» не зустріла належної уваги у слов'ян. Дещо згодом він зробив принциповий висновок: «Коллар не мав, власне кажучи, жодної школи. Навколо нього не появилось щось подібне до слов'янофілів, не створив він і поетичної школи [210, с. 89], а вплив його був радше спонукальним, підбадьорювальним» [210, с. 89].

Проте саме панславістську ідею «Доньки Слави» сучасники сприйняли з ентузіазмом. Це був справді своєрідний історичний парадокс – чеська молодь емоційно сприйняла ідею панславізму, джерелом якої було не тільки ображене національне почуття, але й ідея пангерманізму, погляди німецьких філософів. Ця молодь збуджено й захоплено сприйняла панславістську ідею, яка не мала під собою реального ґрунту. Зрештою, і слов'янський світ її підхопив. Так, ідея панславізму, а згодом ідея слов'янської взаємності найприхильніше ставлення

здобули в Росії, саме там вони стали предметом теоретичного та політичного осмислення.

Постає закономірне запитання: в чому полягала привабливість концепції Я. Коллара? Відповісти на нього можна, проаналізувавши зміст трактату Я. Коллара, що був суперечливим, але водночас містив і практичну програму діяльності. Попередньо висловимо одне застереження: трактат Я. Коллара доцільно оцінювати у зв'язку як з його поемою «Донька Слави», так і в контексті панславізму, як у зв'язку з чеським (водночас і слов'янським) відродженням, так і в контексті європейської філософської та політичної думки, а також європейських подій того часу. Фактом є і те, що на поему звернули увагу (саме завдяки панславістській ідеї) російські вчені. Так, О. Пипін назвав поему Я. Коллара «панславістським твором про літературну взаємність» [102], А. Будилович визначав поему як філософський трактат про слов'янство [11].

Панславізм поеми незаперечний. Він був наслідком розвитку етнічної свідомості слов'янських народів. На нашу думку, «Енциклопедичний словник бібліографічного інституту Гранат» подав коректне визначення поняття: «Панславізм – теорія всеслов'янського єднання в тій чи іншій сфері, культурній чи політичній, що допускає як часткове досягнення мети об'єднання окремих слов'янських народів, але таке, що прагне до свого кінцевого ідеалу, до політичного об'єднання усіх слов'ян» [140, с. 109]. При тім передбачається або злиття «слов'янських струменів» в якомусь морі (особливо російському), або утворення якогось слов'янського союзу, федерації. Залежно від епохи і народу, які виставляли ідеал панславізму, він набирав своєрідних відтінків, був більш чи менш всеохопним, прибирав різні імена. Але вузько православне слов'янофільство та польський месіанізм, «...слов'янська взаємність і всякі інші форми слов'янського єднання базуються на переконанні в єдності слов'янського племені, тобто так чи інакше зводяться до панславізму» [140, с. 109]. З цим визначенням узгоджується й панславізм «Доньки Слави». Ба більше, автор словникової статті у цьому ж словнику зазначав, що взаємна зацікавленість між слов'янськими народами виявляється ще на початку слов'янської писемності,

розвиток московського царства розбудив живі надії серед слов'ян Балканського півострова, а першим панславістом він вважав Ю. Крижанича, який намагався писати мовою, зрозумілою всім слов'янам. (Щоправда, доля Ю. Крижанича досить драматична – панславізм і прихильність до Москви не вберегли його від сибірської каторги).

Основні тези трактату Я. Коллара такі. Уже у вступі автор відзначав, що у всіх слов'янських племен прокинулося почуття національності, що воно відродилося. Результатом цього відродження є прагнення до первісної єдності, до ближчого знайомства, а відтак – до літературної взаємності.

У § 1 трактату Я. Коллар стверджував, що слов'яни спроможні об'єднатися (він мав на увазі літературно-духовний союз і вважав, що такий союз для більшості став необхідною потребою). Автор дуже обережно формулював свої думки, намагаючись уникнути двозначності та політизації проблеми. На його думку, поняття літературно-духовного союзу (єдності) в Європі зовсім нове й не подібне до інших, проте для загалу слов'янської нації важливе та багатообіцяюче, ось чому заслуговує на увагу кожного освіченого слов'янина та всебічного вивчення, бо хоча воно й невинне, але може легко спричинитися до певних непорозумінь [197, с. 171]. Є ще один важливий момент – Я. Коллар сприймав розрізнені слов'янські племена як один великий народ.

У § 2 Я. Коллар розтлумачував зміст поняття «взаємність» – це, на його думку, спільне сприйняття, спільний обмін і спільне використання культурних здобутків слов'янських народів. Відповідно, «літературна взаємність» – «...щоб всі національні гілки мали спільну частину духовних плодів своєї вітчизни, щоб навзаєм купували, читали всіма слов'янськими нарідччями видані твори і книги. Щоб кожне нарідччя нове життя з іншого черпало, щоб омолоджувалося, збагачувалося й освічувалося, на інше ж не посягало й на себе посягати не давало, але щоб поруч зі всіма іншими на власній землі залишалося» (переклад наш – С.К.) [197, с. 172]. І в цьому визначенні не вистачає переконливості й конкретності. Ось чому у наступному параграфі Я. Коллар доповнив визначення взаємності з'ясуванням того, що не є взаємністю. Він зазначав: «Вона не лежить в

політичному об'єднанні всіх слов'ян, в демагогічних інтригах чи в революційному спротиву владі чи володарям, з чого тільки хаос і нещастя походять» [197, с. 172]. Підтекст цього доповнення зрозумілий – Я. Коллар знову намагався уникнути політизації проблеми, побоюючись звинувачень у політичному панславізмі. Він був переконаний, що літературна взаємність можлива й там, де один народ розділений між кількома державами, королівствами чи республіками, й там, де в народі є кілька церков і вірувань; взаємність не стосується політичних обставин. Не полягає літературна взаємність, за Я. Колларом, і в насильницькому змішуванні слов'янських мов в одну головну мову, про що, як він вважав, мріють деякі славісти [197, с. 173].

Важливим (а водночас і суперечливим) є зміст § 4 трактату, в якому Я. Коллар зазначав, що навіть не дуже освічений слов'янин, який перебуває на першому рівні виховання й освіти, повинен знати чотири найбільш розвинуті мови, якими пишуть і виходять книги, – це російська, ілірійська, польська і чехословацька (тобто чеська). Слов'янин на другому ступені розвитку повинен знати також менші мови та діалекти (в російській мові – українську, в ілірійській – хорватську, болгарську тощо.). Слов'янин на третьому ступені освіченості повинен знати всі слов'янські мови без винятку, живі і відмерлі [197, с. 174]. Я. Коллар вважав, що вузька доба дитинства слов'ян уже минула, дух нинішнього слов'янства зобов'язує слов'ян до іншого, вищого обов'язку, який полягав у такому кредо: я слов'янин і ніщо слов'янське мені не чуже.

У § 6 праці Я. Коллар обґрунтував таку тезу: «взаємність існувала і серед інших народів Європи», хоча в сучасних народів, на його думку, ніде не можна знайти таку взаємність, про яку йдеться в трактаті, бо ніколи не було обставин і потреб, які б могли виникнути, як у слов'ян. Літературна основа інших європейських народів – це одноманітність у мові, у народу слов'янського є розрізненість, їм взаємність необхідна [197, с. 175]. Я. Коллар вдався до аналогії з Німеччиною: «У німців аж до часів Лютера і реформації, здається, було щось подібне, і хоча це були, можливо, більше ревності і бій різних діалектів між

собою, ніж справжня взаємність, зрештою саксонський діалект всі інші поглинув» [197, с. 175].

У § 7 Я. Коллар розмірковував над тим, коли і де першою виникла думка й почуття взаємності між слов'янами, в якому племені вона найбільше, а в якому найменше розвинута та реалізована. Я. Коллар вважав, що саме у словаків це почуття взаємності виникло чи не найраніше [197, с. 179]. Звичайно, він мав на увазі праці словака П. Шафарика. Услід за словаками й чехами, як він зазначав, пішли росіяни, хорвати, поляки, серби: «Звичайно Добровський, хоча несвідомо і без умислу, проклав дорогу. Праці його є всеслов'янські, хоча він ще не знав, що означає слов'янська взаємність в літературі» [197, с. 180]. Я. Коллар назвав низку славістів, які наслідували за Й. Добровським – це Є. Копітар (словенець), О. Бодянський, П. Кеппен, О. Погодін, О. Хом'яков, А. Шишков (росіяни), Вук Караджич (серб), Л. Гай і Топалович (хорвати), Кухарський, Мацейовський і А. Росцішевський (поляки). Я. Коллар висловив жаль, що взаємність не надихнула геніїв трьох найславетніших слов'янських поетів: російського – О. Пушкіна, сербського – С. Мілутиновича, польського – А. Міцкевича. Я. Коллар не зауважив, що всі троє яскраво висловлювали саме національну ідею, а не всеслов'янську.

Логічною в контексті взаємності була поява § 8, в якому Я. Коллар писав про невзаємність, національний егоїзм і літературне відступництво. Я. Коллар був дуже послідовний в утвердженні своєї концепції. Він не сприймав, наприклад, позиції Й. Левицького (греко-католицького священника, мовознавця, публіциста із Галичини), який не погоджувався з тим, що Вацлав з Олеська українські пісні записував польським алфавітом (1834). Я. Коллар вважав подібні випадки (у тексті трактату є й інші приклади) національним егоїзмом, відступом від взаємності, від тієї ідеї, що дуже важлива для майбутнього розвитку слов'янського світу.

Кілька принципових, але суперечливих думок Я. Коллар висловив у § 9, який він назвав «Співвідношення взаємності і любові до батьківщини в окремих слов'янських племен». У ньому автор по-філософському сприйняв той факт, що

лише деякі слов'янські народи мають свою державу, інші – залежну або спільну з іншими народами. Ідея державності не була для нього визначальною, її здобуття чи відновлення він не сприймав як національний імператив, а тому саме у взаємності він вбачав своєрідну компенсацію. Він зазначав: «З іншого боку, ті племена і діалекти, які своєї держави не мають, або у крайньому разі вона їм не потрібна, знайдуть у взаємності ці тихі втіхи духовного притулку, будуть завдяки їй всі нації, причетні до літературних скарбів, солодку нагороду мати за гіркі біди. Хіба не вдалося б національність з патріотизмом добре поєднати і узгодити? [197, с. 183–184]. Я. Коллар вважав: «Менший мусить завжди підкоритися більшому, величнішому, любов до країни любові до нації має бути підпорядкована» [197, с. 185]. Наголосимо на тому, що Я. Коллар мав на увазі слов'янську націю.

Основна ідея § 10: у великих слов'янських племен є причини, щоб прихильно поставитися до взаємності. Я. Коллар апелював до росіян і поляків. Він стверджував, що взаємність розширить межі духовної діяльності окремих слов'янських племен, прискорить розвиток, створить благодатне змагання між письменниками всіх слов'янських нарід; це збагатить національну літературу, кожна з яких зробить свій внесок у спільну скарбницю, а взаємність стане для всіх слов'янських націй своєрідним банком, в якому кожне плем'я, кожне нарідчя, велике й мале, розвинуте й нерозвинуте, буде мати свої акції, від чого можна мати відсотки [197, с. 188–189]. Розглядав Я. Коллар у контексті взаємності також ставлення до інших мов. Він вважав: щоб залишитися слов'янами, потрібно не забувати свою мову, не відрікатися від свого місця серед інших народів, література (а поезія зокрема) повинна бути слов'янською, чужоземна вченість і культура, що породжені чужим життям, а на основі власних сил нічого духовного створити неспроможні, – це смерть не лише національності й науки. Освіченість, привнесена звідкілясь, яка не базується на історичному фундаменті нації, відриває націю від її минулого.

Я. Коллар захищав слов'янство від упереджених і тенденційних німецьких істориків, які стверджували, що слов'яни в світовій історії відігравали лише другорядну роль, що їм не вистачало войовничості, мужності. Я. Коллар зазначав,

що й слов'яни мали своїх великих людей (Коперників, Гундулічів, Коменських, Державіних, Добровських і т.д.). Проте, на його думку, історія людства має інше завдання, ніж розповідати про битви, проливання крові, завоювання, захоплення, бо народ треба оцінювати за іншими критеріями: законами й мораллю, іграми й піснями. Щоправда, Я. Коллар визнавав, що слов'янські велетні на картах – це карлики в мистецтві й літературі. Він гірко зазначав, що величезний 80-мільйонний слов'янський народ у Європі розділений і розірваний, сам не знає та не відчуває себе, який ненавидить себе і воює між собою, який хвалить, купує і помічає тільки чуже, захоплюється тільки неслов'янським, лише неслов'янських письменників читає та перекладає, а до своїх дітей ставиться холодно, як мачуха. Підтекст цієї думки Я. Коллара – так було до взаємності (назва § 12 – «Чим були слов'яни до цього часу без взаємності»), тепер доля слов'янства завдяки взаємності має змінитися.

Історіософські роздуми Я. Коллар продовжує і в § 13. Він зазначав, що життя людства – це розвиток розуму, тобто розвиток внутрішнього світу в людині. Нації – це форми, в яких розвивається людство й набуває певного вигляду [197, с. 198]. Мета людства – в безпосередньому розвитку. Навіть якщо якась нація зникає, наступна використовує здобутки попередньої, а в давніх часах ми маємо ключ до загадок нинішнього часу. Після занепаду античного світу (греків і римлян) носіями освіти стали германо-римські мови й нації, але й ця доба відходить у минуле. Реалізувати вимоги нової доби може лише велика молода нація – слов'янська. Тільки взаємність покаже велич місця слов'ян серед інших націй і віків, саме взаємність об'єднає та зміцнить сили слов'янської нації, а окремим племенам додасть впевненості. Я. Коллар стверджував, що у слов'ян є все для того, щоб виконати історичне призначення: численне населення, великий простір, географічне розташування (між Європою і Азією), а найголовніше – всебічність духовних сил. Окрім цього, слов'яни легше, ніж інші народи, можуть піднятися до ідеалу людяності, до вселюдської точки зору, оскільки у слов'ян національне підпорядковане гуманному, загальнолюдському. На цій підставі Я. Коллар зробив висновок про високе покликання слов'ян.

Про те, що й сам автор сумнівався в можливості реалізувати запропоновану концепцію взаємності, свідчить і наявність §15 під назвою «Про усунення деяких сумнівів, суперечень і непорозумінь з приводу взаємності». Але Я. Коллар все ж продовжував переконувати читачів, у чому ж полягає значна і всебічна користь від цієї взаємності (§ 16 – «Користь взаємності, зокрема, для слов'янської нації») – і в духовній сфері, і в економічній, на третьому місці – вигода у мовній сфері і в політичній. Так, позитивним наслідком взаємності для слов'ян буде розвиток національної освіти, який залежить від розвою національної літератури, а вони прогресуватимуть тим швидше й успішніше, чим більшими будуть масштаби й простір їхнього впливу. Економічна вигода від взаємності буде полягати в тому, що письменники отримають ширшу читацьку аудиторію, збільшаться накладки їхніх творів. У результаті взаємності кожен діалект (наріччя) буде вдосконалюватися, набуватиме слов'янського вигляду, позбудеться латинізмів, германізмів, татаризмів і т.д., збагачуватиметься із справжніх слов'янських джерел. Я. Коллар називав їх – це давні церковно-слов'янські твори, написані і кирилицею, і глаголицею, коштовні новознайдені уламки давньої доби («Краледворський рукопис», «Слово о полку Ігоревім», польський псалтир, дубровницькі рукописи), російська, ілірійська, польська та чеська писемні мови і літератури, народна творчість. Я. Коллар зазначав: «слов'янське, де б воно не було, це наше» [197, с. 214]. Політичну вигоду від взаємності він вбачав у тому, що послабиться прагнення слов'ян до політичного об'єднання, а з іншого боку, припиняться суперечності і війни між слов'янами.

Описав Я. Коллар зовнішні (§ 17) та внутрішні (§ 18) перешкоди взаємності. Зовнішні – це забобони й упередженість інших народів щодо слов'ян, іноді й страх перед слов'янами (Я. Коллар посилався на працю П. Шафарика «Історія слов'янської мови та літератури» та на свої коментарі до «Доньки Слави»). Я. Коллар обурювався з приводу несправедливого ставлення до слов'ян. Він вважав, що джерелом упередження й підозр є незнання слов'ян. Ще більше перешкод для взаємності – в житті самих слов'янських народів. Це взаємна

неповага, що вибухає підступним висміюванням і ворожим ставленням, це роздробленість і відокремленість.

Я. Коллар, зрештою, вказував на шляхи й засоби (§19) для досягнення взаємності – це: 1) організація слов'янських книгарень у всіх головних містах слов'янських племен; 2) обмін книгами між письменниками різних слов'янських племен; 3) відкриття кафедр слов'янських мов; 4) заснування всеслов'янського літературного журналу, в якому б повідомлялося про появу кожної нової книги тією чи іншою слов'янською мовою і оцінено відповідною мовою. (Я. Коллар писав про «всемовний» слов'янський журнал, але згадував лише чотири мови – сербську, польську, російську і чеську); у цьому взаємному журналі мали би брати участь представники всіх слов'янських мов; 5) заснування громадських і приватних бібліотек із слов'янськими книгами усіма слов'янськими мовами (ті ж чотири основні); 6) видання порівняльних граматики і словників усіх слов'янських мов; 7) збирання та видання народних пісень, приказок і прислів'їв; 8) усунення чужоземних слів і форм, запровадження справжніх і чисто слов'янських, оскільки чужі слова руйнують характер нації, вбивають любов до мови, відчужують слов'ян; 9) прийняття єдиного у дусі слов'янської мови обґрунтованого правопису, в якому мали би взяти участь усі слов'яни.

У підсумку Я. Коллар висловив впевненість у позитивних наслідках взаємності, він закликав до неї всіх слов'ян. Кожен повинен відчутти себе (крім своєї національності) і слов'янином. За його передбаченням, навколо цього спільного національного вогнища зйдуться всі, хто вміє почувати і думати. «Важка відповідальність лежить на нас, на нашій добі, на нашій нації, оскільки має вирішитися доля тривалого майбутнього» [197, с. 227].

Аналізуючи основні тези концепції Я. Коллара, справді, не можна не зауважити, що вона не стосувалася фундаментальних основ існування і розвитку нації. І. Франко слушно зазначив, що програма Я. Коллара набагато скромніша, вона не виходила за межі культурницької програми, на чому й сам автор неодноразово наголошував. Культурницький тренд концепції взаємності не був її єдиною характерною рисою.

Початок літературної та громадської діяльності Карела Запа припадає на кінець 30-х років XIX ст., власне, тоді, коли трактат Я. Коллара вже читали не лише в Чехії, але й у слов'янському світі.

Не треба доводити, що молодого К. Запа, який їхав працювати в Східну Галичину, також надихала слов'янська ідея, а тому й концепція Я. Коллара була йому близькою (на час появи трактату Я. Коллара (1837) К. Зап був уже у Львові). Привабливість концепції слов'янської взаємності була, на перший погляд, очевидною, обґрунтованою та зумовленою кількома обставинами: 1) хоча дещо і в завуальованій формі, але ця концепція розвивала слов'янську ідею й привертала увагу до слов'янського питання; 2) вона спонукала до зміцнення та розвитку міжслов'янських літературних взаємин; 3) вона була аполітичною й не закликала до революційних змін; 4) вона певною мірою сприяла розвитку національної свідомості. І все ж ця концепція була утопічною, відірваною від політичних реалій, несумісною з історичними імперативами та національними прагненнями слов'янських народів.

2.2. Карел Зап як критик ідеї слов'янської взаємності: від ідеї взаємності до ідеї національної

Утопічність і відірваність від реалій концепції взаємності К. Зап і зауважив, вивчаючи життя мультинаціональної й мультикультурної Східної Галичини. Проте спершу про ширший контекст проблеми, оскільки це дає змогу зрозуміти, чому, здавалося б, гуманістична і культурницька програма не викликала одностайного і всезагального захоплення й ентузіазму [52]. Схвально зустріли трактат Я. Коллара чеські будителі Й. Юнгманн (думку про слов'янську взаємність раніше від Я. Коллара висловив друг Й. Юнгманна – А. Марек), П. Шафарик (обох, до речі, об'єднувала і симпатія до Росії); дещо поміркованішим було ставлення Ф. Палацького, але й він не полемізував із Я. Колларом. П. Шафарик був першим, хто в 40-х роках XIX ст. визначив обсяг і завдання славістики, адже він розробляв проект створення слов'янських кафедр у

Празі, Вроцлаві, Берліні. Щоправда, розвиток славістики після появи праці Я. Коллара було би помилково вважати наслідком лише впливу концепції взаємності згідно з правилом «після цього, а отже внаслідок цього». Це радше було тенденцією духовного, культурного, інтелектуального розвитку слов'янських народів, а не слов'янського світу як певної цілісності. Проте схвальні, іноді й захоплені відгуки відомих чеських будителів про концепцію Я. Коллара були, на нашу думку, свідченням інерції мислення, небажанням відмовитися від бажаної і, як здавалося, перспективної мрії про слов'янську єдність, від слов'янської ідеї, що, зрештою, набувала панславістських форм.

Принциповим противником ідеї панславізму й ідеї слов'янської єдності був К. Гавлічек-Боровський, який оприлюднював свою думку в публікаціях на сторінках газети «Pražské noviny». Йдеться, зокрема, про його знамениту статтю «Слов'янин і Чех» у числах 14–21 газети «Pražské noviny» за 1846 р. Якщо в чехів слов'янська свідомість поступово трансформувалася в свідомість національну (ці свідомості в багатьох чеських діячів існували радше паралельно), то саме К. Гавлічек-Боровський з його критикою панславізму, панрусизму, несприйняттям деспотичної й неєвропейської Росії був взірцем служіння саме чеській національній ідеї. К. Гавлічек-Боровський сформував новий погляд на розвиток слов'янських народів, бо він заперечив основну тезу концепції Я. Коллара – національну цілісність слов'янства, хоча теж поділяв думку Я. Коллара щодо поділу слов'ян на чотири основні групи. Зовсім не в дусі слов'янської взаємності К. Гавлічек-Боровський заявляв: «Побачив я Польщу – і не сподобалася мені, з ненавистю і презирством залишив я Сарматський край, а по Новому році в найбільші морози трясся я в кибитці до Москви, зігрітий найбільше теплотою своєї всеслов'янської взаємності (зрозуміло, що це іронія. – С. К.). Російські морози та інші російські речі загасили в мені останню іскру всеслов'янської любові; космополітизму в мене не було ніколи анітрохи, а відтак я повернувся до Праги чехом, саме непоступливим чехом, ба з якоюсь прихованою огидою до імені «слов'янин», яке мені, досить знайомому з Росією і Польщею, лунало якось іронічно» [152]. Наприкінці статті К. Гавлічек-Боровський сформулював одну з

принципових ідей австрославізму, оскільки зазначив, що Австрійська імперія є гарантом збереження чеської та ілірійської національності, але, що важливо, він проголошував: «...з національною гордістю скажу: «Я – Чех, але ніколи «Я – Слов'янин»» [152]. У листі до К. Запа К. Гавлічек-Боровський писав, що коли він повернеться з Росії, то вже, знаючи особисто «зиму «господина Морозова», заспіває і загуде іншої пісні, ніж дотеперішні пани літератори, які хвалять її (Росію. – С.К.), немов щастя російського селянина, що здатне замінити свободу [...] У книжках про Росію більше пишуть про те, що б мало або могло бути, ніж про те, що є. Справжньої різниці між теорією і практикою не відчує той, хто бував у Росії» [240].

К. Гавлічек-Боровський не був єдиним у своїх поглядах. Його, власне, й підтримував К. Зап. (Вони зустрілися у Львові – по дорозі до Москви, куди їхав К. Гавлічек-Боровський на запрошення М. Погодіна. Взимку 1841 року він зупинився у К. Запа, який на той час мав уже сформований погляд на польське інтелектуальне середовище Львова і Східної Галичини, на польсько-українські взаємини, зрештою, і на галицьких москвофілів, які перебували під впливом М. Погодіна, – це так звану «погодінська колонія». Відповідно, це знайомство формувало і ставлення К. Гавлічка-Боровського до слов'янської взаємності). Попри критичне ставлення до слов'янської взаємності К. Гавлічек-Боровський все ж вважав, що слов'янська взаємність найбільше допомогла ілірійцям, тобто південним слов'янам.

Цю думку К. Гавлічка-Боровського згодом повторювали й інші дослідники. Так, З. Клатік зазначав, що ілірійський рух – це вузька версія концепції взаємності, а то вже була друга половина XIX ст. [196, с. 18]. Історіографія ілірійського руху свідчить, що це питання теж складне, неоднозначне, що ілірійську проблему не можна прямолінійно пов'язувати з концепцією взаємності, а, з іншого боку, інтерпретація цього питання часто залежала не так від літературних, як від політичних поглядів того чи іншого автора, який досліджував ілірійський рух чи був причетний до нього особисто. Ще Станко Враз,

найвідоміший поет ілірійського руху, в одному з листів (1848) зауважив, що праця Я. Коллара про взаємність – це слов'янська Євангелія [Див.: 124, с. 60].

Ставлення нечисленної словацької інтелігенції й освічених верств до концепції слов'янської взаємності Я. Коллара також не було однозначним. У словаків (і так само на основі ідеї слов'янської єдності) почала формуватися національна свідомість задовго до появи концепції Я. Коллара. Цей процес супроводжувався водночас прагненням створити літературну словацьку мову. Потрібно зазначити, що відомим фактом словацького духовного життя була словацька література чеською літературною мовою, що було особливо притаманне протестантському середовищу. У Словаччині з ініціативи протестантів виходив чеською мовою просвітницький журнал, який був чинником відродження, під назвою «Staré noviny literárního umění» (1785–1786). 1801 року в Братиславі було засновано Інститут чехословацької мови й літератури. Там само при Євангельському ліцеї 1803 року створили кафедру чехословацької мови і літератури, яка поставила перед собою завдання опікуватися літературною чеською мовою і служити суспільним інтересам обох народів [163, с. 48]. Культурна і наукова співпраця чеських і словацьких діячів була очевидним фактом, а прагнення створити словацьку літературну мову не було зумовлене національним опором чехам [163, с. 47]. Це прагнення ставало тенденцією словацького суспільства.

У цьому сенсі наприкінці XVIII ст. найвизначнішою була діяльність словацького філолога А. Бернолака, який наполягав, щоб словаки прийняли західнославацький діалект як словацьку літературну мову. Теоретичною основою цієї пропозиції була його праця «Dissertatio philologico critica de litteris Slavorum» (1787), граматики словацької мови «Grammatica slavica» (1790); «Словник словацький, чесько-латинсько-німецько-угорський» (1825–1827). Літературну мову, яку пропонував А. Бернолак, поширював католицький культурний центр у Трнові. Це робило «Вчене літературне товариство», яке опікувалося виданням і розповсюдженням книг, написаних новою літературною мовою.

Реформу Бернолака чеські вчені не сприймали, її розцінювали як послаблення спільних сил. Проти, наприклад, виступив Й. Добровський [163, с. 48]. Згодом вступили в дію інші негативні чинники. Річ у тім, що в 30-х роках угорська влада зробила спробу нав'язати угорську мову як обов'язкову не лише в адміністративних органах, а й у школах і в церкві. Захисників словацького народу та його мови звинувачували в бажанні вивчати словацьку мову й інші слов'янські мови з метою утворення єдиного слов'янського народу, який тоді потрапить під владу Росії; їх переконували в тому, що словацька мова не є мовою культури і протестантизму, а мета мадяризації – врятувати словаків від влади російського царя, захистити культуру і свободу. Будь-який прояв у сфері словацького культурного життя угорські політики намагалися затаврувати як панславізм.

Зовнішня загроза (небезпека мадяризації) певною мірою нівелювала розбіжності й зміцнювала об'єднувальну тенденцію. Це знайшло відображення у створенні «Товариства любителів словацької мови й літератури» (1834), куди входили прихильники і словацької літературної мови за версією А. Бернолака, і чеської літературної мови. Це компроміс, який не міг бути тривалим і вповні позитивним, якщо йдеться про формування національної самосвідомості. Навіть Л. Штур, який з'явився на історичній арені в середині 30-х років XIX ст., посідав спочатку вичікувальну позицію. Ситуацію кардинально змінила поява праці Я. Коллара в журналі «Hronka», а згодом її розширеного німецькомовного варіанта. Негативна реакція на її основні тези зробила Л. Штура лідером та ідеологом формування словацької національної свідомості. Дехто із дослідників (особливо російських) вважав, що Л. Штур був палким прихильником концепції Я. Коллара, але таким, хто вніс в неї суттєві зміни. Це компліментарна оцінка конфліктної ситуації. Л. Штур, справді, не заперечував слов'янської ідеї, навіть існування єдиного слов'янського народу, проте він категорично виступив проти дискримінаційної формули Я. Коллара, яка базувалася на визнанні лише чотирьох головних народів слов'янського світу. Крім цього, на відміну від Я. Коллара, він захищав право на існування словацької літературної мови. Не менш важливо і те, що Л. Штур доводив, що національне життя словаків і кожного слов'янського

народу «...повинно служити слов'янському життю, інакше воно відірветься від свого єства і довго не втримається» [82, с. 105]. Свої погляди на проблему словацької літературної мови, своє ставлення до концепції взаємності Л. Штур висловив у працях «Словацьке нарiччя, або потреба писання цим нарiччям» (1846), «Наука словацької мови» (1846). Л. Штур переконував, що для розвитку словацького духовного життя чеської мови не досить (до речі, він зазначав, що розмаїтістю, мальовничістю до словацької мови найбільш подібна малоруська [259, с. VIII]).

Концепція праці Л. Штура «Словацьке нарiччя...» полягала в тому, що він виступав не проти взаємності, а проти формального підходу до неї, проти розбіжностей між теорією і практикою [258, с. 14]. Л. Штур не погоджувався з Я. Колларом, який налічив одинадцять слов'янських мов, але обмежився так званими, за словами Л. Штура, чотирма основними мовами, а тому лише їм надав право існування в духовному полі слов'янства [258, с. 24]. На його думку, з концепції взаємності Я. Коллара постала фактично невзаємність, самозадоволеність [258, с. 25]. Найголовніше – Л. Штур не заперечував значення чеської мови в той період, коли словацький народ, за його словами, спав, але стверджував, що словаки – окреме плем'я і як плем'я має власну мову, яка існує окремо від чеської, писати словацькою треба тому, що це спричинить розвиток народу. І це було важливо, бо якщо в 30-х роках ще переважала тенденція до спільного поступу чехів і словаків у питаннях як національного розвитку, так і мовного, то вже на початку 40-х років у словацькому суспільстві переважала тенденція до відокремлення, до усвідомлення своєї словацької національної ідентичності. 1842 року Й. Гурбан зауважив: «Ми наскрізь словаки, у нас нема нічого чеського, наші твори є результатом духа наскрізь словацького» [163, с. 325]. Поява творів соратників Л. Штура (Я. Ботт, Я. Краль, А. Сладковiч, С. Халупка,) свiдчила про те, що iснує словацький народ i формується нова нацiя. Реакцiя чеських дiячiв на дiяльнiсть Л. Штура i його послiдовникiв була негативною, лише П. Шафарик поводився помiрковано. З iнiцiативи Я. Коллара 1846 року вийшов друком збiрник статей «Голоси про потребу єдностi

літературної мови в Чехії, Моравії та Сілезії», який був спробою ліквідувати словацьку мовну незалежність. На жаль, агресивністю в цьому плані вирізнявся К. Гавлічек-Боровський [163, с. 326]. На нашу думку, концепція взаємності Я. Коллара в тій частині, що стосувалася «основних слов'янських народів» та літературних мов менших народів, лише зміцнила прагнення словаків мати свою літературну мову. Зазначимо, що і в позиції Л. Штура було немало суперечностей. Під кінець життя Л. Штур написав книгу «Слов'янство і світ майбутнього». У цьому трактаті утопічність головної ідеї поєднувалася з політичною наївністю. Л. Штур уже заперечував ідею слов'янської взаємності, відводячи Росії керівну роль у слов'янському світі. Він заявляв про необхідність якоїсь спільної мови для слов'янських народів, ідеалізував Росію (зокрема, і Миколу I) і критикував Захід, пророкував його занепад. Л. Штур зазначав: «Ми не віримо в майбутній потужний розвиток західних народів...» [138, с. 103], «Там, на далекому Сході, там широко розкинувся народ Слов'янський, там народ майбутнього» [138, с. 108–109]. Не узгоджувалися з концепцією взаємності й твердження Л. Штура про те, що в Галичині населення поділяється на поляків і «русских», що день Полтавської битви вирішив долю слов'янського світу. Утопічною була і думка Л. Штура про утворення слов'янських об'єднаних народів. Л. Штур критикував австрославізм, хоча цей рух хай частково, але теж був однією із версій (аспектів) взаємності, а, крім цього, був формою захисту й утвердження слов'янських народів у Габсбурзькій монархії. Зазначимо, що М. Неврлий не вважав Л. Штура запеклим русофілом і відзначив його українські симпатії [88, с. 67].

У польському суспільстві (практично у всіх частинах Речі Посполитої, що ними заволоділи після остаточного поділу Австрія, Прусія і Росія) ідея слов'янської взаємності Я. Коллара захоплення не викликала. По-перше, польська ідея домінувала над слов'янською. Це не означає, що серед поляків не було слов'янофілів. Так, польська дослідниця цієї проблеми З. Клярнерувна вважала, що слов'янофільство у найзагальнішому значенні цього поняття є однією із фаз розвитку національної ідеї. Щоправда, вона відзначала і своєрідність польського слов'янофільства, яке різко змінилося після повстання 1830–1831 рр.

З. Клярнерувна критично оцінювала панславізм, що був «...у польських очах грізною силою, яка поширювалася зі сходу і поглинала польську національність» [195, с. 160]. З цього приводу Й. Первольф (професор Варшавського університету, чех за національністю) розчаровано зазначав, що часи Суровецького, Раковецького, Мацейовського та інших польських славістів і слов'янофілів, очевидно, минули [233, с. 45]. Зрештою, і серед поляків були випадки не просто слов'янофільства і панславізму, а вірнопідданого служіння ідеї панрусизму, а докладніше – Росії. В умовах поділеної Польщі русофільство було вимушеним. А польська «Велика загальна ілюстрована енциклопедія» русофільство окремих польських інтелектуалів визначала як національне відступництво [271, с. 96].

Якщо йдеться про польське слов'янофільство, то можна згадати і С. Лінде, а також про те, що важливим осередком польського слов'янофільства був саме Львів. Проте не можна погодитися із думкою В. Дякова, який стверджує, що ідея слов'янської взаємності мала свій відбиток у творах А. Міцкевича і Ю. Словацького, у програмних документах так званої, за його словами, «Великої еміграції» [34, с. 238–239]. Справді, у своїх лекціях із історії слов'янських літератур А. Міцкевич висловлювався про слов'янський дух, але слов'янофілом він не був (йдеться про період еміграції після повстання 1830–1831 рр.). У цих лекціях А. Міцкевич не міг оминати увагою слов'янську ідею [45]. Так, він вважав, що вона існувала вже й раніше – навіть в часи Ягелонів [212, с. 222], що є така річ, як «слов'янство», що є певна історична спільність, спорідненість у долі слов'янських народів. Проте А. Міцкевич не був слов'янофілом у буквальному розумінні цього слова – на проблему слов'янської єдності він дивився польськими очима, інтерпретував її як польський патріот. Найбільше А. Міцкевич докоряв чехам, критикував і не сприймав деспотичну Росію (невипадково відзначав непримиренність польської ідеї і російської), а на чолі слов'янського світу бачив Польщу. Історичне покликання Польщі, месіанізм Польщі були органічною і невід'ємною частиною його світогляду. З кількох причин А. Міцкевич критично ставився до концепції Я. Коллара. На початку 40-х рр. А. Міцкевич вже не був романтиком і реалістично оцінював взаємини між слов'янськими народами;

слов'янська ідея не існувала для нього без визнання провідної ролі польської нації; він не був русофілом і вбачав небезпеку панславізму в тому, що той неминуче еволюціонував у бік панрусизму. Про Я. Коллара А. Міцкевич розповів у четвертій і п'ятій лекції курсу історії слов'янських літератур. У четвертій лекції він зазначав, що чехи зайняті більше минулим, ніж сучасним, що вони з приводу майбутнього тільки зітхають, але видали з-поміж себе кілька значних поетів, а найбільш знаним і славним, єдиним, хто має національний характер, є Коллар [213, с. 37]. А. Міцкевич високо оцінив поему «Донька Слави» Я. Коллара, він зазначав, що той завжди мріяв про слов'янську єдність – це його улюблений ідеал і він хотів би всім співплемінникам (слов'янам тобто) прищепити прагнення до утворення слов'янської держави. Проте, на думку А. Міцкевича, єдиною надією Я. Коллара є матеріальна сила, через це його мало читають, бо у слов'янських народів національна ідея випереджає поезію, вона мудріша, глибша, міцніша. Польський поет вважав, що чеський народ ніколи не хотів прийняти матеріалістичну ідею Я. Коллара, не бажав спертися на Росію, волів чекати, але ніколи не заявляв, що Росія це – остання надія, що залишилася слов'янам, що сонети Я. Коллара не відображають справжнього образу бажань і прагнень слов'янського народу [213, с. 42]. По суті, це критика панславізму Я. Коллара, критика його проросійської орієнтації. Невипадково польський поет іронічно зауважив, що у слов'янському раю Я. Коллар помістив Костюшка поруч із Суворовим, російським полководцем, який жорстоко придушив польське повстання 1794 року.

Поява слов'янофільства в суспільному житті Росії свідчила про кризу державної системи Російської імперії, про кризу не лише державності, а й духовну. Період надій тривав від перемоги над Наполеоном до страти декабристів. Наступне десятиріччя – це глуха миколаївська реакція. О. Герцен слушно вказав на джерело конфлікту: неможливість поєднати в російській дійсності дві крайності – цивілізацію й рабство. У таких умовах 1836 року вийшли друком «Філософічні листи» П. Чаадаєва – песимістичне бачення майбутності Росії. П. Чаадаєв зазначав, що росіяни не стали західними

європейцями, а тому Росія і є прогалиною в моральному світоустрої. Він був першим, хто вказав не лише на різницю між Росією та Європою, а й на те, що в цивілізаційному плані Росія відстає від Європи, і це позбавляє її майбутнього. П. Чаадаєв був першим після декабристів, хто бачив відсталість Росії і хотів змін, але не єдиним. Він започаткував «західництво», європейську орієнтацію в російській суспільно-політичній думці.

Але були й ті діячі, які також перебували в опозиції до урядової політики, на яких теж вплинув досвід Європи, але які пропонували протилежний шлях виходу з кризи – так звані слов'янофіли. Якщо західники, образно кажучи, закликали «Вперед, до Європи!», то слов'янофіли історичну перспективу Росії, її майбутнє вбачали у поверненні до Московського царства допетровської епохи, у відмові від копіювання європейського досвіду. Власне, можна визначити кілька основних концептуальних тез, які були основою слов'янофільського вчення: поняття народності, культивування так званих «першоелементів» й ідеалізація «громад»; боротьба за скасування кріпосного права; несприйняття Заходу, протиставлення історичних шляхів Заходу й Росії; утвердження винятковості Росії та її призначення в історії людства. Російське слов'янофільство було своєрідним лакмусовим папірцем для ідеї слов'янської солідарності, яку ще наприкінці XVIII ст. висловив Й. Добровський, для ідеї слов'янської взаємності, для ідеї панславізму. Цієї проби російське слов'янофільство не витримало, проте його внесок у боротьбу проти кріпосного права в 40–50-х роках значний, що відображено у працях О. Хом'якова, братів Киреевських та Аксакових.

Ранні слов'янофіли за своїм соціальним статусом не були вченими (власне, не були тими, хто професійно займався наукою), а тому окрема позиція в історіографії питання – праці професорів російських університетів, а саме – О. Будиловича [11], П. Кулаковського [64], В. Ламанського [69; 70], Й. Первольфа [95–99], О. Пипіна [101–104]. (Думка про те, що К. Зап знав згадані праці – майже аксіоматична. Можливо, він ще не був обізнаний із курсом лекцій про слов'янські літератури А. Міцкевича). Ці праці так само можна вважати джерелом еволюції поглядів К. Запа на слов'янську взаємність. Проте цим джерелом був і особистий

досвід, здобутий у Галичині. Йдеться про «Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі», третю частину «Дзеркала життя Східної Європи».

К. Зап писав про ті приниження і кривди, яких зазнавали галицькі русини від поляків, про те, як мову найдавніших літературних пам'яток загнали під стріху бідного хлопа [277, с. 42], як польська шляхта виступає проти відкриття українських шкіл та освіти [277, с. 57–58]. Від польського шляхтича, який загалом лояльно ставився до русинів, К. Зап почув, що польські селяни прихильніші й поступливіші, ніж русини. Він запитував: «Звідки би мала взятися справжня прихильність?» [277, с. 85], адже русин перебуває на своїй одвічній землі, а його зневажають і принижують, його національна віра не має такої поваги, як католицька церква, його мова як мова простого народу з боку поляків не має жодної допомоги, жодного громадянського права [277, с. 85]. К. Зап згадував і про те, що українська шляхта відмовилася від своєї віри й народу і полонізувалася (германізація в Чехії), що поляки називають це прогресом у європейській освіченості, що вони були б раді, якби вся українська нація перетворилася в польську. З неприхованим розчаруванням К. Зап зазначав: «Через те, що в Галичині панує як розмовна польська мова, то її вживають і серед руських (русинських, українських. – С.К.) священників, особливо тоді, коли в товаристві перебуває хтось чужий, ті родини, в яких частіше вживають рідну мову, поляки висміюють. Побутує думка, що це недолік освіченості!» [277, с. 111–112]. Здивувало К. Запа й те, що його знайомий відкрив у селі школу лише для польських селян, яких було набагато менше, ніж українських. Він зробив закономірний висновок: «...русина до поляка навіть добродійністю не вдається прихилити, черв'як недовіри глибоко вгризся в його серце і не залишить його, поки, власне, не настане вік освіти і гуманності щодо цього забутого, справді убогого народу. Звідси у простого русина і походить цей сепаратизм та недовіра до кожного, хто хоча б одягом від нього відрізнявся» [277, с. 86].

К. Зап як прихильник гуманістичних цінностей та ідеї слов'янської взаємності болісно сприймав конфлікти й непорозуміння, які існували у взаєминах українців (русинів) і поляків, двох основних етносів Галичини. На тлі

українсько-польських стосунків, порівнюючи побутове і громадське життя українців і поляків, К. Зап відзначав негативні моменти у спілкуванні обох народів. Автор не мав наміру когось підбурювати чи ображати, він лише бажав, щоб ці слов'янські народи жили у злагоді й співпраці, бо на кривди, які польська шляхта чинила українцям, ті, своєю чергою, відповідали озлобленням і ворожнечею. Зазначимо, що К. Зап симпатизував українцям. Сприймав він їх як окремий народ. Йому подобалася мелодійна українська мова. Різкі, але справедливі оцінки взаємин двох слов'янських народів зумовлені гуманістичним тлумаченням ідеї слов'янської взаємності, симпатією і до поляків, і до українців. Оскільки критичні зауваження стосувалися саме поляків у Галичині, то це й викликало невдоволення польських діячів, які теж були прихильниками слов'янської ідеї та взаємності (так, А. Росцішевський жертвував кошти для Чеського музею і Чеської Матиці).

Про розчарування в можливості справедливої реалізації ідеї слов'янської взаємності можна дійти висновку і на підставі аналізу листування К. Запа із Станком Вразом. Так, у листі від 7 січня 1843 року К. Зап висловлював захоплення й радів, що його адресат виступає щораз раціональніше й енергійніше. Він порушив і проблему слов'янської взаємності і з цього приводу висловив критичні зауваження на адресу польської нації, яка хоч і велика, але думає занадто багато лише про себе: «...не дивуймося, що так мало взаємності, так мало, я сказав би, братського духу в них (поляків. – С. К.) бачимо. Ця проблема потребує дещо більше часу, щоб вони це належно зрозуміли. Зате з радістю можу Вас запевнити, що найкращого друга знаходимо серед місцевих русинів (малоросів)...» [165, с. 51]. У листі від 8 липня 1843 року К. Зап зазначав про важку морально-психологічну атмосферу у Львові, який належить до тих міст, де нема громадського духу, де неможливий обмін ідеями. Це стосувалося і польського середовища: «Між польськими письменниками – лише групки, одна одну ненавидять, а справжнього слов'янського серця в нашому розумінні ніхто з них не має...» [165, с. 52–53]. «І знову про галицьких русинів: «Ось така тут ситуація – русини наші, а поляки – ні» [165, с. 53]. У листі від 24 грудня 1843 року

К. Зап висловив занепокоєння з приводу зв'язків сербських патріотів із польською інтелігенцією. Він, зокрема, зазначив: «Вірте мені, від поляків спасіння не сподіваймося, радше погіршення, бо не лише все одразу зіпсують своїм духом радикальної демагогії, але водночас всюди пробивається власний егоїстичний інтерес» [165, с. 56]. У листі від 15 червня 1844 року К. Зап писав про нападки на нього (після появи «Мандрівок і прогулянок по Галицькій землі» – третьої частини «Дзеркала життя Східної Європи») з боку польських літераторів і діячів, особливо А. Росцішевського: «Дякую Вам за те, що похвалили моє «Дзеркало». Не повірите, які я тут за це отримав наклепи від поляків, а хто найбільше проти мене лютує, то це славний слов'янський меценат А. Росцішевський, який нашкодав на мене ганебну писанину, називаючи її критикою» [165, с. 57–58].

Як бачимо, дуже довірливо, як близькій за духом і поглядами людині, у листах до Станка Врза К. Зап скептично висловлювався про концепцію слов'янської взаємності, яку Я. Коллар сформулював, виходячи з романтичних, але далеких від реальності уявлень про слов'янську єдність, про можливість слов'янського єднання, виходячи з хибної концепції розуміння слов'янства як цілісності. Про закономірність еволюції поглядів К. Запа на слов'янську взаємність і його розчарування в ній свідчить той факт, що про крах слов'янської взаємності, ненависть поляків (йшлося насамперед про галицьких) до чехів і до слов'янства після невдалого польського повстання 1846 року писав у листі до К. Запа Ф. Яхим, який перебував тоді на службі у Львові [Див.: 149, с. 106]. У листі до Ф. Палацького у травні того ж 1848 року Ф. Яхим зазначав: «Ваші піднесені і світлі ідеї про взаємність для цих людей (йшлося про поляків. – С. К.) не мають жодного значення» [Див.: 149, с. 106].

Отже, інтелектуальним джерелом еволюції поглядів К. Запа на концепцію слов'янської взаємності було також критичне осмислення тих наукових праць, які стосувалися історії, культури, побуту слов'янських народів, зокрема й праці Я. Коллара. Іншим джерелом цієї еволюції були конкретні політичні події з життя слов'янського світу та міжслов'янських взаємин – придушення Росією польського повстання 1830–1831 років, зміцнення чеського національного руху й зростання

національної свідомості, опір германізації впродовж доби національного відродження і напередодні «весни народів» 1848 року, боротьба словацької інтелігенції за словацьку літературну мову, польський месіанізм, ілірійський рух, панрусизм і російська експансіоністська політика. Третім джерелом цієї еволюції був особистий досвід, набутий упродовж перебування в Галичині та критична оцінка польсько-українських взаємин у контексті концепції слов'янської взаємності.

2.3. Слов'янські літератури як вияв національної ідентичності в інтерпретації Карела Запа: етноімагологічний аспект

Сформульоване в назві підрозділу питання набуває логічного й історичного сенсу лише за умови, що ми аналізуємо погляди Карела Запа на слов'янські літератури як вияв національної ідентичності – в контексті еволюції його поглядів на слов'янську ідею і концепцію слов'янської взаємності [50; 58]. Перша ж не функціонувала на рівні наукового терміну, але набула суспільної ваги тоді, коли на певному історичному етапі відобразила національне відродження слов'янських народів, а згодом поступово трансформувалася в ідею національну. Так само і «слов'янська література» не існувала як цілісність. М. Якубец (польський дослідник) у статті «Про новий синтез історії слов'янських культур», аналізуючи методологічний аспект питання, посилався на публікацію С. Кольбушевського «Питання поняття і терміну «слов'янські літератури» в кінці XIX–XX ст.», в якій той зазначив, що поляки відразу зайняли рішуче негативну позицію щодо проблеми єдності слов'янської літератури і культури. Зрештою, Б. де Куртене ще в середині 20-х рр. XX ст. стверджував у статті «Чи існує окрема слов'янська культура?», що окремої слов'янської культури, спільної для всіх слов'ян і чужої іншим народам, нема і, ймовірно, ніколи не буде, що окремий слов'янський світ існує лише у сфері мовній; на цьому і закінчується об'єктивна спільність і єдність слов'ян, і під жодним іншим поглядом слов'яни не є окремою людською спільнотою [Див.: 179, с. 4–5].

Проте є ще один аспект проблеми – етноімагологічний. К. Зап писав про життя інших народів – їхні літературу, фольклор, побут; таке літературне відображення й означають терміном «літературна етноімагологія». Предметом цієї компаративної галузі є літературний етнообраз, під яким літературознавці розуміють такий літературний образ, що демонструє не лише індивідуальні риси, а й етнічну (національну) ідентичність зображуваних персонажів, краєвидів чи історичної минувшини, подаючи певні їхні ознаки як «типові» для відповідної країни, «характерні» для цілого народу [13, с. 352]. Творчість К. Запа дає багатий матеріал для її аналізу з погляду літературної етноімагології. Маємо на увазі «Дзеркало життя Східної Європи», де в перших двох частинах йдеться про життя кількох етносів (українського, польського, єврейського, російського) у двох імперіях. Це особливо третя частина «Дзеркала життя Східної Європи» – «Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі», де в подорожніх нарисах К. Зап створив літературний етнообраз трьох етносів – українського, польського та єврейського. Це огляди польської літератури, яка на той час найповніше з-поміж слов'янських літератур репрезентувала національну ідентичність і національний характер польського народу. Це нарис на історичну тематику «Гальшка, княжна з Острога». Це листування К. Запа із слов'янськими діячами, в якому ми теж вбачаємо як процес формування особистої національної ідентичності, так і ставлення до в національному сенсі «Іншого». У рамках літературної етноімагології можна розглядати і переклади К. Запа з інших слов'янських мов. У цьому сенсі, наприклад, варто задуматися, чому К. Зап переклав із творів М. Гоголя саме «Тараса Бульбу».

Польський дискурс у творчості Карела Запа найпомітніший і найвідоміший, але й найсуперечливіший [48]. Це зумовлено кількома і різного формату чинниками: 1) польська література мала високий авторитет у слов'янському світі завдяки А. Міцкевичу, Ю. Словацькому, Ю. Крашевському; 2) увага до польського питання (до культури й літератури зокрема) зросла після повстання 1830–1831 рр., хоча ставлення до повстання не було однозначне; 3) характером польської спільноти в Східній Галичині, зокрема й у Львові,

наявності/відсутності слов'янофільських ідей до й після повстання 1830–1831 рр.; 4) позицією та характером чеської спільноти у Львові; 5) польсько-українськими взаєминами в Галичині; 6) особистою мотивацією й моральним вибором К. Запа, його ставленням до слов'янської ідеї, особистим досвідом. Перебування діяча в новому для нього національному, культурному й літературному просторі – проблема цікава. Прибувши до Львова 1836 року, К. Зап, продовжив письменницьку та просвітницьку діяльність. Є чимало праць польських дослідників, ознайомлення з якими дає змогу зрозуміти стан, значення і тенденції розвитку польської літератури, зокрема в Галичині. Це, безумовно, і відомий курс лекцій про слов'янські літератури А. Міцкевича, і праці польських істориків літератури [153; 154; 192; 195; 216; 272; 273; 302]; з-поміж сучасних досліджень увагу привертає згадана стаття Р. Барона. Він слушно зазначив, що ще в 30-х і частково в 40-х роках ХІХ ст. Львів був важливим польським славістичним осередком. Проте некоректною є інша думка: «Одначе, з одного боку наплив значної кількості чеських письменників, з іншого – відчутне зменшення письменників, які порушували славістичну тематику, та їх меценатів, помітно послабило культивування чесько-польської взаємності в Галичині» [149, с. 107].

Звичайно, не наплив чеських чиновників і навіть не відхід чи зменшення кількості тих, хто займався славістичною тематикою, були справжніми причинами ослаблення чесько-польської взаємності (хоча можна погодитися з Р. Бароном, що від'їзд Я. Коубека і К. Запа був прикрим фактом для цієї взаємності). Справжні причини були в іншому, адже на початку ХХ ст. польський дослідник Т.С. Грабовський слушно констатував, що серед чехів у першій половині ХІХ ст. польська поезія знайшла найбільш вдачає поле [171, с. 17]. Докладніше й аргументованіше схарактеризував чесько-польські взаємини В. Ладига: «У парламенті – у Відні і Кромержижі – польсько-чеські симпатії, антипатії і дилеми увиразнилися дуже скоро. Чехи для поляків були занадто міщанськими, поляки для чехів занадто шляхетськими. Чехи для поляків були слов'янофільськими, поляки для чехів занадто антирусофільськими і водночас

проугорськими» [Див.:149, с. 106]. Безперечно, це аж ніяк не узгоджувалося з слов'янською ідеєю, із головними ідейно-концептуальними засадами творчості Й. Юнгманна, П. Шафарика, Ф. Палацького, Я. Коллара. Проте не можна стверджувати, що на час приїзду К. Запа до Львова польське суспільство Львова чи Східної Галичини зовсім не відчувало слов'янофільських симпатій.

Наступне застереження стосується системності/несистемності літератур слов'янських народів. Не було слов'янської літератури як системи, як системного явища (йдеться про другу половину 30-х–60-і рр. ХІХ ст. – роки творчої діяльності К. Запа) з огляду на кілька моментів: 1) на початку ХІХ ст. не всі слов'янські народи зберегли свою державність, і це негативно позначилося на їхньому культурному розвитку; 2) не всі слов'янські народи ще й у середині ХІХ ст. мали вироблену літературну мову; 3) розвиток літератури слов'янських народів відбувався в різних суспільно-політичних, духовних, конфесійних умовах. Водночас не можна заперечувати й наявність чинників, які давали підстави сприймати слов'янський світ як певну цілісність (походження, мову, традиції, подібність історичної долі тощо). Йдеться і про перебування слов'янських літератур у різних цивілізаційних просторах – мова не лише про *Rex Latina* і *Rex Orthodoxa*, але й про й конфлікт між перебуванням у європейському цивілізаційному просторі та орієнтацією на деспотичну Росію, яку багато хто із слов'янських діячів сприймав як можливого і єдиного рятівника слов'янського світу.

На час приїзду К. Запа до Львова це місто було не лише головним осередком чеської громади у Східній Галичині, а й важливим центром польського слов'янофільства, яким Львів ще за інерцією залишався після поразки повстання 1830–1831 рр., а польське питання було одним із центральних у Європі. Польська дослідниця З. Клярнерувна, автор монографії «Слов'янофільство в польській літературі 1800–1848 років», зазначала, що слов'янофільство – це одна з фаз розвитку ідеї національності, досить цілісна форма патріотизму, що охоплює цілу групу етнічно пов'язаних між собою народів [195, с. 1]. Вона ж наголосила на співпраці слов'янських діячів, наслідком чого було почуття слов'янської єдності,

а велике значення для зміцнення цього почуття мали історичні дослідження чеських вчених.

У Львові працював поет й історик А. Бельовський, який вперше розповів польському суспільству про відомий твір К. Г. Махи «Май», аналізував творчість Я. Коллара. Л. Семенський переклав «Краледворський рукопис», С. Гоцинський належав до групи «Ziemia», слов'янофільські симпатії якої були відчутні. Зі Львовом пов'язані життя й діяльність А. Росцішевського, який листувався з В. Ганкою і дуже багато зробив для розвитку чесько-польських взаємин [234, с. 157]. У Львові виходили польські газети «Gazeta polska», «Kurjer Lwowski», які друкували актуальну суспільно-політичну й культурно-мистецьку інформацію, зокрема рецензії на літературні твори, театральні вистави, виставки. На початку 20-х років XIX ст. (докладніше встановити дату не вдалося) у Львові виникло Товариство прихильників слов'янства. «Слов'янська єдність, коріння якої перебувало ще в праісторичних часах, як майбутня політична сила утворювала одне крило політичної програми прихильників слов'янства. Друге крило охоплювало літературні інтереси, тісно пов'язані з політичними», – зазначала К. Поклевська [234, с. 157]. Виходили у Львові й літературні часописи й альманахи – «Haliczanin» (1830), «Słowianin» (1837). На думку В. Завадзького, «Haliczanin» становив цілу епоху в історії польської літератури [302, с. 48]. Слов'янофільські симпатії були притаманними і альманаху «Ziemia», і журналам «Słowianin», «Haliczanin». К. Запові імонувало те, що автори альманаху «Ziemia» перебували в дружніх зв'язках із «Руською Трійцею», брали участь у спільних поїздках по Галичині для вивчення народної творчості. З. Клярнерувна зазначала, що в другому томі альманаху «Ziemia» ідея літературної взаємності виступила вже як свідомий естетичний постулат [195, с. 162].

Саме в Галичині було засновано політичну організацію «Об'єднання польського народу». К. Запові не могли не імпонувати патріотизм поляків, воля до боротьби за незалежність, яку вони демонстрували. У Львові К. Запознався з такими польськими літераторами, як А. Росцішевський, В. Богуславський, що теж спонукало його до зацікавлення польською літературою

як могутнім чинником польської національної самосвідомості. А. Міцкевич перебував тоді у Парижі, він був лідером польської еміграції, великим поетом польської нації. Слов'янська інтелігенція читала його «Книгу польського народу і польського пілігримства» (1832), «Пана Тадеуша» (1834). У 1841–1844 рр. А. Міцкевич читав лекції з історії слов'янських літератур у паризькому коледжі (друком вони вийшли через кілька років). У Львові К. Зап настільки вивчив польську мову і заглибився в дослідження історії польської культури й літератури, що згодом почав писати огляди відповідної тематики в журналах «Květy», «Česká včela». У цих оглядах йшлося про діячів польської культури – Кухарського, Мацейовського, Раковського, про важливі події, наприклад, відкриття театру Скарбека.

К. Зап дуже високо оцінював рівень і здобутки польської літератури. Провідними польськими поетами він вважав А. Міцкевича і поетів «української школи» – Б. Залеського, С. Гощинського, А. Мальчевського. До певної міри ця оцінка була зумовлена впливом відомого польського критика і письменника М. Грабовського [169–173], з творами якого К. Зап був обізнаний, світоглядна позиція якого імпонувала К. Запові й узгоджувалася з його ставленням до проблем національного буття. Так, М. Грабовський стверджував, що література – це обов'язкове художнє відображення своєї цивілізації, що кожна нація повинна мати свою національну літературу [171, с. 238]; він порушував складні питання філософії історії [171, с. 248], закликав до відкриття справжнього обличчя історичної епохи [171, с. 298]. М. Грабовський із захопленням писав про українську народну творчість (пісні), але вважав, що українська поезія входить до складу польської національної поезії [170, с. 100–101], що багато українських пісень створили поляки [170, с. 102]. І ще одна його важлива думка – елементи української поезії не перестануть підживлювати польську національну літературу [170, с. 114]. Вплив польської літератури на творчість К. Запа можна зауважити і в його народознавчих, і в історичних творах. Проте це не означає, що він сприймав польську літературу некритично. К. Зап критично сприймав і польсько-українські взаємини. На відміну від польських письменників, К. Зап не лише фіксував і

описував, а й роздумував, – це допомагало йому у «Мандрівках і прогулянках по Галицькій землі» показати проблеми й суперечливі моменти у міжнаціональних взаєминах, чого не спромоглися зробити інші, зокрема польські автори. К. Зап зауважив і проблеми соціального, культурного, морального планів.

Починаючи від 1839 року, К. Зап дописував до журналу «СЇМ», інформуючи чеських діячів про польське літературне життя. На сторінках журналу з'явилися: «Короткий огляд найновіших творів польської літератури» (1838), «Польська література» (1838), «Нові польські твори» (1839), «Найновіші польські твори» (1839), «Огляд сучасної польської літератури аж до 1842 року» (1844), декілька народознавчих статей (насамперед це – «Про духовне і поетичне життя польського народу» (1840) і «Зоріан Долуга Ходаковський» (1842)). У своїх оглядах польської літератури К. Зап свідомо висловлював державницькі тенденції та ідеї чеських будителів національного літературного відродження.

На думку К. Запа, було декілька вагомих чинників, які сприяли розвитку польської літератури. Це не тільки вплив європейської літератури, а й те, що Реформація в західній (католицькій) церкві в Польщі не мала таких сумних наслідків, як у Чехії. Ще один вагомий чинник – це польська мова, яка процвітала і завдяки польській шляхті у Литві та Східній Галичині й поширилася від Чорного моря аж до Балтійського, від Дніпра до Одера. К. Зап констатував: «На наймогутнішу вітку західного слов'янства, тобто польську, освіченість Західної Європи так глибоко вплинула, що тим самим напрям тілесного і духовного життя у Польщі від східного слов'янства якби відірвався і промостив свій власний шлях» [291, с. 54]. У публікації «Огляд сучасної польської літератури аж до 1842 року» К. Зап оглянув польську літературу від початку XIV ст., коротко описуючи всі основні етапи розвитку – літературу Відродження, бароко, класицизму, романтизму, не оминув увагою й сучасну йому літературу. К. Зап акцентував увагу на творах класиків польської літератури Відродження – Я. Кохановського та М. Рея, з творчістю яких пов'язують створення основ польської літературної мови, представників доби романтизму – А. Міцкевича, Ю. Крашевського, А. Горчинського, В. Поля. У цьому огляді К. Зап розповів чеській аудиторії про

представників «української школи» в польській літературі. Це польські письменники та поети доби романтизму, які в своїй творчості зверталися до української історичної тематики, зокрема писали повісті, поеми про козацькі та гайдамацькі повстання, про польсько-українську шляхту, описували побут, цікавилися фольклором. Більшість з них народилася в Україні. За словами І. Франка, польська література була вбогою на селянські типи і постаті: «Створена представниками шляхетського стану, вона звичайно найбільше була пов'язана цим станом, найбільше своїх променів розсипала по шляхетських дворах і панських палатах і там вона знаходила для себе найбільше матеріалу як в минулому, так і в сучасному. Простий народ, селянин з'являвся в ній рідко, переважно як сіра, одноманітна маса, або як панський наймит...» [123, с. 66].

К. Зап оглядово ознайомив читачів із творчістю А. Мальчевського, В. Поля, Б. Залеського, С. Гощинського, М. Грабовського, Ю. Словацького, М. Чайковського. Про цих авторів К. Зап писав і раніше в огляді «Польська література» (1838), в якій докладніше схарактеризував їхні твори, використавши й оцінки польських літературознавців, зокрема С. Яшовського, який зазначав: «Богдан Залеський з'явився у степах України, на землі історичних спогадів і поетичного життя, співчутливо об'єднаних у сумній думці козака. Цю зворушливу журбу, цю мінливу поетичну душу співу українців збагнув і перелив Залеський у свої думки; це було щось нове, він здивував і захопив своїх читачів [...] підніс Україну до ідеалу поетичності» [282, с. 423]. К. Зап підкреслив, що деякі думи Б. Залеського стали вже народними, а це, на його думку, дещо більше, ніж похвала з боку критиків. Іншим представником «української школи» у польській літературі був С. Гощинський. К. Зап розповів чеській громадськості про його найвідоміший твір – «Замок Каневський», у якому, на думку К. Запа, автор показав те, чого лагідний геній Б. Залеського уникав. У кінці огляду К. Зап навів думку М. Грабовського про те, що представники «української школи» по-різному відображали українську тематику: «Гощинський нам показує Україну гайдамацьку, Залеський описує Україну козацьку, Мальчевський Україну польську, шляхетську. Перший обрав для себе дикі характери, криваві пригоди,

прояви взаємної ненависті українця і поляка; інший милується мальовничим життям і лицарськими вчинками давніх козаків; третьому дісталася найоб'ємніша частина: меланхолія цих місць і часів, – стосунки між сильнішими і найсильнішими...» [282, с. 428]. К. Зап уже знав історію українського народу і тому часто критикував польських літераторів «української школи» за необ'єктивне змалювання історичних подій, за зверхнє ставлення певної частини польського суспільства до українців і до мови. Про М. Чайковського (його дехто з дослідників також зараховує до «української школи») К. Зап писав, що вічне понижування козаків (тобто те, як М. Чайковський у своїх творах описував козаків) викликає огиду. З цього приводу І. Франко чітко зазначив: ««Українська школа» в польській літературі по своїм провідним думкам була і осталась більше чужою українському народові, ніж, н[а]пр[иклад]., школа литовська. Літературний, посередній вплив її на інтелігенцію в деяких зглядах був значніший, але й то більш негативно, ніж позитивно: примір поетів польських тої школи більше вказував на те, як не треба писати для українського народу, ніж як треба» [119, с. 32].

В огляді «Короткий огляд найновіших творів польської літератури» К. Зап схарактеризував твори польської літератури за 1833–1838 рр. Він підкреслив: «Ця увага є дуже важлива і мусимо визнати, що ще у жодному столітті і за жодних умов література польська так гарно ще не розвивалася ... як саме за нашого часу» [295, с. 562]. Автор коротко розповів про творчість Ю. Крашевського, зокрема про його твори на історичну тематику – «Рік панування Зигмунда III», філософсько-моральну «Фантастичні нариси» (1832), «Імпровізація для моїх приятелів», історично-народознавчу «Відень від початків до 1750 року», «Літературні, фантастичні та історичні мандрівки» (1838), про поетичні твори у двох томах «Поезія Ю. І. Крашевського» (1838) та історичну драму «Гальшка» (1838) – історичний епізод, який, за словами К. Запа, наробив багато галасу в середовищі польської шляхти. (Цей драматичний епізод з української історії привернув увагу К. Запа, і він до нього згодом повернувся).

К. Зап зробив огляд і польських альманахів та збірників творів, які виходили впродовж 1837–1838 рр., він зосередився головним чином на змісті. Це такі польські альманахи, як «Melitele», «Pierwiosnek», «Wianek», «Noworocznik dla dzieci», «Noworocznik literacki» та «Słowianin». Докладніше оглянемо альманах «Słowianin», бо він виходив у Львові. К. Зап зазначав, що мало видань цього типу викликали такий резонанс у польських, чеських і німецьких часописах, як перший том альманаху «Słowianin». К. Зап стверджував: «... намір цього діла є гідний похвали [...] пан видавець намагається зі всієї сили догодити нинішнім потребам читачів, по-всякому про це дбає, щоб свою книгу зробити відгомонам духу та освіти нашого часу» [295, с. 572]. К. Зап оглянув лише перші два томи альманаху. Він звернув увагу на те, що поряд із творами польських письменників, які писали на історичні теми XVII ст., в альманасі були опубліковані й твори чеських письменників, зокрема переклад чеської повісті на тему гуситської доби та декілька перекладів пісень В. Ганки. У своїх публікаціях про польську літературу К. Зап оцінив ту важливу роль, яку в польському суспільстві виконували серійні видання («Encyklopedia powszechna», «Mała encyklopedia polska»), альманахи («Rusalka», «Wianek»), часописи, які виходили у Варшаві, Кракові, Львові, Вільнюсі («Gazeta Warszawska», «Biblioteka Warszawska», «Biblioteka narodowego zakładu imienia Ossolińskich» та ін.).

У публікації «Короткий огляд найновіших творів польської літератури» К. Зап також ознайомив читачів із польським театром. Автор розповів про польські театри у Варшаві, Кракові, Відні та Львові. Відомо, що К. Зап цікавився історією Львова, опублікував на цю тему декілька краєзнавчих студій, тому свою розповідь він розпочав з історії виникнення будівлі театру. К. Зап насамперед звернув увагу на репертуар польського театру у Львові за 1837–1838 рр., згадавши вистави за творами таких польських митців, як Ю. Корженьовський, А. Фредро, Я. Камінський, В. Богуславський, також драматичні вистави за творами В. Шекспіра, Ф. Шиллера. Не оминув увагою К. Зап і гастролі львівського театру у Станіславові та Тернополі. К. Зап пов'язував нову сторінку театрального життя у Львові з побудовою театру графа С. Скарбека. Він вважав, що необхідно брати

приклад з німецького театру, бо німецькомовне населення, яке проживало на той час у Львові, якби не мало своєї опери у Львові, тут би не затрималося. Щодо польського театру, то К. Зап зазначив: «... галицьке суспільство і глядачі його (театр – С. К.) всебічно підтримують. Мусимо щиро визнати, що при скромних засобах дуже багато робить і наполегливо сприяє, щоб своєї справжньої мети досягти...» [295, с. 578].

Огляд «Найновіші польські твори» (1839) стосується публікацій польських авторів на історичну та народознавчу тематику, йдеться про В. Мацейовського, Т. Нарбута, Е. Рачинського. К. Зап не аналізував їхні твори, а лише коротко переказував зміст, зокрема, це твори: «Про чеських братів», «Польська корона», «Польські герби», «Галицькі старожитності». Щодо народознавчої тематики, то К. Зап подав короткий зміст двотомного збірника Ж. Паулі «Пісні руського народу в Галичині», який вийшов у Львові. Він вказував, що значна кількість пісень, вміщених у цій збірці, була із збірок «Українських народних пісень» М. Максимовича та «Русалки Дністрової». Окрім цього, у Львові в друкарні П. Піллера вийшла друком праця «Галерея краєвидів Галичини» та річник, виданий за сприяння А. Горчинського. У цій же публікації К. Зап звернув увагу на високий рівень поліграфії у Варшаві, Лейпцигу, Львові. Щодо Львова, то він мав на увазі саме друкарню П. Піллера.

Польський дискурс присутній і в листуванні К. Запа із Станком Вразом (1843), і в «Дзеркалі життя Східної Європи», зокрема в третій частині – «Мандрівках і прогулянках по Галицькій землі» (1844). Симпатії К. Запа до польських літераторів проявилися і в тому, що в «Дзеркалі життя Східної Європи» він вмістив публікації А. Вільконського, Л. Дуніна-Борковського, Я. Крашевського, І. Ходжини. Перші дві частини «Дзеркала» і критика, і читацька аудиторія (чеська і польська) сприйняли схвально (додаток № 4 до журналу «Květy» за 1843 р.). Але 1844 року вийшла друком третя частина – «Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі». Вона викликала неоднозначну реакцію. К. Гавлічек-Боровський схвально оцінив змістовний і сміливий твір К. Запа, такої ж думки були й інші представники інтелігентної верстви (навіть «Gazeta

Lwowska» видрукувала схвальні відгуки про «Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі»), але були також критики і з чеського боку, і, особливо, з польського. Найзапеклішим опонентом став А. Росцішевський, чехофіл і меценат. Навіть Ю. Крашевський, подорожні нариси якого К. Зап читав і які були для нього взірцем, на сторінках віленського «Athenaeum» дуже стримано оцінив «Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі». Річ у тім, що К. Зап мав відвагу сказати правду про польсько-українські взаємини у Галичині, про несправедливе ставлення поляків до українців. Критикував він і галицьких чехів, але не вони визначали в Галичині загальну атмосферу.

Критична оцінка польського суспільства через ставлення до русинів поєднувалася і з переоцінкою польської літератури. К. Зап на початку 40-х років XIX ст., коли він листувався із Станком Вразом, коли вийшли друком «Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі», вже звільнився від романтичних уявлень про слов'янські взаємини, а щодо літератури, то, як зауважив Ї. Горак, послідовним К. Зап був лише в захопленні А. Міцкевичем, А. Мальчевським, творчістю своїх друзів молодості Б. Залеського та С. Гоцинського. Захоплення генієм А. Міцкевича зрозуміле, хоча треба вказати на один принциповий момент: К. Зап, як і багато слов'янських діячів, не сприймав ідею польського месіанства, яку проголошував польський поет і пророк. (Зрештою, К. Зап не акцентував своєї уваги на цій рисі творчості А. Міцкевича).

Окремим аспектом польського дискурсу творчості К. Запа є його одруження з Г. Вішньовською, полькою шляхетського походження. Йдеться, власне, про її творчість. Г. Вішньовська походила з патріотичної родини, а під час заворушення у Львові австрійська влада ув'язнила на деякий час її братів, а Т.Вішньовського (дядька), діяча Демократичного польського товариства стратила у Львові 1847 року [222]. Під впливом свого чоловіка Г.Вішньовська-Запова «стала ентузіасткою відродження чеської нації і культури. Писала до нареченого, що студіює чеську й українську граматики, оскільки програма чеського національного відродження передбачала свідому і освітньо підкріплену «слов'янську взаємність»» [260, с. 155]. Ще перед від'їздом до Праги

Г. Вішньовська-Запова почала писати красназавчі нариси (вона називала їх «образками») про Надпруття й Гуцульщину. Її перу належать «Нарис з моєї батьківщини», «Великодні свята в Польщі», «Нариси із життя надпрутських русинів», «Нариси із життя гуцулів, карпатських горян», «Нариси із життя польської шляхти». Перший згаданий твір опублікував журнал «Květy» 1846 року.

З. Тарайло-Ліповська зазначила, що Г. Вішньовська-Запова поділяла думку Гердера про незіпсованість слов'ян, про їхні переваги з огляду на первісну чистоту тощо [260, с. 157]. Порівняння гуцулів з чеськими селянами було не на користь останніх, що викликало обурення в чеському суспільстві. Авторку захистив і підтримав лише К. Гавлічек-Боровський. На думку З. Тарайло-Ліповської, Г. Вішньовській-Заповій у німецькомовній Празі не вистачало чеського національного духу, вразила її також недостатня заангажованість чешок у громадській діяльності (вона сама активно включилася в роботу Спілки слов'янок). У чеській літературі її свого часу навіть ставили поряд з Б. Немцовой і зараховували разом із чоловіком до числа будителів.

Ілірійський «слід» у творчості К. Запа менш помітний, ніж польський чи український. Він пов'язаний із діяльністю Станка Вராза, найвизначнішого поета ілірійського руху. Творчість Станка ВРаза і його місце в ілірійському русі й досі привертають увагу дослідників. Про це свідчить хоча б стаття А. Єжа «Станко Враз і чехи», що вийшла друком 2014 року [184]. Автор розумів суть ілірійського руху, вплив поглядів чеських будителів, слушно зауважив, що «Джулабії» Станка ВРаза розвивали ідеї «Доньки Слави» Я. Коллара. Проте джерельна база статті обмежена. Так, автор посилається на відому монографію Б. Дрехслера «Станко Враз. Статті» 1909 року видання, але обійшов увагою відоме листування Станка ВРаза з чеськими письменниками (особливо з К. Запом), а саме там були порушені дражливі питання слов'янської взаємності. Безперечно, що дослідження проблем становлення національної ідентичності слов'янської взаємності без врахування такого явища, як ілірійський рух, було б неповне і неповноцінне, так само, як і з'ясування еволюції К. Запа у ставленні до слов'янської ідеї. Ми вже

намагалися відповісти на запитання, чому саме із Станком Вразом у К. Запа зав'язалося дружнє і щире листування.

Історіографія ілірійського руху значна за обсягом. Якщо йдеться про ХІХ ст., то потрібно мати на увазі відому працю О. Пипіна і О. Спасовича «Історія слов'янських літератур» [90], а також спеціальне дослідження П. Кулаковського «Іліризм. Дослідження з історії хорватської літератури періоду відродження» [64]. Стосуються історіографії питання і праці А. Майкова («Історія сербської мови за пам'ятками, написаними кирилицею у зв'язку з історією народу») [78], Л. Березіна («Хорватія, Славонія, Далмація та воєнний кордон») [5; 6], М. Филиппова («Хорвати та їхня боротьба з Австрією») [116], що вийшли друком від середини до кінця ХІХ ст. О. Пипін вважав, що першим зачинателем ілірійського руху був Л. Гай, але це не узгоджується з історичними фактами. Ще 1794 року в Загребі на сеймі з'єднаних королівств Хорватії, Далмації і Славонії було висунуто вимогу запровадити викладання ілірійською мовою в університетах, академіях, гімназіях [64, с. 10]. Так починався ілірійський рух, і він відбувався у руслі слов'янського відродження. На пожвавлення почуття національної самосвідомості вплинули як ідеї французької революції, так і наполеонівські війни (у їхній розпал, 1809 року, народився і Л. Гай). Л. Гай очолив ілірійський рух на новому історичному етапі його розвитку, коли на початку 30-х років ХІХ ст. загострилися хорватсько-угорські взаємини. Хоча більшість хорватів розмовляла штокавським діалектом, відсутність єдиної літературної мови (на відміну від сербів) давалася взнаки, як і відсутність усталеної, впорядкованої орфографії. Під час навчання в Пештському університеті Л. Гай познайомився з Я. Колларом (1829). Йому імпонувала як слов'янська ідея «Доньки Слави», так і ідея звести усі слов'янські мови до чотирьох основних, яку Я. Коллар вперше саме тоді й висловив. Ідеї Я. Коллара, П. Шафарика допомогли Л. Гаєві зміцнити слов'янську самосвідомість і сприймати слов'ян як єдиний народ, подолати вузький місцевий патріотизм (він, до речі, симпатизував полякам під час польського повстання 1830–1831 рр.; вірш «Ще Хорватія не загинула, поки ми живі» він написав під впливом відомого

«Маршу Домбровського). З кінця 1834 року Л. Гай видавав політичну газету «Novine Horvatzke» і літературний додаток до неї «Danica Horvatzka, Slavonzka, Dalmatinzka» (виходили вони кайкавським діалектом, але вже 1836 року назви інші – «Pirske novine» і «Danica Pirska»), в яких більшість публікацій були надруковані сербсько-хорватською мовою – штокавським діалектом. Мовна реформа Л. Гая цілком узгоджувалася із концепцією взаємності, вона стимулювала розвиток культури, мала прогресивне значення, оскільки сприяла подоланню роздробленості – мовної, культурної, територіальної. Складнішим був політичний аспект ситуації, оскільки центральною ідеєю хорватського національного відродження була ідея Великої Ілірії, навколо якої об'єднались би всі південні слов'яни.

У слов'янському світі іліризм підтримували, але, наприклад, у сербів ця ідея підтримки не знайшла. Одна з причин – конфесійна різниця: хорвати – римокатолики, серби – православні (чим зумовлене їхнє традиційне русофільство). Російський дослідник М. Філіпов іронічно відгукувався про спробу побудувати всеслов'янську чи принаймні південослов'янську споруду, «прикрашену австрійським прапором і освячену благословенням єзуїтів» [116, с. 99]. У сербському суспільстві не лише побоювалися впливу Ватикану, тут теж побутувала ідея Великої Сербії. Крім конфесійного чинника перешкодою до об'єднання було й те, що хорвати і серби – це все ж таки ментально, за походженням різні народи (російський сербофіл А. Майков у 1876 р. заявив, що хорватського народу не існує, що його створила австрійська поліція). Побоюючись загострення національних конфліктів, Відень оголосив імператорський декрет про заборону назв «іліри», «ілірійський рух», хоча сама проблема, звичайно, не зникла. Якщо Л. Гай був ідеологом і організатором ілірійського руху, то Станко Враз – найбільш відомим поетом ілірійського руху. Словенець за національністю, Станко Враз зрозумів суть ілірійського руху. Уже в першій поетичній збірці «Джулабії» він продемонстрував обізнаність і з народною творчістю, і з творчістю слов'янських діячів, зокрема і з літературними творами й ідеями Я. Коллара, і з німецькими романтиками. У цій збірці

висловлено потужний патріотичний потяг до свого народу, що поєднується із любов'ю до слов'янства. Не викликає сумніву вплив Я. Коллара. Йдеться не лише про основну ідею, про дух поеми Я. Коллара «Донька Слави». За взірцем Я. Коллара, Станко Враз додав коментарі, примітки, поділяючи думку Я. Коллара про те, що автор повинен також пояснювати, якщо хоче, щоб його зрозуміли [Див.: 253, с. 255]. М. Шрепел називав Ю. Крижанича «батьком славістики», а Я. Коллара, чия ліра будила не лише чехів, але й хорватів, «хресним батьком» іліризму. Із Я. Колларом зв'язки підтримував не лише Л. Гай, але й Станко Враз, про що свідчить дуже цінне джерело – «Листи чехо-словацьких письменників Станкові Вразові та Людевіту Гайові» (1923). Із Пешта Я. Коллар у листі від 7 квітня 1843 р. зауважив: «Мене дуже тішить, що мої дотеперішні твори, особливо «Донька Слави», принесли Вам велику радість, але повірте, що і Ваші твори, особливо збірку «Джулабії», я читаю з великою насолодою. Слов'янський дух і взаємність Ви зрозуміли і відобразили найкраще у своїх творах. Проте працюйте і надалі на цьому шляху взаємності і Вас не омине прекрасний вінок поета, а нас щасливе майбутнє» [165, с. 19].

Можна припустити, що однією з передумов зближення К. Запа і Станка Врази було бажання справедливості у міжслов'янських взаєминах, хоча можна зауважити і розбіжності у поглядах – йдеться про ставлення до мовної реформи Л. Штура. Як зазначає З. Клатік, негативне ставлення Станка Врази до словацької літературної мови зумовлене не лише думкою Я. Коллара про чотири основні слов'янські мови, про потребу зменшувати кількість слов'янських мов і літератур у світлі їхнього ймовірного зближення в майбутньому, але й особистим рішенням відмовитися від рідного словенського наріччя, щоб згодом стати однією з найвизначніших постатей руху, яка прагнула до об'єднання всіх південних слов'ян в політичному, культурному і мовному відродженні [196, с. 44]. Позицію Станка Врази можна зрозуміти, адже він, словенець, бачив хиби ілірійського руху, але все ж виступав за об'єднання південних слов'ян. Принципова позиція Станка Врази проявилася в тому, що після 1844 року особисті зв'язки із Л. Штуром припинилися, а в журналі «Колю» перестали появлятися і його публікації. Варто

ззначити, що деякі хорватські діячі підтримали намір Л. Штура створити словацьку літературну мову. Так, Л. Штура підтримував один із провідних діячів ілірійського руху І. Кукулевич, приязно до нього ставився і Б. Шулек, також відомий діяч цього руху. З приводу Л. Гая З. Клатік зазначав: «У мовних дискусіях про словацьку літературну мову Гай, зрештою, залишився осторонь, а оскільки йшлося про думки його послідовників, то він допустив у журналі «Danica» оприлюднення голосів обох таборів [196, с. 46]. Ця полеміка напередодні 1848 року (в ній взяв участь і Л. Штур) свідчила про те велике значення, яке Л. Гай і його однодумці надавали проблемі словацької літературної мови [196, с. 47].

Вартий уваги той факт, що П. Шафарик згодом вважав самостійність словацької літературної мови вже незворотною реальністю. Це й факт спонукає до висновку про те, що проблема самостійності словацької мови набувала всеслов'янського характеру, оскільки всі слов'янські діячі неминуче розглядали її в контексті концепції всеслов'янської взаємності. Відповідно, Станка Враза непокоїло майбутнє ілірійського руху, а К. Запа – польсько-українські відносини. У листі до К. Запа від 4 квітня 1844 року Станко Враз зазначав про літературне середовище угорських сербів у Пешті: «Похвальним є починання угорських сербів, що за допомогою літератури втримують етнічне життя. Але коли б кожен їхній письменник значення тогочасних часів взяв до серця і закарбував у пам'яті, що роздрібленість веде до провалля, а лише тісні зв'язки, невтомна праця і намагання із усіх сил приведе до спасіння. У них бачимо лише дилетантство, відокремлення від гілки хорватсько-словенської, згодом сварки та відсутність єдності усіх менших громад між собою» [165, с. 621]. У цьому ж листі Станко Враз позитивно оцінив літературне життя хорватів і словенців. На його думку, саме Загреб був першим містом, яке піднесло прапор всезагальної єдності духа й мови південних слов'ян. Характеризуючи літературне життя Далматії, Станко Враз згадав славу дубровницьку літературу і наголосив на тому, що слов'янський дух, який вдихнув у слов'ян нове життя і пробудив у них бажання пізнати свою спадщину, проникнув і до Далмації [165, с. 625]. Як бачимо, Станко

Враз відверто й аргументовано оцінив літературне життя різних регіонів з огляду на єдність південних слов'ян – як знак й імператив часу.

Таким же відвертим був і К. Зап у своїх листах до Станка Врази. У листі від 7 січня 1843 року він подякував адресатові за прислані примірники «Kola» та поетичні збірки Станка Врази, побажав, щоб із усталенням літературної мови поширювався і слов'янський дух. Привертає увагу та частина листа, в якій К. Зап характеризував своє спілкування з польським середовищем. Тут постає проблема національного характеру. К. Зап зауважував, що польський народ лише про себе думає, замість того, щоб також подивитися на діяльність і ситуацію інших слов'ян. Як бачимо, К. Зап дав такі оцінки представникам інших національностей, які стосуються етнопсихології й, зокрема, питання національних стереотипів. Він нарікав на те, що серед слов'ян мало взаємності, мало братського духа [165, с. 50–51]. Дуже відвертий К. Зап у листі від 8 липня 1843 р., в якому він скаржився, що у польському літературному середовищі ніхто не має справжнього слов'янського серця, навіть молодь, яка навчалася у Відні або Празі та була сповнена запалу до слов'янства, навіть вона завжди опанована афектованою ідеєю про свою польську гегемонію. Інша група письменників, на його думку, заграє із слов'янською ідеєю, їхнє слов'янство якесь ідеальне, абстрактне. К. Зап із гіркотою відгукувався про тих, хто зовсім не дбає про слов'янство, а це здебільшого польські аристократи, які на чехів та ілірійців дивляться лише з чемності [165, с.52–53]. Практично кожен лист К. Запа до Станка Врази стосувався важливих літературних, політичних чи моральних проблем слов'янських взаємин. У листі від 24 грудня 1843 року К. Зап застерігав від небезпечних зв'язків сербських патріотів із польською еміграцією (потрібно було зважати на цензуру!), згадував про «уральську дикість» угорських діячів, з приводу однієї публікації висловив жаль, що не може відповісти авторові, бо зарікся писати німецькою мовою [165, с. 56]. Вартий уваги зміст листа від 15 червня 1844 року, в якому К. Зап схвально відгукнувся про чистий слов'янський напрям, всебічну слов'янську вченість, а це, на його думку, зміцнює чесько-ілірійську кровну й духовну дружбу, відсутність якої з боєм треба зауважити у поляків і росіян [165, с. 57].

На підставі аналізу листів можна дійти висновку, що К. Зап уважно стежив за літературою хорватського відродження, згадував у листах інших діячів і літераторів ілірійського руху – Л. Гая, І. Кукулевича, І. Мажуранича. (К. Зап мав намір друкувати деякі твори ілірійських письменників у своєму «Дзеркалі життя Східної Європи»). К. Зап був своєрідним посередником між Станком Вразом та іншими слов'янськими діячами – П. Дубровським (видавав у Варшаві журнал «Dennica»), Я. Воцелем (редактор «СМ»), російським славістом І. Срезневським; він намагався налагодити нормальний і регулярний книгообмін між слов'янськими діячами, тобто чинив цілком у дусі слов'янської взаємності.

І. Горак зазначав, що К. Зап суттєво розширив обізнаність чеського суспільства з польською літературою, а про літературу галицьких малоросів подав лише слабкі згадки. Справді, аж у 1841 році у «СМ» в огляді польської літератури К. Зап згадав про українські прислів'я, що їх видав Г. Ількевич, про збірку поезій Р. Моха «Мотиль», згодом у «Květách» (ч. 31 за 1844 рік) були вміщені його згадки про поетичну збірку П. Куліша. Творчості інших письменників із підросійської України К. Зап не знав, а рівень польської літератури був значно вищий, ніж літератури української Галичини, де лише почалося національне відродження. На час приїзду К. Запа до Львова поляки мали кілька періодичних видань, галицькі українці – жодного. Проте нечасті згадки про літературне життя галицьких русинів зовсім не означали, що К. Зап не цікавився ним. Змістовно і концептуально український дискурс його творчості – значно глибший і ширший, він виходив далеко за межі аматорського зацікавлення [49]. Якщо брати за основу, що чеське національне відродження позитивно вплинуло на відродження українське (а саме таким був погляд українських дослідників цього питання в минулому – І. Брика, М. Грушевського, О. Колесси, І. Созанського, К. Студинського, І. Франка, сучасних – М. Кріля, В. Моторного, чеських – Я. Гануша, І. Горака, В. Гостічки, Ф. Заплетала, авторів збірника «Сто п'ятдесят років чесько-українських відносин: 1814–1964») то обґрунтованою є думка, що й діячі чеського відродження позитивно впливали на аналогічні позитивні суспільні процеси в житті сусіднього слов'янського народу, на

пробудження його національної свідомості. І. Франко іронічно і скептично ставився до слов'янської концепції Я. Коллара, бо життя довело неспроможність її реалізації в тій формі, як це прагнув довести Я. Коллар; але І. Франко не заперечував впливу чеських будителів на відродження не лише українців Галичини, а й Наддніпрянської України. Про це І. Франко писав у статті «Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар», в якій він, зокрема, зазначав: «Особливо два світлі мужі – Зап і Коубек заслужили собі на вдячну згадку яко приятелі і не в одному вчителі наших молодих русинів. Через їх посередництво Вагилевич і Головацький ввійшли в зносини із чехами празькими і особливо з редакцією «Časop. českého Musea», де 1838–1842 рр. помістили декілька своїх праць» [120, с. 45]. (І. Франко мав на увазі публікації Я. Головацького та І. Вагилевича).

Проте в середовищі чеських учених рівень знань про Україну на початку 40-х років XIX ст. був не дуже високим. На думку Ї. Горака, не вистачало об'єктивної й детальної оцінки буйно розквітлої «української школи» в польській літературі, було мало перекладів з польської літератури, джерелом яких було українське життя, не вистачало бібліографії про етнографічні праці польських учених, об'єктивної документальної інформації про життя галицької шляхти, про зростаюче літературне значення Галичини і про галицьке, тобто польсько-малоросійське питання [177, с. 109]. Ці прогалини і заповнили праці чеських письменників – В. Дундера, К. Запа, Я. П. Коубка та Л. Ріттерсберга.

Аналіз українського дискурсу творчості К. Запа неможливий поза всеукраїнським контекстом, поза слов'янським національним відродженням і без врахування особливостей національного відродження української Галичини, які були зумовлені або пропольською орієнтацією, або в значно більшому обсязі й більшою мірою проросійською (частково це проявилось навіть у тому, що львівські приятелі К. Запа Я. Головацький та І. Вагилевич зрадили українській ідеї: перший став згодом москвофілом, інший – полонофілом). На певний зв'язок між національним відродженням Галичини й Наддніпрянської України вказував І. Франко: «Розвій національної свідомості в Галичині ішов значно відмінною

дорогою, як на Україні, та сьогодні не можна вже сказати, щоб обидві течії були зовсім незалежні одна від одної» [122, с. 84]. Появи «Енеїди» й «Кобзаря» були епохальними подіями для всіх українських земель, навіть розділених міждержавними кордонами, – такий підхід зумовлений ідеєю соборності, яка має методологічне значення в дослідженні будь-яких проявів українського національного життя. Для І. Франка осередком галицького літературного відродження був Львів і пов'язував він його з М. Шашкевичем, Я. Головацьким, І. Вагилевичем, М. Устияновичем та іншими діячами, котрих справедливо вважав творцями відродження [120, с. 43]. 1837 року в Будині (Угорщина) вийшов альманах «Русалка Дністрова», літературний збірник «Зоря» мав бути «виразом щиро народних і заразом слов'янофільських змагань галицько-руської молодіжи» [122, с. 85]. Зрозуміло, що слов'янофільство «Зорі», як і згодом «Русалки Дністрової», не можна належно оцінити, опускаючи не лише всеслов'янський контекст і слов'янофільство поляків у Львові 20-х рр., а частково 30-х рр. ХІХ ст., але й слов'янські симпатії та ідеали української інтелігенції. Проте історичне значення альманаху треба пов'язувати не так із всеслов'янськими ідеалами, як із пробудженим національним почуттям, а одним із джерел цього почуття була мова. Невипадково мовна дискусія, яка розпочалася в 30-х рр. ХІХ ст., не припинилася й на початку ХХ ст., коли галицькі москвофіли заперечували потребу української мови (зазначимо, що й В. Ганка у листі до Д. Зубрицького заперечував самостійність української літературної мови і хвалив його за те, що пише російською мовою), зате однодумець К. Запа в багатьох питаннях К. Гавлічек-Боровський у статті «Слов'янин і Чех», не без впливу К. Запа, відзначив самодостатність українського народу і мови).

Пошуки національної ідентичності з боку галицьких русинів були для К. Запа близькими, він симпатизував слов'янофільству «Руської Трійці», так само як і польським слов'янофілам у Львові. Найважливіші моменти українського дискурсу творчості К. Запа такі. Він сприймав галицьких русинів як окремий від поляків народ, а це означало і сприйняття окремішності мови. Ще до приїзду до Львова К. Зап міг знати думку Ф. Палацького про те, що український народ

самостійний, оприлюднену у «ЇСМ» за 1830 рік. Ставлення до галицьких русинів як до іншого, ніж поляки, народу, чітко й однозначно проявилось в «Мандрівках і прогулянках по Галицькій землі», в яких з великою симпатією К. Зап описував їхні побут і звичаї. Він любив слухати українські народні пісні. У «Мандрівках і прогулянках по Галицькій землі» він описував, як зимовими ночами він слухав українські колядки. К. Зап сприймав це як відгомін давно зниклого слов'янського світу, він захоплювався тим чистим і непідробним мистецтвом, відчуття якого дрімало в душі народу, незважаючи на всі життєві біди [277, с. 122]. У Чехії знали про багату українську пісенну творчість. Суть в іншому – і пісні, й одяг, і звичаї, й обряди – усе це привернуло увагу К. Запа в Галичині не лише своїм естетичним і духовним рівнем, але й тим насамперед, що це було своєрідним кодом української національної ідентичності. Саме К. Зап як ніхто із його сучасників зауважив і зафіксував у своїх подорожніх нарисах несправедливе становище, в якому перебували галицькі русини, саме тому він дорікав тим полякам, які неприязно ставилися до справжніх синів Галицької землі, відповідно оцінював тих польських шляхтичів, які не боялися висловлювати свою повагу до галицьких русинів. Така позиція К. Запа була зумовлена як послідовним тлумаченням концепції слов'янської взаємності, так і гуманістичними ідеалами чеського романтизму.

Завдяки К. Запові члени «Руської Трійці» мали змогу друкуватися в чеських журналах – це була найцінніша послуга, бо галицькі русини не мали в 30-х роках періодичних видань. Цікаво, що М. Шашкевич переклав українською мовою «Краледворський рукопис», про що згадано у празькому виданні «Краледворського рукопису» 1835 року. Праці І. Вагилевича та І. Головацького перекладав К. Зап, дещо й П. Шафарик. На сторінках чеських журналів І. Головацький опублікував «Роздуми русина на шляху із Львова до Брна» («Květy» за 1841 рік), «Лист з Галицького Покуття» («Poutník» за 1846 рік), «Мандрівки по Галицькій і Угорській Русі» («ЇСМ» за 1841 рік ч.15), «Про Галичину й угорську Русь» («ЇСМ» за 1841 рік ч.17), «Про русинську літературу» («ЇСМ» за 1856). І. Вагилевич надрукував такі розвідки: «Гуцули, мешканці

Східних Карпат» («СМ» за 1838 рік), «Про упирів і відьом» («СМ» за 1840 рік), «Бойки, руськослов'янський народ у Галичині» («СМ» за 1841 рік). Якщо зважати на те, що й сам К. Зап підготував для журналу «Květy» дванадцять публікацій, які з'явилися на сторінках журналу впродовж 1837–1838 років, то можна дійти висновку, що вони відкрили для чеської аудиторії ще один регіон слов'янського світу, де мешкає такий самий слов'янський народ. До речі, не випадково і П. Шафарик не лише перекладав праці молодих галицьких діячів – він настільки зацікавився галицькою проблематикою, що й сам опублікував статтю «Про землю, яка називається Бойки» («СМ» за 1837 рік). Важливим аспектом чесько-українських взаємин того часу є й той факт, що чеські будителі листувалися з молодими діячами з Галичини.

Зацікавленість К. Запа українським питанням в Галичині, його бажання ввести український дискурс у всеслов'янський контекст підтвердилося і тим, що він перекладав твори українських авторів або тих авторів, твори яких стосувалися українських реалій. Так, К. Зап перекладав публікації І. Головацького, і, очевидно, І. Вагилевича, крім цього, і нарис Є. Гребінки «Як українець Україну хвалить» (але це радше написано за мотивами твору Є. Гребінки), М. Грабовського «Коліївщину», «Степи». Переклав К. Зап і «Тараса Бульбу» М. Гоголя. Спонукали його до цього перекладу, на нашу думку, два чинники: 1) національне походження автора; 2) українська стихія не лише цієї повісті М. Гоголя, а й інших його творів. Є підстави вважати, що твори згаданих польських і російських авторів К. Зап перекладав через те, що в них йшлося про Україну. Саме тому цей напрям творчості К. Запа ми вважаємо закономірною частиною українського дискурсу. Сказане стосується і його історичної повісті «Гальшка, княжна з Острога», яку К. Зап написав, спираючись на польські джерела, але з великими симпатіями до знаменитого українського роду.

Відомо, що К. Зап цікавився і російською літературою і просив К. Гавлічка-Боровського присилати йому з Москви огляди, які він хотів використати в «Дзеркалі життя Східної Європи». Проте К. Гавлічек-Боровський був невисокої думки і про російське життя, і про російську літературу. У листі до К. Запа він

зауважив: «Російська література не в такому блискучому стані, як це ми звичайно гадаємо» [240, с. 100]. Він вважав, що російська література багато дала, але їй не вистачає безкорисливої, важкої й наполегливої праці та любові до свого народу: «Сумніваюся, щоб у всьому шістдесятимільйонному російському царстві було стільки щирих патріотів, скільки їх є лише в одній Празі» [240, с. 100]. Ще різкіше К. Гавлічек-Боровський висловився у листі від 24 червня 1843 року. У результаті К. Зап так і не вмістив огляд російської літератури у «Дзеркалі життя Східної Європи». Отже, Росія для К. Гавлічка-Боровського і К. Запа була не лише «іншою», вона була інакшою, це був для них чужий іншо-національний текст (на відміну, наприклад, від поляків), а тому сприймати її як близьку слов'янську націю було небезпечно саме з погляду формування національної ідентичності – і чеської, й інших слов'янських народів.

Є ще один важливий момент, який свідчить про роль К. Запа в національному відродженні Галицької Русі. Йдеться про перший слов'янський з'їзд, який відбувся 1848 року в Празі. На думку І. Брика, французька революція 1848 року струснула й основи Габсбурзької монархії: «Подих волі спонукав до ділання й австрійських слов'ян. Вони виступили з домаганнями тих самих свобод, що й інші народи, а в першій мірі з домаганням волі й рівноправності для своєї народности. Поняття народности було у них рівнозначне з поняттям політично-державного організму» [9, с. 5–6]. Причина, яка зумовила ідею скликання слов'янського з'їзду, полягала в тому, що Франкфуртський парламент закликав до об'єднання всіх німецьких земель. Німецький експансіонізм загрожував знищенням чеської нації. (Так само мадярський шовінізм загрожував словакам і південним слов'янам). Це викликало активний спротив з чеського боку. Ф. Палацький відмовився від запрошення взяти участь у роботі Франкфуртського парламенту, написавши у квітні 1848 року листа до цього парламенту, в якому висловив віру в необхідність існування Австрійської монархії і проголосив дуже важливу ідею – повної рівноправності націй [228]. Чехи організували комітет, щоб підготувати слов'янський з'їзд. Очолив його Ф. Палацький, але весь тягар організаційної роботи лежав на К. Запові як секретареві. К. Зап не забув і про

своїх друзів – галицьких русинів. Він написав листа із запрошенням взяти участь І. Бірецькому, Я. Головацькому. У листі до Я. Головацького від 3 травня 1848 року К. Зап пояснив цілі з'їзду: порозуміння слов'ян для захисту від німецької бюрократії; забезпечення інтересів кожного слов'янського народу; перетворення Австрії у вільну від чужої політики незалежну слов'янську державу (це була дуже смілива думка). Це наше святе завдання, – так уважав К. Зап [112, с. 241]. Він радив Я. Головацькому, щоб до Праги приїхало якомога більше русинів, оскільки галицько-руська справа особливо потребує захисників на урядовому рівні. І. Бірецький у листі до К. Запа від 20 травня 1848 року писав: «Коли всі народи тішаться і рідняться, один тільки русин смутний і невеселий...» [10 с. 93]. Впродовж кількох років, що минули після від'їзду К. Запа, не змінилося у польсько-українських взаєминах нічого, а тому І. Брик помилявся, коли стверджував, що в галицьких русинів була живою ідеєю політичної взаємності [9, с. 47]. Якщо вона й була, то була у взаєминах з чехами. К. Зап на з'їзді обстоював інтереси галицьких русинів і був разом із ними в одній секції.

Підсумовуючи, зазначимо, що концепція слов'янської взаємності лише спочатку викликала позитивну реакцію діячів чеського і слов'янського відродження, оскільки привертала увагу до слов'янського питання, спонукала до розвитку міжслов'янських літературних взаємин. Цю концепцію можна сприймати як історично зумовлену, але за своєю суттю вона була утопічною й відірваною від реальності, несумісною з націєтвірним процесом слов'янських народів. К. Зап зауважив моральну несправедливість і утопічність концепції слов'янської взаємності на підставі аналізу міжнаціональних взаємин у мультикультурній Галичині («Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі»). Світоглядна еволюція К. Запа була закономірною, а утвердження саме національної ідеї стало імперативом його творчості. На підставі аналізу тих публікацій К. Запа, в яких йдеться про життя й культуру інших слов'янських народів, можна дійти висновку про етноімагологічний аспект його творчості.

Література до розділу

5, 6, 9, 10, 11, 13, 32, 34, 45, 48, 49, 50, 52, 58, 64, 69, 70, 72, 78, 82, 88, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 110, 112, 116, 119, 120, 122, 123, 124, 138, 139, 140, 149, 152, 153, 154, 163, 165, 169, 170, 171, 172, 173, 177, 179, 184, 192, 195, 196, 197, 210, 212, 213, 216, 218, 222, 233, 228, 234, 240, 248, 253, 258, 260, 271, 272, 273, 277, 282, 291, 295, 301.

РОЗДІЛ 3. ДИСКУРС МІЖЛІТЕРАТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ КАРЕЛА ЗАПА В ЖАНРОВІЙ І СТИЛЬОВІЙ ПАРАДИГМІ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

3.1. Національна ідея – основа історичного наративу

Доба національного відродження для чеських дослідників завжди була однією з пріоритетних проблем дослідження (період соціалістичного будівництва не показовий), а в 90-х рр. ХХ ст. і на початку ХХІ ст. увага до неї ще більше зростає. Це можна пояснити лише значенням національної ідеї в історії розвитку будь-якої європейської нації, тієї ідеї, яка не зникає навіть в умовах сучасної глобалізації, бо зумовлена бажанням не втратити національну ідентичність. У цьому контексті цікава згадувана праця Ф. Кутнара «Патріотизм і націоналізм доби відродження». Автор зазначив: «Національна ідея – це незаперечна історична реальність. Це набагато більше. Це фермент, що оживляє і підживлює національний рух, вона є значною змістовною частиною національного духа, творчим принципом консолідації суспільства і тим здобутком, який в результаті постійної зміни і традиційної трансформації не втрачає своєї ідейної, емоційної і моральної вартості» [203, с. 292]. Автор визначив основні духовні ознаки патріотизму й націоналізму доби відродження, що їх обґрунтували чеські будителі – це єдність походження, мова, державність, релігійний момент і спільність національної культури. Важливо й те, що Ф. Кутнар вказав на тісні зв'язки сучасного чеського патріотизму і націоналізму з національним відродженням, хоча національне відродження, на його думку, як історичне явище ширше, ніж патріотизм і націоналізм.

Як частина імперії під кінець ХVІІІ ст. Чехія була розвинутою в промисловому й економічному відношеннях, чого не можна стверджувати про рівень національної свідомості. Щоправда, на цій підставі було б помилкою вважати, що в чеському суспільстві абсолютно панувала імперська ідентичність, що всі її сприймали і з нею погоджувалися. Ті реформи, що їх здійснював Відень (Марія Терезія, а потім Йозеф ІІ), які мали намір централізувати владу в монархії і

зміцнити її економічно, мали побічний, але дуже важливий ефект – вони розбудили приспані національні почуття. Ще вагомими чинниками пробудження національного життя були французька революція 1789 року, наполеонівські війни, національні рухи в Європі кінця XVIII – початку XIX ст. Національні почуття – це ще не національна самосвідомість і далеко не національна ідея. Не дивно, що й національні почуття корелювали з усвідомленням себе як слов'янина, тобто із слов'янською ідеєю. Так, Й. Добровський у листі до лужицького серба Фріца писав у 1897 році: «Ми обидва належимо до одного народу – слов'янського, перебуваємо в племінній спорідненості. Хай провидіння розпоряджається долями народів. Може воно має намір народи одного походження, після нескінченних кружлянь і блукань, коли-небудь знову об'єднати» [98, с. 165]. На щастя, сподівання Й. Добровського не справилися, бо ні перебування в складі імперії, ні слов'янська самосвідомість не перешкодили чеському суспільству піти шляхом розвитку національної самосвідомості та, найголовніше, – шляхом утвердження національної ідеї й збереження ідентичності. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. чеський народ довів, що в нього тривка історична пам'ять, що майже двісті років чужоземного панування не стерли з його пам'яті спогади про славне минуле, а тому чехи й використали історичний шанс повернутися на арену історичного буття. Ще з 1769 року існував таємний гурток, який за часів Йозефа II вже було перейменовано в Чеське королівське наукове товариство (1784), в якому займалися математичними, природничими науками, історією (переважно чеською). З нього й вийшов відомий славіст Й. Добровський. Згодом ідея чеського національного відродження матеріалізувався так: 1790 року в Празі було створено патріотичне Товариство любителів мистецтва (потім на його основі створили академію мистецтв), 1792 року в Карловому університеті відкривають кафедру чеської мови, з 1798 року у Празі почав діяти постійний театр, 1810 року відкрили консерваторію, 1818 року заснували Товариство чеського музею, 1831 року – Чеську Матицю.

Вивчення й дослідження історії як чинника національного відродження і збереження національної ідентичності стає не тільки важливим науковим питанням, а й гострою суспільною проблемою. Відомо, що ще Я. Коменський у своїй педагогічній концепції відводив важливе місце вивченню історії. Головною фігурою у шкільній й освітній реформі був Я. Фельбігер, послідовник педагогічних засад Я. Коменського. Щоправда, він розумів вивчення історії як виклад біографії володарів та відомих особистостей. Це змушувало істориків відповідно періодизувати історичний процес. Зрозуміло, що вивчення історії повинно було орієнтуватися на виклад історії Габсбурзької монархії, виникнення і розвиток якої не збігалися з історією чеської державності та нації, як не збігалися інтереси й історичні імперативи чеського народу й монархії.

К. Зап ступив на арену громадського й літературного життя тоді, коли після польського повстання 1830–1831 рр. віра у всеслов'янські ідеали починала згасати, коли щораз більше утверджувалася ідея національна [57]. К. Зап (спочатку теж прихильник ідеї слов'янської взаємності та єднання) активно сприяв саме цій тенденції – морально виправданій у національній перспективі й обґрунтованій та неминучій – в історичній. Це і знайшло відображення в його творчості. Йдеться насамперед про зацікавлення К. Запа історією, що спонукає звернути увагу на його, так би мовити, філософію історії, а якщо вужче – на його концепцію історії. Зрозуміло, що філософською проблематикою (або й методологічними засадами філософії історії) К. Зап не займався, але він жив у таку епоху, коли філософські і ще більше історичні праці були тісно пов'язані з усіма іншими сферами суспільного життя, а тому не були позбавлені ні практичного значення, ні публіцистичності й комунікативності. К. Зап, як людина європейської освіти, був знайомий із працями філософів епохи Просвітництва (Ф. М. Вольтера, Ш. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо). Принциповою хибою поглядів на історію цих мислителів був атеїзм і перебільшена віра в значення освіти й науки, на підставі яких вони створювали нову віру – в прогрес. Слов'янському світові імпонувала праця Й. Гердера «Ідеї до філософії історії людства» (1784–1791) – ми маємо на увазі не так методологічний аспект його філософії історії, як його

симпатії до слов'ян, його оптимістичний прогноз щодо майбутнього слов'янських народів, хоча, звичайно, значення мали й гердерове розуміння варіативності історичного процесу, і гуманістичний аспект його поглядів, і розуміння мови, освіти, науки як складників культури, яка є одним із тих чинників, що формують історію. Неприхильною до слов'янського відродження була німецька класична філософія, хоча тут потрібно до проблеми підійти диференційовано. Так, І. Кант водночас із Й. Гердером осмислював методологічні проблеми історії людства («Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані», 1784 р.), але його не цікавили проблеми власне слов'янської історії і доля слов'янських народів. Г. Гегель у праці «Лекції з філософії історії» теж зробив величезний внесок у філософію історії. Наприклад, важливим було те, що принципом періодизації історії Г. Гегель вважав становлення народів і держав, але його поділ народів на історичні й неісторичні, державні та недержавні дискримінував слов'ян. Зверхнє ставлення Г. Гегеля до слов'ян, відповідно, формувало і суть наукових концепцій, і вектор урядової політики, і громадську думку. Зате у працях Й. Фіхте («Промови до німецької нації», «Головні риси сучасної епохи») слов'янські діячі могли взяти за взірць як високий дух патріотизму, так і саму ідею нації. 1820 року польський історик Й. Лелевель написав своєрідний навчальний посібник «Про історію, її розгалуження й науки, що з нею пов'язані» [204]. Автор пояснив, що таке історія як наука, які її межі, різновиди, розповів про періодизацію історичного процесу, зв'язок з іншими науками, види історичного наративу, стиль викладу, допоміжні історичні дисципліни. Вийшов цей посібник 1829 року, отже, й чеські будителі могли знати про нього, оскільки то був перший посібник такого змісту на слов'янському просторі.

Узагальнення тогочасних праць з філософії історії призводить до висновку, що історизм, тобто історичне бачення світу, увага до історичного процесу, історії – і людства, і свого народу – були органічними складниками європейської культури та європейського мислення. Історична думка розвивалася і в Чехії. Це було і свідченням приналежності до європейської культури, і ознакою розвитку національної самосвідомості. Ця думка мала традиції, пов'язані з певними

іменами. Це В. Гайек, автор «Хроніки чеської», що вийшла друком 1541 року. Автор був ревним католиком, а його праця була початком католицької реакції на гуситський рух і Реформацію. (Г. Добнер, якого ще називають патріархом чеської історичної критики, переклав «Хроніку» латиною і видав лише частину – завадила смерть 1790 року). Але суть в іншому – хоча В. Гайек виголосив у передмові важливу думку про завдання історіописання, про потребу об'єктивної історичної правди, але його тексти свідчать про інше – він не знав джерел в оригіналі або тенденційно інтерпретував їх, вигадував події, імена, дати. Як зазначив Я. Влчек, у В. Гайєка не було почуття моральної відповідальності, усім цим він і нашкодив на тривалий час чеській історіографії [267, с. 419]. Таким чином, у XVII–XVIII ст. «Хроніка» В. Гайєка серед ширшого читацького загалу користувалася популярністю, але на зламі XVIII–XIX ст. вчене середовище ставилося до неї скептично – йдеться про таких істориків, як Г. Добнер, Ф. Пелцл, Ф. Пубічка, Ф. Палацький, не кажучи вже про Й. Добровського. У працях цих істориків уже можна зауважити інтерес до джерел і спробу критичного осмислення. Національне відродження зумовило інтерес чеського суспільства і його інтелектуальної еліти і до свого минулого, і до історії як науки. Саме тому постало питання про методи дослідження, спосіб відображення досліджуваного, про стиль викладу, тобто про засади історіописання. Приклад показував один із найвідоміших чеських істориків XVIII ст. Ф. Пелцл, який не обмежувався сухим описом, а намагався поєднати аналіз із емоційністю. На відміну від нього, Ф. Пубічка не намагався уникати компіляції і «канцелярського» викладу матеріалу.

Як слушно зазначав Й. Первольф, головним недоліком чеської історіографії того часу було те, що історики свій предмет розробляли на основі літописів і не звертали уваги на архівні матеріали, які зберігалися в чеських і закордонних архівах [99, с. 201]. Вартий уваги і той факт, що до Г. Добнер, Ф. Пубічка і Й. Добровський писали латиною або німецькою мовою, а лише Ф. Палацький – чеською (і теж не відразу). У вступі до «Історії чеського народу в Чехії та Моравії» Ф. Палацький сформулював декілька думок, які й визначили

концептуальну основу праці та мали методологічне значення для його послідовників. Він зазначив, що хотів дати своєму народові правдиву картину його минулого, а через це працю потрібно було писати чеською мовою і в національному дусі; він високо оцінив діяльність своїх попередників, але їхні підходи не відповідали вимогам справжньої історіографії, – в їхніх працях були факти, але цих фактів було не досить, щоб показати дух, з якого походили історичні ідеї; він іронічно згадав «байки» В. Гайєка і висловив думку про звільнення людського духа з-під влади середньовічних авторитетів, наголосив і на законах історичного стилю [226, с. V].

Аналіз текстів Ф. Палацького свідчить про інші важливі концептуальні засади його історичного бачення. Ф. Палацький сприймав історичний процес як прогрес, прихильником якого він був. Він виступав за еволюційний, а не насильницький хід історії, намагався бути безпристрасним і безстороннім, проте в своїх міркуваннях завжди залишався не тільки чехом, а й слов'янином (хоча, наприклад, Й. Первольф іноді перебільшував слов'янські почуття Ф. Палацького). Й. Первольф був одним із перших дослідників творчості Ф. Палацького, хто визначив особливості його стилю: полемічність (йдеться про полеміку з німецькими істориками), прагматичний виклад фактів; доступна мова, відсутність патетики [99, с. 267–268]. До них, на нашу думку, варто додати ще ясність мислення й аргументованість. Його праці стали фундаментом, на якому можна було продовжувати будівництво. 1848 року, коли вийшов чеською мовою перший том «Історії чеського народу в Чехії та Моравії», світ побачила ще одна праця Ф. Палацького – «Опис Королівства Чеського». У вступі автор заявив, що ця книжка не є і не претендує на те, щоб бути більше ніж каталогом усіх містечок чи міст у Чеському королівстві, не тільки сучасних і відомих, але й забутих [230]. Ф. Палацький звернув увагу не лише на королівські міста й інші населені пункти, але й на давні замки, фортеці, монастирі тощо. Він віднайшов забуті чеські назви усіх населених пунктів у Чехії (влада вживала німецькі назви), і цим праця також прислужилася відродженню чеського духу. Якщо, наприклад, Й. Первольф оцінював «Історію чеського народу в Чехії та Моравії» з кон'юктурних

міркувань (як вчений-славіст, який поділяв офіційний погляд і політику російського уряду), то сучасники й соратники Ф. Палацького (Й. Юнгманн, П. Шафарик, Я. Коллар, К. Гавлічек-Боровський, В. Томек, К. Зап та ін.) називали його Колумбом чеської історії не так за те, що він зробив першим, як за те, що він сформулював філософію історії чеської нації та саму ідею чеської нації. Так, Ф. Палацький постійно наголошував на окремішності чеської нації від німецької (звідси протистояння між чехами і німцями як зміст чеської історії). Він вбачав перевагу слов'янства в тому, що воно демократичне; високо оцінював роль Яна Гуса і гуситського руху, який вважав апогеєм чеської історії (з цією тезою, щоправда, погоджувалися не всі). Т. Г. Масарик зазначав: «Палацький показав нам наше минуле, показав нам, що в історії ми здійснили великого і незначного, Палацький пов'язав сучасне і минуле, а тому довершив справу Добровського та інших воскресителів. Палацький завдяки цьому став засновником чеської національної програми, став вождем і «Батьком нації»» [210, с. 100–101].

У контексті національної ідеї треба звернути увагу на передмову до останнього тому «Історії чеського народу в Чехії та Моравії», в якій Ф. Палацький зазначав, що продовжувати виклад матеріалу після 1526 року, наступного періоду історії, йому перешкоджає не лише вік і недостача сил, але й характер предмета і думки про національну користь [227, с. V]. Справжня причина полягала в іншому – через урядову цензуру Ф. Палацький не міг сказати всю правду про панування Габсбургів.

До певної міри теоретичні засади історіописання творив і П. Шафарик. Ще 1834 року на сторінках журналу «СЇМ» була опублікована його розвідка «Роздуми про старожитності слов'ян в Європі», а вже 1837 року вийшла друком знаменита праця «Слов'янські старожитності». У вступі автор зазначав, що «...попереднім авторам, які писали про слов'ян, не вистачало знання слов'янських мов, знання особливостей і звичаїв слов'янських народів, нарешті, впливала якась застаріла некритичність та упередженість до слов'ян» [243, с. 4]. У цій праці П. Шафарик обстоював слов'ян також з приводу дискусійного питання – появи їх у Європі. Він опонував тим ученим, які з політичних кон'юнктурних міркувань

стверджували, що слов'яни в Європу прийшли разом із гунами, аварами. У наступній праці «Етнографія слов'ян» (1842) П. Шафарик закликав «...бути добрими вчителями справжнього слов'янства – але не літери, а духу, бо літера вбиває, а дух воскресає» [244, с. X]. Так було створено національний теоретичний фундамент історіописання, і це дало змогу іншим історикам, публіцистам, популяризаторам, спираючись на концепцію Ф. Палацького, утверджувати ідею чеського народу.

Уже в першій помітній праці (це спроба історично-краєзнавчого нарису) «Опис столиці Чеського Королівства Праги» (1835) проявився патріотизм К. Запа, що є обов'язковою умовою для обґрунтування національної ідеї та утвердження її як своєрідної парадигми (згодом, 1846 року, з'явилися відповідні публікації на сторінках журналу «СМ»). По-перше, автор присвятив цей путівник патріотичним пражанам на знак своєї любові до Праги, по-друге, вже у першому розділі («Короткий історичний опис») він доводив слов'янське походження Праги від найдавніших часів, що теж було утвердженням як чеської ідентичності міста, так і національної ідеї. К. Зап описав географічне положення міста, найвідоміші площі й вулиці міста, його архітектуру, кав'ярні, винарні, лазні, книгарні, друкарні, торгові заклади. Це, по суті, був перший путівник для мешканців і гостей міста, але справжня історична цінність його в іншому – у цій праці є розділ «Національність, мова і звичаї пражан; громадське життя, конфесійність», в якому автор наголосив на різниці між чехами й німцями (два основні етноси, які мешкали в Празі). К. Зап не випадково зауважив, що німці в цьому давньослов'янському місці ні у своєму національному характері, ні у звичаях, ні у мові нічого не перейняли від слов'ян, а це могло зблизити їх з ними. К. Зап написав про Прагу кілька великих за обсягом історико-краєзнавчих праць, проте ці три ідеї (слов'янське походження Праги, протистояння з німцями, патріотизм) незмінно формували їхню концептуальну основу [286; 288; 289; 294]. Великі розвідки він написав і про найвідоміші пражські храми [279; 285; 287; 290]. Коли К. Зап писав про чеську святиню – храм св. Віта, він закликав чехів добудувати його і апелював до національної свідомості чехів; лейтмотив цієї розвідки – «Ми,

чехи, великий народ, але доведімо це на ділі». У «Путівнику по Празі» (1848) К. Зап слушно зауважив, що якби сьогодні Праги не стало, чехи не мали б найважливішого свідка чеського минулого, а велика історія була б лише написана в книзі [294, с. 17]. Є підстави вважати, що популярні за викладом і публіцистичні за звучанням історико-краєзнавчі праці К. Запа спонукали відомого історика В. Томека до написання наукової за характером, формулюванням проблеми й методикою «Історії міста Праги» [264].

Важливим етапом на шляху К. Запа до національної ідеї як головного чинника наукової, публіцистичної й редакторської діяльності було його перебування в Східній Галичині і, відповідно, поява першого значного за обсягом твору «Дзеркало життя Східної Європи», що вийшов друком у трьох томах. У ньому К. Зап продемонстрував своє вміння сприймати сучасне в його розвитку та у зв'язку з минулим. Про це свідчить і його краєзнавчий нарис «Спогади про Львів», який був опублікований в «СМ» (1845). У ньому є історичні й географічні описи міста, але автор поєднав їх із розповідями про архітектуру Львова, його мешканців та їхні звичаї, він описав святкування Великодня у католиків і греко-католиків. Увагу привертають також його розповіді про історію львівських соборів (римо-католицького собору Успіння Пресвятої Богородиці, греко-католицького – Святого Юра, вірменського – Успіння Пресвятої Богородиці та інших храмів).

Закономірною в контексті чеської національної ідеї була поява ще однієї праці – «Старожитності і пам'ятки землі Чеської» [254; 255], одноособове авторство якої йому приписують незаслужено (хоча є й інша думка: автори двотомної «Історії чеської літератури» (Прага, 1960) відмовляють йому в авторстві), але до появи якої він причетний і яка органічно вписується в парадигму його ідейно-концептуальних засад, яка суголосна з його стилем [59]. «Старожитності і пам'ятки землі Чеської» складаються з двох частин. Річ у тім, що першу частину написав Ф. Міковец і вийшла вона друком у 1860 році. Про драматичну історію появи другої частини розповів К. Зап у передмові до неї: «Ми мусимо цим другим томом закінчити працю Ф.Міковца [...] Він саме хотів

історичну частину розповіді про монастир святої Анешки в Празі дописати, коли ручка йому з руки випала і нестерпна хвороба уклала його в ліжко [...] невблаганна смерть обірвала життєвий шлях молодого талановитого історика (помер 22 вересня 1862 року. – С. К.)» [255, с. 219]. К. Зап зазначив також, що праця не могла залишитися не завершеною. На нашу думку, є кілька мотивів, які спонукали К. Запа закінчити працю свого молодшого колеги. Перший пов'язаний з повагою до пам'яті про покійного, і це цілком зрозумілий вчинок у системі і християнської моралі, і загальнолюдських цінностей, і норм морального кодексу наукового середовища (на титульній сторінці видання зазначено прізвища обох авторів – Ф. Міковца і К. Запа). Мотиви К. Запа можна пояснити ще однією причиною: як чеський патріот він розумів, що довершувати цю працю треба, хоча це й нелегке завдання для будь-кого (про що він і зазначив у передмові), але серед найбільш відомих чеських істориків, етнографів, краєзнавців того часу К. Зап був чи не єдиний, хто міг взяти на себе відповідальність завершити працю, бо в його доробку вже були аналогічні публікації. Проте мотивація була глибшою, якщо йдеться про суспільно-історичний контекст. Ми маємо на увазі не лише наукове значення праці, яку розпочав Ф. Міковец, але й її місце в національному вихованні чехів. Саме в контексті чеського відродження потрібно сприймати і працю «Старожитності і пам'ятки землі Чеської» загалом, і мотиви вчинку К. Запа – це був крок, зумовлений не лише моральними спонуками, а й розумінням свого обов'язку як патріота, представника того народу, який в умовах недержавності боровся за свою національну ідентичність практично в усіх сферах життєдіяльності. Такі праці зберігали історичну пам'ять, бо опис будь-якої пам'ятки минулого перетворювався на важливе джерело вивчення, і воно ставало не лише матеріальним, речовим, а й писемним. Такі праці доводили, що чеський народ – давній, з великими культурними досягненнями, який вмів не лише працювати й воювати, але й творити. Тому поява праці Ф. Міковца й К. Запа була одним із важливих фактів чеського національного відродження. Невипадково видавці почали так: «Красива земля Чеська, ця перлина в короні Австрії має стільки відомих дворянських і рицарських резиденцій, церковних і міських

споруд, різноманітних історичних і визначних мистецьких пам'яток скульптури і малярства, яких, крім Італії, навряд чи десь у світі можна знайти» [254, с. 1]. Це важлива риса, що характеризує «Старожитності і пам'ятки землі Чеської», – неприховане почуття гордості за здобутки свого народу впродовж останнього тисячоліття. Така авторська позиція мала серйозний підтекст. На нього звернув увагу один із авторів (заховався за криптонімом – «C.d.n.») журналу «Słowianin» (виходив у Львові 1871 року). Стаття має промовисту назву – «Огляд історії стародавніх слов'ян», друкував її журнал упродовж усього 1871 року. Автор звернув увагу на історіографію питання походження слов'ян. З цього приводу думки тодішніх істориків слов'янства розділялися. Одні вважали, що слов'яни – це народ у Європі новий, який прийшов сюди з азійських просторів щойно в IV або V ст. – в часи великого переселення народів. Інші вважали, що слов'яни народ – європейський, який мешкає на цих землях з давніх давен. Ця проблема не перестала хвилювати істориків слов'янства й наприкінці XIX ст. У 1896 році вийшла друком монографія В. Флоринського «Первісні слов'яни», на початку XX ст., у 1916 році, вийшла друком праця К. Крамаржа «Походження німців, литовців і слов'ян з прабатьківщини на Алтаї», згодом його ж «Нові документи про батьківщину слов'ян на Алтаї» (1919) – ми назвали лише кількох відомих славістів. У журналі «Slavia» в 1926 році була опублікована рецензія Л. Нідерле на працю польського історика К. Мошинського «Дослідження походження і первісної культури слов'ян». Автор захищав азійську теорію походження слов'ян, опонуючи автохтонній теорії, яка прабатьківщину слов'ян шукала в Європі. Л. Нідерле вважав, що абсолютної суперечності між обома теоріями нема, що автохтонність слов'ян у Європі теж не можна сприймати абсолютно: «Ми не знаємо, де мешкали від прадавніх часів перші праотці слов'ян, так само, як і не знаємо, де мешкали праіндоєвропейці» [220, с.1]. Автор (C.d.n.) згаданої розвідки на сторінках «Słowianina» вважав, що треба досліджувати справжню історію походження слов'ян, щоб захистити їхнє право бути європейцями і щоб противники слов'ян не звинувачували їх у варварстві. П. Шафарик, вивчаючи історію слов'ян, наголошував на їхньому високому культурному рівневі розвитку.

Це теж мало сприяти усвідомленню тривалої і славної історії, духовного потенціалу слов'ян. Формування почуття національної гідності у протистоянні з потужним німецьким світом – у цьому контексті доцільно сприймати працю Ф. Міковца і К. Запа.

Націєтвірний підхід К. Запа до історичних і суспільних проблем найбільшою мірою проявився в «Чесько-моравській хроніці» [56] – це була найбільша за обсягом і остання праця К. Запа, що завершувала творчий шлях автора. К. Зап писав у передмові про важливе завдання і значення національної хроніки, яка після Біблії повинна бути в кожній родині, а кожен син і дочка повинні з неї дізнаватися про долю вітчизни, діяльність предків, їхню мораль і спосіб життя. Він зазначав: «Національна хроніка повинна бути джерелом любові до вітчизни і сім'ї, повинна роздмухувати іскру святого вогню, що його називаємо патріотизмом» [159, с. 1]. У передмові К. Зап визначив кілька положень, які й сформували концептуальну основу «Чесько-моравської хроніки»: 1) попередніх хронік уже замало, щоб задовольнити запити вимогливішого часу (тобто сучасності), бо обмеженість, яка зв'язувала дух хронікерів, несумлінність і легковажність, з якою вони описували народ і націю, лише викликають неспокій у думках кожної свідомої людини; 2) хроніка, яка б лише описувала подію за подією, але не дбала про внутрішній зв'язок між ними, яка б не зображала характери і мотиви вчинків, не пропонувала б читачам сучасного погляду на давній устрій держави і нації – така хроніка не відповідала б ні сучасності, ні потребам народу; 3) хронікер нинішніх часів (а К. Зап саме таким себе і вважав) мусить знати, чого від нього очікує наука, він має оволодіти обширним історичним матеріалом, а до своєї мети прямувати так, щоб читач цього навіть не зауважив, щоб читач сам захоплювався чи насолоджувався подіями, які описує хронікер; через це в хроніці нема місця для науково-довідкового апарату; 4) хронікер до певної міри повинен мати свободу, а в тих випадках, коли не вистачає джерел, оповідь можна доповнювати віддаленими в часі аргументами, але обережно, не на шкоду історичній правді; 5) сьогодні хроніка повинна бути істинним історіописанням, справді суто національним. Останнє концептуальне

положення найважливіше, воно однозначно свідчить не лише про націєвірну спрямованість усієї праці, але й про національну ідею як концептуальну основу історичного нарративу К. Запа.

3.2. Жанрова парадигма літературно-критичної й редакційно-видавничої діяльності Карела Запа: національна специфіка

Сучасні дослідники вважають, що новочасне літературознавство стало свідком принаймні трьох потужних вибухів, які дощенту зруйнували жанрову ієрархію і спричинили кризові явища в генології, і ці руйнівні вибухи припали на періоди світоглядних і стильових переломів: від класицизму до романтизму, від позитивізму до модернізму і від модернізму до постмодернізму [13, с. 197].

У випадку К. Запа ми маємо справу з різними сферами творчої діяльності. Це неминуче спонукало К. Запа до осмисленого й аргументованого вибору жанру своїх публікацій. Дослідник його творчості має розуміти, що вибір жанру зумовлений не лише характером предмета, а й задумом автора, не лише його ерудицією, а й національною специфікою, а докладніше вимогами національного життя. Треба взяти до уваги й той факт, що у середині XIX ст. система жанрів у літературі продовжувала розвиватися, формуватися, а в журналістиці це був лише період становлення цієї системи.

Чеський дослідник С. Вольман твердив, що компаративістські дослідження жанрової структури слов'янських літератур почалися наприкінці XIX ст. [275, с. 19], хоча європейська традиція дослідження жанрів давня, бо генологією (наукою про жанри) займався ще Аристотель. Теоретики літератури вважають, що культурно-історичний характер жанру як наукового поняття першим визначив французький дослідник Ф. Брюнетьер у праці «Еволюція жанрів в історії літератури», а термін «генологія» на означення науки (розділу в теорії літератури), що вивчає жанри, запропонував французький вчений П. Ван Тіген, але саме польська дослідниця С. Скварчинська [246] запровадила цей термін у

науковий обіг, їй належить і фундаментальна праця «Вступ до науки про літературу».

Питання жанру (його вибору, еволюції й тенденції жанру, історичної та соціокультурної зумовленості, естетичних, пізнавальних і психологічних аспектів, зрештою, навіть змісту цього поняття тощо) ніколи не втрачало актуальності. Творча людина, яка споглядає й пізнає буття та хоче його відтворити, неминуче стикається з першочерговою проблемою: якою має бути форма і структура тексту, як і що показати (бо наше мислення не сприймає буття як хаос, як непов'язані між собою окремі факти і події), як узгодити побачене і пізнане буття з вимогами до тексту, що його відображає.

Г. Грабович підкреслював, що « [...] жанр – література в мікрокосмосі: це й сукупність конкретних текстів, і динаміка співвідношень вартостей, норм, впливів, читацьких виповнених чи невиконаних очікувань. Жанри мають свою історію, виникають і завмирають, переживають розквіт або занепад [...]. Жанр також стає носієм естетичного осягнення, що є суттю літератури як мистецтва і таким чином стає позачасовим. Головне, що жанр і стиль здебільшого близько пов'язані» [26, с.29]. Проблемність полягає і в тому, що жанри як своєрідна форма організації тексту (в літературі, літературознавстві, журналістиці) суттєво відрізняються за рівнем змістовності, образності, аналітичності, стилістикою, суб'єктивністю; жанри не є застиглою формою тексту – кожна наступна доба чи епоха накладає свій відбиток і зумовлює динаміку жанрових змін; загалом жанр (як і всі інші наукові терміни) має інтернаціональний характер, але кожна національна література чи публіцистика може мати свої національні особливості. Як правило, це можна зауважити на рівні змісту, на рівні порушених проблем (оскільки одна й та сама мова може бути спільною для кількох держав). Актуальною нам видається думка Г. Гачева про змістовність художніх форм, висловлена в праці «Змістовність художніх форм. (Епос. Лірика. Театр)» [20]. Важливо, що Г. Гачев не лише обґрунтував змістовність форм (жанру, роду), наділив змістовністю саму форму, але й розглянув її як «затверділий» світогляд.

Про рівень уваги до теоретичних проблем жанру свідчить той факт, що в «Літературознавчому словнику-довіднику» йдеться лише про жанр літературно-художньої критики [74, с. 263]. Але в польському виданні «Словник літературних термінів» (1988) знаходимо не лише словникову статтю «Літературний жанр», а й статті «Змішані жанри», «Межові жанри» (їх можна назвати й паралітературними) – це жанри, в яких наявні як риси, притаманні й художній літературі, й тим формам висловлювання, які в принципі не ставлять перед собою естетичних цілей, як, наприклад, тексти наукові, філософські та публіцистичні.

Приклад таких жанрів – есей. У деяких випадках межовим жанром стає той тип оповіді, який в принципі може не мати з літературою нічого спільного (наприклад, філософський трактат). На формування межових жанрів великий вплив має розвиток преси, що покликав до життя такі жанри, як фейлетон, репортаж) [200, с. 163]. Щоправда, ні в «Енциклопедії постмодернізму» [35], ні в солідному збірнику праць польських літературознавців «Література. Теорія. Методологія» нема статті про жанр [73]. У цікавій статті «Культурологічна теорія жанрів» польська дослідниця Р. Сендика зазначила, що розвиток літературних жанрів від античності до сучасності відбувався від сприйняття й пропагування до критики й ґрунтовної реконструкції генології. Вона навіть вказала на антижанровий бунт, перші симптоми якого проявилися в літературі Ренесансу, а продовжили його теоретики романтизму. «Сьогодні ж, перед лицем великої кількості текстів, які підтримують аргументи необхідності позбутися незручного баласту норм і спорідненості, постає запитання, чи генологія потрібна ще хоч кому-небудь? Послаблення цієї позиції в літературознавстві, яке дехто означає радикально – як смерть жанровості, – має багато причин, стисла реконструкція яких може стати своєрідним способом описувти властивості цього явища» [107, с. 467]. Ми не будемо розглядати причини появи концепції «смерті жанровості». Еволюція жанрів, критика нормативності, пошук нових способів і засобів художнього відображення суб'єктивних (авторських) переживань, уявлень про життя й дійсність, фантазій, підсвідомого та неусвідомленого – усе це потребує певним чином організованого й викладеного тексту («потік свідомості» – це

також своєрідна організація тексту). У цьому сенсі жанр у літературі як певна форма організації тексту ніколи не зникне тому, що є сам текст. Інша річ, що є підстави вести мову про дифузію жанрів, про зникнення жорстких меж між жанрами, про синтетичні або гібридні жанри. Праця Н. Копистянської «Жанр, жанрова система у просторі літературознавства» [44] свідчить про живучість традиційних поглядів на жанр. Проте Р. Сендика слушно зазначила, що постструктуралізм піддав сумніву ієрархію жанрів, що сьогодні жанровий дискурс не має форми офіційних програмних висловлювань, цілісних генологій чи красивих трактатів. Вона переконувала, що жанр – «це спосіб опису, інструмент ідентифікації різних видів текстів, а не нормативізації й оцінки літературних творів. Він має історичний, культурний і контекстуальний характер» [107, с. 487]. Ще: «Жанр у такому розумінні стає суспільно маркованим субкодом культури, який має свою «Ідеологію», силу впливу і сферу «влади»...» [107, с. 487–488]. Н. Копистянська вважала, що саме від романтиків починаються труднощі жанрового осмислення твору [44, с. 252] (це й зрозуміло – романтики руйнували догми класицизму), починається свобода у створенні художнього часопростору [44, с. 253].

У зв'язку з жанровою проблематикою й національним відродженням автори чеського підручника «Теорія літератури» зазначали: «У нашому відродженні йшлося про створення сучасної національної літератури, а на практиці це часто розуміли як потребу створити обов'язкові жанри» [262, с. 118]. Й. Юнгманн, справді, наголошував: «Дуже нам потрібно цікавих творів, добрих романтиків» [209, с. 221]. Чеське національне відродження було б неможливе без національної літератури, й, навпаки, без національного відродження не було б національної літератури. Обидва процеси відбувалися синхронно і цілісно, в єдиному історичному, естетичному й моральному тренді. На яку читацьку аудиторію могла розраховувати чеська література і якою вона була, якщо 1795 року журнал «Allgemeines europäisches Journal» писав про чеську публіку як про членів млинарського, різницького і пекарського цехів, а «якого смаку від них можна сподіватися, то легко здогадатися» [209, с. 220]. Проте вже в перехідний період

від класицизму до романтизму (доба так званого преромантизму) ситуація змінилася: «Розмежування літературних видів і жанрів, що панували за класицизму, поступово змінилося взаємопроникненням і змішуванням. До всіх жанрів проникала ліричність. В епос проникали ліричні описи і піднесені діалоги. У драмах появився монолог, в якому герої з'ясовували свої ідеали, побоювання, наміри, почуття. Жанри, які раніше недооцінювали, стали обов'язковими (роман, повість, подорожні оповіді). В поезії відійшли в минуле дидактичні жанри (класицистична байка), зате закріпилася лірична пісня, лірико-епічний романс, балади. Поряд із хвалебною одою переднє місце посіла елегія» [158, с. 177]. Згодом усі наступні літературні течії (романтизм, бідермаєр) – це юнгманнівське покоління (Й. Юнгманн, Я. Коллар, П. Шафарик, Ф. Палацький), покоління 30–40-х років (К. Ербен, К.Г. Маха, Б. Немцова, Й. Тил) – збагачували жанрову палітру чеської літератури. Скажімо, «Май» романтика К.Г. Маха – це ліро-епічна поема, яку започаткував Дж. Байрон. Прихильники бідермаєру віддавали перевагу малим формам – повісті, зарисовці, нарисові, казці, баладі, гуморесці перед романом.

Поступове жанрове урізноманітнення, розширення не було самоціллю, воно збагачувало літературу, виводило її на європейський рівень, робило її повноцінною, повною. Щоправда, Г. Грабович категорично виступає проти такого означення. На його думку, «поняття повноти/неповноти нації – і літератури зокрема – не має жодного обґрунтування: ні теоретичного, ні логічного, ні емпіричного забезпечення, ні евристичної користі, ні, що найважливіше для цих спостережень, чіткого роз'яснення» [26, с. 510]. Щодо повноти нації Г. Грабович має рацію – він критикує історика І. Лисяка-Рудницького, але й останній не був автором ідеї про повні й неповні, державницькі та недержавницькі, історичні й неісторичні нації – джерело треба шукати в Г. Гегеля, К. Маркса, в працях тих теоретиків, які ідеалізували лише свою націю, приймаючи факт її існування як підставу для спекулятивних теоретичних конструктів. Кожен народ має право на розвиток, отже, має можливість (принаймні теоретичну) для того, щоб стати політичною нацією. Навіть незгода сусідніх держав не нівелює цього історичного

і природного права. Але Г. Грабович не має рації, коли заперечує доцільність поняття повноти/неповноти літератури, йдеться, власне, про її жанрову структуру. У цьому разі Г. Грабович опонує Д. Чижевському, який в «Історії української літератури» кілька разів висловлював думку про неповноту української літератури з приводу жанрів. Так, він вважав, що політично й культурно доба класицизму була часом найбільшого національного занепаду. «Денаціоналізація ще не була широка, але охопила якраз ті кола, що на ті часи мушили бути провідниками в культурному житті: шляхту та вищі сфери духовенства. Українська нація стала «неповною». Так само неповна була й література. На чолі розроблених у ній гатунків стояла героїчно-полемічна поема, комічна опера, травестійна ода. Поважними гатунками були лише оповідання та байка. До високого жанру, типового для класицизму, належать, власне, лише переспіви псалмів Гулака-Артемівського... Навіть сатири, цього поважного гатунку, до якого легко було перейти від травестії, не було! Бракувало добрих спроб серйозної оди, епосу, трагедії! Задовольнити всі духовні інтереси такою неповною літературою не було можливим: література цього типу приречена бути лише доповненням до інших літератур» [132, с. 352]. Можна погодитися з Д. Чижевським лише в тому, коли він стверджував, що національний організм потрібно було доповнювати до певного культурно-самостійного стану, а для цього й була потрібна повна література: «Це нелегке завдання в сфері літератури полягає в тому, щоб утворити повну систему літературних форм. Це довго не вдавалося [...]. Література іноді досягала цієї мети, але потім знову приходила доба підупаду». Головне: «неповна література не могла заповнити потреб самого культурно-провідного жанру. Витворення самодостатньої літератури вдалося лише українській модерній літературі з її різноманітністю літературних гатунків та течій» [132, с. 11].

Звичайно, що відсутність певних жанрів, родів, видів свідчить про відсутність і певних елементів структури літератури, – це і є неповнота літератури. Інша річ, якщо ми поняття повноти/неповноти літератури пов'язуємо з її функціонуванням, призначенням: якщо література обмежується лише

функцією естетичною – вона неповна, якщо література виконує й інші функції (у контексті історичних імперативів нації), не втрачаючи своєї сутності, це повна література – навіть за відсутності певних жанрів і тем.

Дискусію про повноту/неповноту української літератури можна перенести й на чеський ґрунт, оскільки чехи теж були недержавним народом, хоча про абсолютну подібність ситуації не йдеться.

Якщо ми відзначаємо необхідність повного набору жанрів, стилів, тобто повноти літературних форм для повного відображення буття, то це вимога недійсна і навіть нереальна, коли мова заходить про окремого автора. Наприклад, К. Зап найбільше спеціалізувався у кількох жанрах: нарисі (краєзнавчому, історико-мистецтвознавчому, подорожньому), огляді (літературному), хроніці. Зазначимо, що в середовищі чеських істориків літератури доби відродження мало займалися теорією жанрів. Як зазначила Т. Бовсунівська, романтики майже не займалися жанрологічними дослідженнями й не надавали жанрам такого значення, як їхні попередники [8, с. 9]. Багато уваги історії й літературі приділяв Й. Добровський. Ще наприкінці 70-х років XVIII ст. він друкував німецькою мовою огляди чеської літератури (та іншого роду публікації) у своїх часописах і збірниках («Literarisches Magazin von Böhmen und Mähren», «Slawin» (1806–1807), «Slowanka» (1814–1816)), 1792 року вийшло окреме видання його «Історії чеської мови та літератури». Її друге видання побачило світ 1818 року – розширене і доповнене. Щодо поділу на літературні жанри, то окремо Й. Добровський це питання не розглядав.

Теоретичним проблемам літературних жанрів уже більше уваги приділяв Й. Юнгманн. На початку наукової діяльності він більше цікавився питаннями мови, оскільки йшлося про утвердження чеської мови як літературної й наукової, зрештою, як чинника національного відродження, але згодом він розширив свої наукові інтереси. 1820 року вийшла друком праця «Словесність або Збірка прикладів з коротким коментарем про стиль». Чеські історики літератури називають цю працю першим підручником літературної майстерності, бо в ній лаконічно викладена теорія літератури та антологія чеської літератури, що

репрезентувала різні жанри чеської літератури. Праця мала не лише наукове, а й прикладне та виховне значення. Важливо, що Й. Юнгманн намагався подолати застиглість літературних жанрів. Про значення його праці свідчить і той факт, що Й. Юнгманн повернувся до неї через чверть століття, бо в 1845 і 1846 роках вийшли друге і третє видання «Словесності», але вже із зміненим підзаголовком («Словесність або Наука про красномовство прозове, поетичне і мовознавче зі збіркою прикладів у віршованому і невіршованому мовленні») [191]. Науковий рівень цих видань вищий, бо значно розширився і був естетично вищим ілюстративний матеріал із чеської літератури. Для нас ці видання «Словесності» цікаві тим, що тут є посилання на К. Запа (у розділі «Література» під назвою «Описи» є рубрика «Подорожні нариси», в якому Й. Юнгманн умістив твір Я. Коллара «Староіталія Слов'янська», «Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі» К. Запа, які Й. Юнгманн вважав взірцями подорожніх нарисів).

Проблематики жанрів стосується і праця Й. Юнгманна «Історія чеської літератури або систематичний огляд чеських творів з короткою історією нації, освіти і мови» (1825). Новаторство Й. Юнгманна полягало в тому, що працю він написав чеською мовою, бо його попередники (Б. Бальбін, Ф. Пелцл, Й. Добровський) писали німецькою. Наступна особливість полягала в тому, що Й. Юнгманн системно сприймав літературний процес – у зв'язку із суспільним контекстом, освітою, становленням чеської літературної мови. Це давало підстави аналогічно трактувати й літературні жанри. (В цій «Історії ...» теж є словникові статті про К. Запа та про Г. Вішньовську-Запову).

Наступний момент, на який треба вказати, – концептуальною основою жанрового розширення чеської літератури (різних течій) була національна ідея. Важливо і те, що література не втрачала публіцистичності, а письменники долучалися до журналістики, включалися в журналістський процес. Я. Яначкова зазначила: Й.К. Тил і К.Г. Боровський заклали основи сучасного публіцистичного стилю [158, с. 213]. Наявність журналістики як своєрідного суспільного інституту та участь у ньому письменників і науковців означала одне: еліта чеського відродження розуміє значення журналістики як політичної трибуни і бореться за

вплив на маси, хоча ми не схильні ототожнювати чи дуже жорстко пов'язувати дві проблеми, що стосуються жанрів літературних і журналістських, хоча зв'язок між ними є.

У жанровому контексті цікава вже перша велика праця К. Запа «Дзеркало життя Східної Європи» (1843–1844). Принагідно зазначимо, що теорія і практика журналістики європейської та української по-різному тлумачать визначення таких жанрів, як фейлетон, репортаж, нарис, бо в європейській традиції до публіцистичних жанрів зараховують ті, в яких головним є не просто коментування, аналіз, а є авторське «я». Невипадково Ї. Горак зауважив про Запові «галицькі фейлетони і літературні статті, які кількістю і змістовністю переважали інформаційну діяльність його попередників і ровесників [177, с. 121], про фейлетонну форму його етнографічних картин (описів) [177, с. 133]. Очевидно, що Ї. Горак розумів поняття «фейлетон» в європейському тлумаченні. Іншого разу він зазначав, що книги К. Запа стоять вище, ніж на рівні звичайного памфлету [177, с. 132] (йдеться про критичне ставлення К. Запа до польсько-українських взаємин у Галичині). Не заглиблюючись у роздуми над жанровою структурою «Мандрівок і прогулянок по Галицькій землі», Ї. Горак згадав і про «етнографічні картини» К. Запа [177, с. 133]. Проте висновок Ї. Горака однозначний – К. Запові належить почесне місце в історії подорожнього фейлетону [177, с. 134].

Перші два томи праці «Дзеркало життя Східної Європи» мають спільну назву «Картини, повісті, анекдоти з національного і суспільного життя» (1843). Щоправда, назва не цілком адекватно і дуже приблизно передає жанрову палітру текстів, уміщених у виданні. Річ у тім, що ці тексти К. Запові не належать, це, по суті, антологія, а К. Зап виступив в ролі перекладача, редактора та упорядника. У передмові він (ще як прихильник слов'янські взаємності) обґрунтував потребу такого видання. Прочитавши її, читач міг зробити попередній висновок про очікувані теми й ціннісно-сміслові орієнтири. К. Зап зазначав: «Перша мета цього твору – повчальна. Займаючись уже упродовж багатьох років вивченням життя слов'янських народів, я бажав би якнайповніше ознайомити наших читачів із

країнами Східної Європи, з народами, які найбільше споріднені з нами, з їхнім суспільним життям, характером, звичками і звичаями, з їхньою долею й історичними пам'ятками» [283, с. V]. На думку К. Запа, пора взаємно пізнати своїх побратимів і без некомпетентних, а іноді й зловмисних, посередників. Він критично визнав, що його збірка показує лише життя польської шляхти, але в планах – бажання показати життя інших національностей, інші суспільні взаємини. Ще одна мета, на яку вказував К. Зап, – сприяти розв'язанню однієї з найбільших потреб чеської літератури – своїм скромним внеском збільшити кількість праць чеською мовою, бо через відсутність успішних оригінальних праць чехи змушені користуватися перекладами з чужого духа й життя, що денационалізує їх більше, ніж комусь на перший погляд може видатися: «Згубна чужина вкрадається до життя, з життя до літератури. Через це так мало національного духа, так мало незалежного усвідомлення в нашій художній літературі» [283, с. VI].

Перший том складається з двох розділів – «Картини» й «Анекдоти». Назви публікацій першого розділу (його можна було б перекласти як «картини з життя», «нариси» принаймні) – «Самовар», «Бердичів», «В'їзд до Бердичева», «Балагульство», «Київські контракти» та інші не передають жанрової сутності цих текстів. Кращі серед них, якщо брати до уваги рівень змістовності, – це «Балагульство» і «Київські контракти». У першій публікації автор висловив своє негативне ставлення до балагульства як явища, у наступній досить пластично і мальовничо описує торги в Києві (початок 40-х років XIX ст.), куди з'їжджалися звідусіль, щоб підписати вигідні контракти. Друга частина («Анекдоти») складається, справді, з незначних за обсягом оповідань («Коперник – поляк чи німець?», «Надгробна промова», «З життя мого дядька», «Наполеон і сварендзькі євреї» тощо, в яких мало комічного, гумористичного, ще менше сатиричного (наприклад, мало комічного в тому, що євреї невеликого містечка Сваренд вийшли зустрічати Наполеона, переодягнувшись у турецький одяг; «смішним» було лише те, може, що Наполеон засміявся, побачивши таке незвичне видовище).

Другий том «Дзеркала життя Східної Європи» складається з таких текстів: «Мандрівка по Бессарабії», «Повернення рабина», «Шляхтич», «Властивість розмірковувати про все», «Дубенські контракти», «Князь Йозеф». Увагу привертає публікація Л. Дуніна-Борковського «Властивості розмірковувати про все». Автор легко, дотепно спілкується з читачем з приводу національної риси, притаманної, на його думку, полякам, – вміння розмірковувати чи розмовляти про все. За жанром – це фейлетон, але в європейському розумінні цього поняття, а не згідно з українськими підручниками радянської чи пострадянської доби [167].

Загальний підсумок щодо враження від обох частин «Дзеркала життя»: К. Запові як упоряднику не вдалося зібрати такі публікації, які у своїй сукупності – незалежно від жанру, предмету розмови, теми – творили б систему і показали основні суперечності, проблеми, тенденції, типи людських характерів початку 40-х років XIX ст. Авторам публікацій не вистачало, крім глибинного осмислення того факту, який вони описували, і розуміння історичного часу, і вміння поєднати час і простір, який вони описували, осмислити їх як єдине поняття часопростору (хронотопу). Взяти хоча б згадану публікацію «Балагульство». Обурення автора з приводу аморальної й епатажної поведінки молодиків цілком зрозуміле, але він обмежувався моралізаторством, повчанням.

Поняття часопростору (хронотопу), хронотопічності як ознаки художнього бачення, як відомо, в науковий обіг упровадив М. Бахтін [4], і літературознавці активно використовують ці поняття, належно оцінивши їх методологічну спроможність і естетичну цінність. Хронотопічність бачення і відображення буття притаманне і К. Запові. Це відчутно в третьому томі «Дзеркала життя Східної Європи» – у «Мандрівках і прогулянках по Галицькій землі» (1844) [60]. Складається він з 11 розділів. У них К. Зап передав своє враження від мандрівок селами і містечками Східної Галичини, описав побут, звичаї мешканців (українців і поляків, але описував і побут євреїв). Що важливо – зробив це К. Зап в контексті історичного часу, в контексті слов'янської взаємності, а докладніше кажучи, в контексті її неминучої еволюції.

Зазначимо, що в чеському літературознавстві досліджують твори (подорожні нариси), які появилися внаслідок подорожей [251], вивчають також образ мандрівника [269]. І. Поспішіл у статті «Проблеми т.зв. подорожнього нарису: статика/динаміка простору й людська екзистенція» звернув увагу не лише на історіографію зародження та розвитку подорожнього нарису (як архетип подорожі, на його думку, можна сприймати і старозавітний Вихід, але й вважає, що як жанр подорожній нарис часто стояв біля колиски романного жанру); сучасне подорожування він розглядає як великий бізнес і велику медіатизацію, а сучасний подорожній нарис, як він стверджує, через це нагадує більше різнокольорові біл-борди, ніж художню літературу) [237].

Твори, які вийшли друком після та внаслідок подорожей, є об'єктом і сучасного українського літературознавства. В науковому обігу вони означені як подорожні твори – «це різножанрові тексти, в яких враження мандрівника викладено у формі записок, щоденника, спогадів, листа, автобіографії, нарису, репортажу тощо» [13, с. 361]. Якщо В. Будний і М. Ільницький показали динаміку історичного розвитку подорожньої літератури, то, скажімо, Ю. Запороженко досліджує поняття подорожі в сучасному постмодерністському тексті [37]. Українське літературне пілігримство 20-х років ХХ ст. вивчала О. Омельчук [91]. На її думку, розмаїття текстів, які ідентифікуються через топос і досвід подорожі й дотичні до жанрового явища «повернень», відкриває багаті можливості для історико-літературних і теоретичних досліджень (частину таких можливостей окреслив Ж. Дерріда, йдеться про його текст «Повернення з Москви в СРСР», що його він написав після поїздки до Москви 1990 року).

Європейський (і чеський) читач середини ХІХ ст. мав змогу прочитати «Мій подорожній журнал» Й. Гердера, «Подорож до Італії» Й. Гете. Образ мандрівника він міг спостерігати і в праці Я. Коменського «Лабіринт світу і рай серця». На час появи «Дзеркала життя Східної Європи» в Чехії вже читали подорожній нарис О. Профата «Мандрівка з Праги до Венеції, а звідти морем аж до Палестини» (1503) і опис подорожі Я. Коллара до Італії. 1841 року вийшов друком подорожній нарис Й. Гурбана «Мандрівка словака до слов'янських братів у Чехії і

Моравії». Подорож відбулася ще 1830 року, її описано щиро й емоційно, але з огляду на змістовність, на суспільну значущість порушених проблем цей подорожній нарис значно поступається «Мандрівкам і прогулянкам по Галицькій землі» К. Запа, бо Й. Гурбан ще мріяв про Всеславію.

К. Зап знав і взірці подорожнього нарису в польській літературі (Й. Крашевського, А. Пшездзєцького, К. Юцевіча) [202; 239; 185] – всі ці праці й донині зберігаються у фондах Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України. Але не суто наслідок їхнього впливу з'явилося «Дзеркало життя Східної Європи» і, зокрема, його третій том – «Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі», бо К. Зап ще в 1837 році у журналі «Květy» (ч. 18) опублікував опис своєї подорожі по Моравії та Сілезії, вже тоді він пообіцяв чехам, що ознайомить читачів і з галицькими взаєминами.

Жанровою особливістю подорожніх нарисів К. Запа є докладна, скрупульозна фіксація баченого (але це не був художній світ, наприклад, німецького чи українського натуралізму [41]). Так, під час подорожі до містечка П... і відвідин свого приятеля К. Зап багато уваги приділив опису давнього святкового одягу польської шляхти, різдвяних страв, звичаїв. У п'ятому розділі «Мандрівок і прогулянок по Галицькій землі» К. Зап детально описав традицію святкування Різдва і в українців у маленькому селі Чехові. (На думку автора, це село було колишнім поселенням чеських вояків, про що свідчать прізвища мешканців села – Когут, Кучера). У Чехові К. Зап гостював у місцевого греко-католицького священика. Він розповів про сім'ю священика, святкові страви, зокрема кутю, особливий інтерес у нього викликали колядки, повір'я, різдвяні звичаї (деякі з них він зафіксував): «Обряди східнослов'янської церкви (греко-католицької) у кожного, хто народився і виховувався на заході європейської рівнини, спочатку якщо і не захоплення, то все ж інтерес викличуть» [277, с. 121]. Вразили К. Запа і колядки, які він сприймав «як відгомін давно забутого слов'янського світу, як панегірики забутих богів, звуки ідилічного патріархального життя, який не знав прокляття жорстокого татарина, нелюдського пана [...], в цю хвилину розквітало істинне природне життя в душі

простодушного Русина» [277, с. 119]. Ці колядки К. Зап сприймав як один із символів українського національного життя. Спостережливість, детальність, документальна фіксація побаченого поєднується у К. Запа з осмисленням контексту, з намаганням окреслити окремий факт у ширшій системі зв'язків. Звичайно, забутий слов'янський світ із його ідилічним патріархальним життям – це своєрідне цитування Й. Г. Гердера, але як літературний прийом – це алюзія; так само у випадку з «простодушним русином» – це вже цитування Ж. Ж. Руссо з його ідеалом людини (усе це свідчить про інтертекстуальність «Мандрівок і прогулянок по Галицькій землі»). Цю жанрову особливість – поєднання фіксації, опису факту, явища з їх осмисленням, сприйняттям у певному контексті – ми називаємо повнотою авторського бачення. Ще виразніше і вагомніше, бо стосувалося важливих суспільних і міжнаціональних взаємин, це проявилось тоді, коли К. Зап факт суспільного характеру розглядав у контексті ідеї слов'янської єдності і взаємності, а згодом – у контексті національної ідеї чеського відродження. У першому випадку це спричинилося до розчарування в концепції слов'янської взаємності Я. Коллара, в другому (йдеться, наприклад, про «Чесько-Моравську хроніку») – до зміцнення націєвірної позиції автора.

І. Поспішіл у названій статті не згадав подорожні нариси К. Запа. На нашу думку, через те, що подорожні твори, які К. Зап описував, були пов'язані з подорожами за межі своєї країни. Суть проблеми потрібно вбачати в національному й міжнаціональному (міжслов'янському) дискурсах. Якщо керуватися вимогами літературної етноімагології, то ми повинні визнати, що К. Зап описував той край, що був для нього якщо не чужий, то «інший». У цьому краю були три етноси (український, польський, єврейський). З одного боку, це відображення «іншого» зміцнювало національну ідентичність автора, а з іншого, автор бачив інші національні ідентичності, взаємини яких явно не узгоджувалися з романтичною концепцією слов'янської взаємності. Зрозуміло, що в описі та осмисленні побаченого в мультикультурній і мультинаціональній Галичині, цьому економічно відсталому регіоні імперії, можна спостерігати певну естетизацію того, що сприймалося як нове, невідоме, екзотичне. Це не завадило К. Запові

зауважити і факти соціальної несправедливості, а мали вони міжнародний характер, і зверхнє ставлення польського суспільства до українського, що теж не узгоджувалися з романтичною концепцією слов'янської взаємності.

Окремо треба сказати про Львів як об'єкт творчості К. Запа. 1845 року в «СМ» з'явилася значна за обсягом публікація «Спогади про Львів» [292]. Мала вона два розділи. Перший – це огляд самого міста і його громадського життя, другий присвячений Великоднім святкам. Хоча жанр цієї публікації можна визначити як краєзнавчий нарис, він загалом не відрізняється від творчого методу подорожнього нарису, продемонстрованого в «Мандрівках і прогулянках по Галицькій землі», але «Спогадам про Львів» притаманна одна принципова риса. Так, є в нарисі географічний опис міста (той же момент простору), автор розповідав про мешканців, звичаї, архітектуру, описував святкування Великодня. Опис побуту поєднано з інтересом до питань громадського й політичного життя, бо К. Зап, як і раніше, однаковою мірою цікавився життям поляків і українців, основних етносів Галичини. К. Зап розповідав також про минуле, про історію Львова. Це промовисто з огляду на два моменти. По-перше, Львів заснували й розбудували українські князі. На думку автора, коли Львів був столицею Галицько-Волинського князівства, він мав своє власне обличчя, про яке можна довідатися завдяки нечисленным пам'яткам, а згодом «...щоденний приїзд нових і нових чужинців, усе це Львів цілком змінило і старий Львів у новому потонув...» [292, с. 556] – це ж проблема збереження української ідентичності у чужому середовищі, а хвилювала вона К. Запа тому, що в Чехії ситуація була аналогічна, коли чеській ідентичності почала загрозувати німецька культура. По-друге, дещо несподіваним і новим було вклинення історичного нарративу, поєднання в межах оповіді минулого і сучасного, воно стало не лише жанровою особливістю краєзнавчого нарису, але й важливим художнім прийомом.

Важливим джерелом для К. Запа були праці з історії Львова. Того ж 1844 року вийшла друком праця Д. Зубрицького «Хроніка міста Львова». К. Зап на той час ще перебував у Львові. Отже, працю Д. Зубрицького він знав, як і попередню цього ж автора – «Нарис історії руського народу» 1836 року. Знав К. Зап і працю

польського історика та поета Ю.Б. Зиморовича «Leopolis triplex», яка вийшла друком 1835 року, бо вона також було джерелом його знань з історії Галичини та Львова (що й помітно і в «Мандрівках і прогулянках по Галицькій землі», і в «Спогадах про Львів»). Користуючись сучасною термінологією, можна стверджувати, що К. Зап сприймав Львів як текст [43], але сприймав його не в географічному (територіальному) сенсі, а як історичне і духовне явище слов'янського (і українського) буття та водночас як сучасний йому Львів, уже «інший». Саме тому в освоєнні урбаністичного простору Львова ми бачимо не дескриптивний підхід, а есенціалістський, аналітичний, намагання зрозуміти історичну суть Львова як тексту і як концепту, семантичне поле якого охоплює історичні, національні, мистецькі, краєзнавчі, побутові пласти.

Логіка думки М. Бахтіна про часопростір (хронотоп) неминує приводить до висновку про динаміку часопростору, оскільки не лише час не є застиглою величиною, а навіть і простір, якщо його розуміти не просто як місце дії, територію (зрештою, у процесі подорожі вона теж змінюється), а як сукупність і систему певних ознак і чинників – політичних, економічних, географічних. Відповідно, динаміка часопростору зумовлює таку жанрову особливість подорожніх нарисів, як репортажність, тобто опис події в часі, в її розвитку. Це притаманне «Мандрівкам і прогулянкам по Галицькій землі», краєзнавчим нарисам теж, хоча й неоднаковою мірою, якщо порівняти «Спогади про Львів» («спогади» не вказують на жанр публікації, це радше фігуральне використання поняття, не позбавлене і певної ностальгійності) і чеський контекст краєзнавчих публікацій, оскільки вони теж не позбавлені подібних особливостей.

Як відомо, літературну діяльність К. Зап почав після знайомства з діячами національного відродження старшого покоління – В. Ганкою, Ф. Палацьким, Ф. Челаковським Й. Юнгманном і молодими чеськими письменниками – К. Ербеном, К. Г. Махою, Й. Тилом. Його перша публікація про містечко Поступіце з'явилася у 1832 року в часописі «Večerní vyražení». Згодом такі ж краєзнавчі нариси про чеські містечка він публікував у чеських часописах «Květy» та «Světazor». Останній виходив за редакцією П. Шафарика. До цього видання

К. Зап написав понад сімдесят публікацій про пам'ятки сакральної архітектури Чехії. Ось деякі з них – «Тинський храм у Празі» (1854), «Празький храм св. Віта» (1858), «Каплиця св. Хреста і св. Катерини в Карлштейні» (1858), «Єпископський храм св. Духа в Градці Кралове» (1859), «Головний храм св. Бартоломія в Коліні» (1860) і багато інших.

Важливо підкреслити й зміни у творчому методі К. Запа. Вони полягали в переході від невеликих краєзнавчих публікацій до значних за обсягом краєзнавчо-етнографічних студій. Після повернення зі Львова (1845) він працював викладачем чеської мови, історії у празькій гімназії, що спонукало його до написання підручників «Географія Чехії, Моравії та Силезії» (1849) та «Основи загальної географії» (1849). Вагомим внеском у дослідження історії й культури Чехії була праця К. Запа «Чесько-моравська хроніка», над якою він працював упродовж десяти років (1862–1871). У ній автор змалював історичне минуле чеських земель до 1526 року, беручи за основу вже відомі історичні дослідження. Вона також свідчить про приналежність спадщини К. Запа до документальної літератури.

Усі ці публікації, незалежно від жанру й обсягу мали велике пізнавальне значення, вони переконували читачів у тому, що чеський народ має великі культурні традиції. Проте йшлося не лише про розширення знань з історії рідної землі. Справжні ціннісні й ідейно-виховні смисли були значно глибшими та історично важливішими, хоча іноді вони були приховані за констатацією звичайних деталей і фактів. Так, є в К. Запа публікація про відомий у Чехії празький костел Божої Матері перед Тином («Головний храм Вознесіння Матері Божої перед Тином, його доля, історичні, старожитні і мистецькі пам'ятки» (1854)), відому історико-культурну пам'ятку XIV ст. К. Зап, описуючи історію храму, підкреслив і той факт, що вона пов'язана з німецькими купцями, які тримали в тинському дворі свій крам: «...у 14 столітті німецька нація перемогла чеську, в Тинському костелі, як і в багатьох інших, Служби Божі у храмі велися німецькою мовою» [279, с. 7]. Такий факт у контексті традиційного протистояння германізації й виховання національної самосвідомості, збереження національної

ідентичності можна було сприйняти лише однозначно. Цей прийом К. Зап використовував практично майже в усіх публікаціях, зокрема в нарисі «Опис королівського замку, головного храму св. Віта і всіх інших костелів і світських будівель на Градчанах у Празі» (1868). Ця праця складається з невеликих розділів – «Празький королівський замок», «Кафедральний храм св. Віта», «Градчани», «Монастир на Страхові», «Шварценберзькі будинки, Тосканський палац і шпиталь» тощо. К. Зап описав празький королівський замок, його розташування, особливості й шляхи, під'їзди до його воріт: «Колишня головна брама замку, як і сьогодні, це головний в'їзд до королівського замку. Принаймні ще за князя Борживоя в дев'ятому столітті замок займав таку ж площу, як і сьогодні, а були в ньому, окрім княжого палацу, згодом королівського, помешкання празького єпископа, найвищих крайових урядників і їхньої челяді, костели, жіночий монастир св. Їржі» [285, с. 2]. К. Зап переповідав й історію замку за часів Фердинанда I, Рудольфа II та під час правління Марії Терезії, яка наказала відновити замок і палац. К. Зап підкреслив, що королівський замок у Празі щодо величини й просторості перевершує цісарський замок у Відні [285, с. 4]. Один із розділів цього нарису присвячений храмові св. Віта. Автор захоплено ділився своїми враженнями від цього величного готичного костелу, усипальні чеських королів та місця перебування символів королівської влади: «Кафедральний храм св. Віта, матір всіх чеських костелів, пам'ятка і спадщина короля Карла IV, найвеличніше, найбагатше, найшляхетніше творіння у готичному стилі, з котрим в архітектурному плані у Європі може зрівнятися мало храмів» [285, с. 9]. Можна порівняти, як описував К. Зап храми у Львові – церкву Успіння Пресвятої Богородиці (Волоську церкву): «Всередині храм – тісний, темний і негарний...» [292, с. 572]. Вірменський собор: «Храм невеликий, наполовину у землю запалий, у стилі ніякому» [292, с. 571]. Тут не варто шукати якогось утвердження вищості чи демонстрації неповаги, навпаки – К. Зап був досить толерантним і делікатним у ставленні до інших народів. Просто в одному випадку він як мандрівник фіксував побачене, але вдома, оглядаючи аналогічні матеріальні об'єкти (у цьому

випадку храми), він сприймав їх у контексті ідейних і ціннісних смислів чеського національного відродження.

Цікавою у цьому плані є вже згадана праця К. Запа «Старожитності і пам'ятки землі Чеської» (1860–1864). Вона продовжила традицію як П. Шафарика («Слов'янські старожитності»), Ф. Палацького («Опис Чеського королівства»), так і публікації самого К. Запа. Формально «Старожитності і пам'ятки землі Чеської» теж появилися в результаті мандрівок Ф. Міковця і К. Запа Чехією. У першій частині розвідки в окремих розділах Ф. Міковец змалював такі історико-архітектурні пам'ятки, як замки – «Руїни Кокоржіна», «Руїни замку Єнштейна», «Замок Орлік», «Руїни Шемберка», костели – «Костел св. Стефана в Празі», «Монастирський костел в Теплій», «Головний храм і колишня Празька брама в Сланому», брами – «Жатецька брама в Лоунех», «Брами і вежі королівського міста Бероуна» тощо. Щодо другої частини праці, як уже зазначалося, Ф. Міковец встиг дійти до розповіді про монастир святої Анешки в Празі. Редагував уже готовий текст і писав наступні нариси К. Зап. У структурному плані друга частина праці, яку редагував і завершував К. Зап, не відрізняється від першої, але помітне бажання К. Запа урізноманітнити, збагатити жанрові можливості нарису. Його оповідь більш читабельна, вона белетризована, так би мовити. Так, зокрема у нарисах про замки К. Зап часто використовував різні легенди, повір'я, які стосувалися цього об'єкта, цитував згадки про них в літературі того часу. Такий прийом використано і в опису замків, костелів, ратуш, містечок («Празька брама в Таборжі», «Єпископська вежа в Празі», «Стара ратуша в Хомутові», «Дечін», «Храм св. Барбори в Кутній Горі», «Біла Гора біля Праги»).

Як історики та мистецтвознавці, Ф. Міковец і К. Зап були дуже скрупульозними й докладними в описах об'єктів своєї уваги. Цього вимагав жанр, бо за жанром, ці розповіді можна зарахувати радше до історико-мистецтвознавчого нарису, в якому документальність, наукова докладність і професійність оцінки поєднуються з оповідністю. Це свідчило про те, що обидва автори були добрими оповідачами (особливо це стосується К. Запа). Іноді

складається враження, що вони писали як свідки тих подій, ба більше про кожен об'єкт К. Зап і Ф. Міковец розповідали в контексті конкретної історичної ситуації. Йдеться, по суті, про особливості історичного наративу, про особливості історіописання.

У розпорядженні сучасних дослідників є праці, що стосуються цієї проблеми, вже перекладені українською мовою. Це «Нові перспективи історіописання» за редакцією американського вченого П. Берка [89], «Єретичні есе про філософію історії» чеського філософа Я. Паточки [94] й особливо польських вчених – В. Вжосека «Історія – Культура – Метафора. Постановня неокласичної історіографії. Про історичне мислення» [16] і Є. Топольського «Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації» [114]. Зрештою, в українській історіографії питання є відома стаття І. Франка «Тен як історик французької революції».

Про те, що К. Зап надавав великого значення історичній оповіді й пошукам оптимального жанру для її втілення, свідчить і поява «Чесько-моравської хроніки». К. Зап мав попередників і в чеській історіографії, і в історичній прозі. Це Космас, який написав свою «Хроніку» в XI–XII ст. Він був першим, хто у сфері історіописання охопив, за прикладом античних римських істориків і їхніх середньовічних послідовників, історію і долю всього народу і всіх його поколінь від найдавніших часів аж до сучасності, вивів чеську історіографію з вузьких місцевих і особистих сфер і підняв її до рівня учительки цієї нації [162, с. 74]. Сучасна критика вбачає в «Хроніці» такі хиби – ненадійна хронологія, неточності в окремих датах. Зате Космас був майстерним оповідачем, чому сприяло знання вимог і правил ораторського мистецтва, літератури й Біблії. Після хроніки Космаса наступним значним твором у цьому жанрі була хроніка Даліміла (щодо авторства вчені сперечаються) – перша віршована хроніка початку XIV ст. Можна назвати і так звану «Празьку хроніку» Б. Пісаржа (описує події лише двох років – 1524, 1526, коли дійшло до насильницького придушення прихильників лютеранства). Б. Білейовський написав «Чеську хроніку» (1537), М. Кутен – «Хроніку про заснування землі Чеської та про її перших мешканців» (1539). Найбільш відомою була «Хроніка чеська» В. Гайєка (1541). Ф. Швейковський,

співавтор «Історії чеської літератури», так оцінював його твір: «...автор намагався зробити оповідь захопливою, але доповнював її різними вигадками [...] Популярності хроніці додавало і підкреслення славного чеського минулого й антинімецька спрямованість» [162, с. 328–329].

Оскільки про «Чесько-моравську хроніку» К. Запа, зокрема про історичну концепцію, про історичне бачення її автора вже йшлося, то звернемо увагу на жанрові особливості цієї праці. Безперечно, що хроніка не є жанром публіцистичним, а жанром історичної прози, як зазначено у словниках [249, с. 241]. На жаль, український сучасний термінологічний і понятійний довідник «Історична наука» не дає визначення змісту понять ні хроніки, ні навіть анналів (хоча є стаття «хроніки візантійські») [41, с. 402]. Хроніка – це розповідь про минуле або й сучасне, в якій дотримано хронології подій, в якій поєднуються елементи історичної науки з художнім вимислом і моралізаторськими, політичними чи панегіричними тенденціями. Хроніка як жанр в європейській літературі мала давні традиції, які закладалися ще в античні часи («батько історії» Геродот, Ксенофонт, Плутарх), оскільки «...між мистецтвом і наукою, особливо тим, що ми називаємо наукою гуманітарною, не робили в ті часи чіткого розмежування» [38, с. 5]. Відомі римські історики були першими анналістами, бо вони літературно опрацювали «аннали» – літописи. Знамениті римські історики – Лівій, Тацит, Саллюстій. Кожен з них виробив свій індивідуальний стиль, а їхній вплив на формування історичної науки, й історичної прози майбутнього був безперечний. Якщо цей перелік продовжити іменами тих авторів, які писали хроніки на чеському ґрунті (хоча хроніки були і в інших європейських країнах, не лише латиною, а й національними мовами), то виявляється, що в К. Запа була солідна джерельна база, щоб обдумати не лише концепцію своєї «Чесько-моравської хроніки», а й її жанрові особливості та риси. Це дає змогу відповісти на запитання про те, чому К. Зап обрав саме жанр хроніки, з'ясувати, чи це була звичайна данина традиції, чи К. Зап бачив у хроніці як жанрі якісь важливі й особливі пізнавальні та виховні можливості. Зазначимо відразу, що «Хроніка» К. Запа – це не суто наукова праця, їй притаманна публіцистичність, це її

органічна сутність. У жанрі хроніки як різновиду історичного твору К. Зап, на основі документів виклав зміст історії Чехії. Жанр хроніки К. Зап обрав саме тому, що це дало йому змогу: 1) звернутися до всього чеського суспільства як до читацької аудиторії; 2) показати історію чеської нації від її початків; 3) розповісти про її найважливіші події; 4) поєднати історичний наратив з популярністю викладу; 5) осучаснити минуле намаганням відродити традиційні цінності чеської нації. У цьому й полягала наративна стратегія К. Запа як автора (вона вже була помітна і в «Мандрівках і прогулянках по Галицькій землі», в яких автор не лише описував, а й осмислював). На прикладі «Чесько-моравської хроніки» ми маємо підстави вказати й на інтертекстуальність тексту – за умови, що сприймаємо текст не лише як цілісну, завершену послідовність знаків, яка слугує для створення й передання споживачеві певного інформаційного повідомлення [85, с. 263], чи відтворену в письмовому або в друкованому вигляді авторську працю, документ, пам'ятку тощо [7, с. 527], а в загальному філософському сенсі, як це тлумачив М. Бахтін у фундаментальній праці «Проблема тексту в лінгвістиці, філософії та інших гуманітарних науках». Термін «інтертекстуальність» прозвучав у доповіді Ю. Крістєвої про творчість М. Бахтіна у 1966 році, потім вона вжила його у статті «Бахтін, слово, діалог і роман» [Див.: 130, с. 53]. Ю. Крістєва стверджувала, що будь-який текст будується як мозаїка цитат, він є продуктивним всмоктуванням і трансформацією будь-якого іншого тексту [63, с. 429]. Р. Барт уточнив зміст цього поняття таким чином: «Кожен текст – це нова тканина, зіткана із старих цитат. Уривки культурних кодів, формул, ритмічних структур, фрагментів соціальних ідіом і так далі – всі вони поглинуті текстом і перемішані в ньому [...] Як необхідну передумову для будь-якого тексту, інтертекстуальність не можна зводити до проблеми джерел і впливів; вона становить загальніше поле анонімних формул...» [Див.: 13, с. 246]. Отже, про інтертекстуальність «Чесько-моравської хроніки» свідчить і використання самого жанру, й історичних текстів інших авторів (бо це джерельна база тексту), й історична концепція Ф. Палацького (можна висловитися і так: «Палацький як текст у «Хроніці»), але є ще й

цитування інших авторів, і стилістичні топоси, і ремінісценції, і стилізація, – усе це розширило інтертекстуальне поле «Хроніки», збагатило її текст.

У жанровій палітрі К. Запа присутній також огляд. К. Зап друкував огляди про польську літературу не лише в чеських журналах, а й у часописі Станка Врази «Kolo». Безперечно, публікації К. Запа про польську літературу треба розглядати у контексті слов'янських взаємин, вони свідчать про К. Запа як про такого прихильника ідеї слов'янської єдності, який прагнув, щоб взаємини були рівноправними і справедливими. Його публікації відзначалися увагою до фактів польського літературного процесу та ґрунтовним знанням усіх етапів розвитку польської літератури, яку він високо оцінював за патріотизм і націєтвірну роль. К. Зап наголошував на провідній ролі польської літератури у слов'янському світі, зокрема в західних і південних слов'ян. Він високо оцінив і творчість представників «української школи» в польській літературі. Цікавим у жанровому аспекті ті історико-краєзнавчі нариси, що їх К. Зап написав у формі путівників («Опис столиці Королівства чеського Праги», «Прага. Опис королівського міста Праги для іноземців та місцевих», «Путівник по Празі»), бо помітне прагнення автора белетризувати, «олітературити» оповідь.

Про увагу К. Запа до практичного аспекту жанрової проблематики свідчить і його редакторсько-видавнича діяльність. Так, 1845 року за його редакцією почав виходити журнал «Památky archeologické a místopisné» (К. Зап редагував його упродовж 1854–1868 рр.). Перше число цього журналу вийшло накладом Чеської матиці у 1854 році. Тут було опубліковано програму видання, де вказано на основні цілі й завдання. Автор програмної статті К. Зап, зазначав, що з-поміж розмаїтих літературних і моральних потреб народу є ще одна, яку багаторічними спільними зусиллями багатьох людей потрібно поступово реалізовувати, – це потреба у повній історичній, археологічній, статистичній топографії. К. Зап вбачав завдання журналу в тому, щоб об'єднати праці відповідної тематики в спеціальному виданні, щоб воно було моральною та матеріальною опорою для авторів цих праць. І друге, на чому наголошував автор програми журналу, – потрібно спонукати владу звернути увагу на старожитності, на їхню справжню

вартість, що теж мало сприяти ретельнішому збиранню, пошуку та збереженню старожитностей. У «Програмі» К. Зап зазначав, що журнал буде друкувати описи пам'ятних міст і менших населених пунктів, усіх чеських найзнаменитіших храмів, замків, ратуш та інших громадських і приватних споруд (К. Зап наголошував на тому, що обов'язково треба акцентувати на їхньому історичному й мистецькому значенні). Крім цього, редактор вважав за потрібне друкувати описи окремих пам'ятних предметів, оцінку й демонстрацію пам'ятних написів і документів, публікації методичного характеру, звіти про засідання археологічного відділу Чеського музею та інших подібних товариств, про археологічні поїздки, а також бібліографію відповідної тематики. Цю жанрову амплітуду мав доповнювати ще один важливий жанр – ілюстрація (малюнки, схеми, креслення) [293, с. 1]. Саме жанрове розмаїття журналу мало якомога повніше репрезентувати археологію й топографію як ті науки, що мають значення у формуванні національної самосвідомості. Про особистий внесок К. Запа свідчить той факт, що вже в першому числі (1854) з'явилося 26 його публікацій у всіх розділах (десять у розділі «Історично-топографічні і археологічні описи», п'ять у розділі «Опис окремих археологічних предметів», одна, але дуже важлива за значенням, бо стосувалася збереження давніх пам'яток, у розділі «Методичні публікації», одна у розділі «Звіти» і дев'ять у розділі «Бібліографія»). Найважливіші нариси К. Запа у журналі – це «Тинський храм у Празі» (1854), «Празький костел св. Віта» (1858), «Храм св. Їржі» (1862) тощо.

Помітне місце серед публікацій розділу «Монографії історично-топографічні та археологічні» належить публікації Ф. Власака (католицького священика, письменника, відомого завдяки своїм історичним та топографічним публікаціям) «Старочеська шляхта і її нащадки після 30-річної війни. Розвідка про родовід» (1856) та К. Запа – «Королівни Анна Чесько-Угорська та Анна Польсько-Литовська, останні Ягелонки» (1856). У третьому томі журналу за 1858 рік вміщено нарис К. Запа «Празький кафедральний храм св. Віта», в якому автор коротко описав історію храму та його тогочасну добудову. Варті уваги і праці Я. Воцела «Храм св. Барбари в Кутній Горі» та «Чеські мініатюри 16 ст.». Також

значимо, що авторами публікацій були й інші відомі чеські дослідники – А. Пубічка (чеський історик та правник), В. Томек (історик, архіваріус та педагог), В. Ганка (чеський славіст, поет, перекладач). У публікаціях другого розділу автори описували різні пам'ятки давнини: вівтарі, надгробки, музичні інструменти, а В. Ганка, наприклад, підготував опис стародавніх чеських монет (1854, 1856). У розділі «Настановчі публікації» йшлося про те, як вести пошук давніх пам'яток, зберігати їх, реставрувати. Характерна в цьому аспекті стаття К. Запа «Збереження пам'яток давнини, передусім архітектурних», в якій він популярно виклав погляди Л. Віте (французького діяча та письменника, який мав праці про історичні пам'ятки та їхнє збереження). У цій публікації К. Зап висловив загальні міркування з приводу реставрації архітектурних пам'яток, описав правила збереження, обґрунтував доцільність використання тих чи інших будівельних матеріалів та ін. Розділ «Повідомлення» вмщував звіти про засідання археологічного відділу Чеського музею та інших товариств; були тут повідомлення про новознайдені пам'ятки давнини, археологічні експедиції. Останній розділ мав бібліографічний характер. У ньому повідомлялося про вихід друком праць історичного, археологічного характеру, що супроводжувалося анотацією цих праць.

К. Зап редагував і журнал «Poutník: časopis obrázový pro každého» (1846–1847). Деякі джерела подають, що це був журнал, який пропагував слов'янську взаємність. Цю думку ми вже спростували – на той час К. Зап давно вже не був прихильником концепції Я. Коллара. У жанровому плані це теж цікаве видання, хоча б тому, що тут була рубрика «Огляд європейських подій», яка з'являлася один раз на місяць. Про те, що К. Зап як редактор прагнув до ефективного використання пізнавальних можливостей жанрів, свідчить аналіз жанрової структури публікацій за 1847 рік. Скажімо, у відділі «Цікаві публікації» бачимо нарис Я. Ріттера з Ріттерсберга «Образки із галицьких ярмарків», передрук із «Denníka mód Pařížských» Й. Джежковського, «Подольський поміщик», уривок із повісті російського письменника В. Сологуба «Гарантас». Були тут публікації, пов'язані із Болгарією, Америкою, Францією. Був у журналі відділ

«Топографічний». Тут вміщували радше публікації, які стосувалися не так власне топографії, як краєзнавства, а більшість з них належала К. Запові. Чи не вперше в чеській періодиці можна було зауважити американський дискурс (відділ «Географічний»). Органічною для «Routníka» була поява розділу «Мандрівний», публікації якого теж виходили за географічні межі слов'янського світу, але ще більшою мірою це стосується відділів «Народознавство», «Історія», «Старожитності». Інші відділи – «Біографія», «Статистичні публікації», «Наука, мистецтво і громадське життя», «Чеська бібліографія на 1847 рік». «Routník» теж був ілюстрований – упродовж 1847 року тут було вміщено 24 гравюри. За типом видання це був популярний журнал для сімейного читання, який у доступній формі розповідав і про життя інших народів, і про наукові відкриття та технічні винаходи, друкував подорожні нариси з численних мандрівок в інші країни, уривки з художньої літератури (російська, польська, болгарська, французька). Журнал розширював кругозір читача, духовно збагачував його, давав змогу порівняти і відчути свою присутність в європейському і глобальному цивілізаційному просторі. Типологічною новинкою для такого типу видання була поява відділу «Статистичні публікації», змістове наповнення якого – статистика наукових закладів Австрійської імперії, статистика шкіл в Празькій дієцезії, кількість населення у Львові, прибуток у гірничо-добувній і металургійній промисловості – усе це важливий джерельний матеріал і для сучасних дослідників. Багато публікацій належали перу К. Запа (друкував або під своїм прізвищем, або використовував криптонім К. В. – Карел Владислав). Ми не погоджуємося з чеською дослідницею А. Вітовою [266], яка вважає, що виникнення журналу було зумовлене поступовим зростанням закордонного і вітчизняного туризму. Появу «Routníka» ми пояснюємо бажанням створити національний інформаційний простір і медіатизувати ще один сегмент суспільного життя (туризм), інформаційно підтримати й освоїти його (так само, скажімо, як науку, культуру, літературу, економіку тощо).

3.3. Стельові особливості творчості Карела Запа в контексті національного відродження

У передмові до своєї вершинної праці «Чесько-моравська хроніка» К. Зап спеціально зазначав, що хроніку потрібно було писати стилем простонародним, бо саме на масову аудиторію він розраховував. Характерно, що він використав для означення стилю прикметник не *lidový* / народний, а *národní* / національний, тобто мав на увазі саме націю. К. Зап означив свою хроніку як виконання волі Вітчизни, а виконує він цю волю, незважаючи на перешкоди й різкі оцінки з боку певних кіл. Ця думка К. Запа спонукає до ширшого погляду на стиль і розгляд не його суто мовознавчого чи літературознавчого аспектів, а як певної суспільно-духовної категорії, суголосної з національним дискурсом. Тобто ми можемо вести мову про стиль як про національний стиль мислення й письма, що реалізується в тексті за допомогою мовних і літературних засобів. Це дає змогу зсхарактеризувати такі риси, як наукова коректність і чесність у поводженні з фактами, правдивість як моральна категорія, інтелектуальна відвага у перегляді загальноновизнаних ідей і концепцій; це популярність і доступність викладу, що не означало спрощення й примітивізації; це і своєрідне «олюднення» історичного нарративу – оповідь про певну подію, але з конкретною історичною постаттю в центрі; це й белетризація нарративу (бо попри всю полемічність проблеми художності [128], белетризація як прагнення до художності – важлива риса творчості). Зрозуміло, що в різних жанрах і в різні періоди творчості К. Запа ці риси його стилю проявлялися по-різному і в різних поєднаннях. Незмінною залишилася лише національна домінанта. Ї. Горак зазначав, що стиль К. Запа – жвавий і барвистий [177, с. 130]. Таке розуміння особливостей стилю К. Запа далеко від його сутнісних ознак.

На проблему стилю К. Зап звернув увагу ще на початках своєї творчої діяльності. У листі до К. Ербена (1842) він вказував на основні хиби чеських історичних повістей і небажання авторів вивчати джерела, переконував, що треба відчувати себе національними письменниками (розрізняв національне, громадське і побутове), закликав до цілісного погляду на життя і відображення усіх його

сторін – і тоді це буде правдива, класична, яскрава, основана на джерелах, розповідь про історію. К. Зап закликав брати приклад із польських письменників як найбільш уважних до джерел і найбільш національних [166].

Хоча К. Зап проявив себе у різних галузях науки, треба зазначити, що він був не вченим, а популяризатором знань. К. Зап був серед тих перших діячів чеського відродження, хто активно писав не для вченої аудиторії, а для масового читача. Це, відповідно, зумовлювало і стиль його спілкування з цією аудиторією. Навіть більше, частина його праць мала характер навчальних підручників чи посібників, що теж зумовлювало стиль викладу.

Літературознавці слушно відзначають нерозривну єдність жанру і стилю, особливо тоді, коли йдеться про жанрово-стильові особливості творчості окремого письменника, але це не означає, що лише жанр зумовлює стиль і навпаки. Визначень поняття «стиль» (як і «жанру») багато, інколи вони якщо й не протилежні («стиль – це людина» і «стиль – це епоха»), то відрізняються за розумінням головного, суттєвого у дефініції. Так, «Літературознавчий словник-довідник» дає таке визначення: «Стиль – це сукупність ознак, які характеризують твори певного часу, наприклад, індивідуальну манеру письменника [...] Стиль письменника – це сукупність особливостей його творчості, якими його твори відрізняються від творів інших письменників» [74, с. 656]. Автори цього визначення виокремлюють стилетвірні чинники (світовідчуття, тобто образне мислення письменника; тематику і проблематику; закони і норми обраного ним жанру) і носії (це елементи форми художнього твору – фабула і сюжет, композиція, мовні виразові форми – усе це «несе» на собі стильову домінанту, яка відчувається у процесі естетичного сприймання твору, але важко піддається дослідженню і логічному поясненню, якщо елементи, які виражають стильову визначеність твору, беруться окремо чи навіть у сукупності) [74, с. 656]. Цілком прийнятне визначення, щоправда, насторожує застереження про труднощі дослідження і логічного пояснення феномена стилю, хоча автори намагаються вказати на розв'язання цієї своєрідної теоретичної пастки. Про види стилів (функціональні стилі) автори не зазначають, але посилаються на традиційне

літературознавство, яке обмежується смаковими оцінками: стиль пластичний, легкий, важкий тощо. Автор статті про стиль у польському «Словнику літературних термінів» пропонує іншу дефініцію: «Стиль – це спосіб надання форми висловлюванню, що полягає у виборі, інтерпретації і конструкції мовного матеріалу з огляду на мету автора» [249, с. 489]. Впадає в око неконкретність і високий рівень абстрагованості, але далі автор конкретизує своє бачення і вказує на індивідуальний стиль (автора і окремого твору) і типовий (стиль літературного жанру, стиль епохи, функціональні стилі). Інші статті цього словника – про стиль автора, літературного твору епохи, стилі (науковий, публіцистичний, риторичний, урядово-канцелярський), а також про теорію трьох стилів і, відповідно, про стилі простий, низький і піднесений. Інший польський словник літературних термінів 2008 року видання пропонує поширене і звичне тлумачення стилю – це сукупність мовних і композиційних особливостей, які не виникають з обмежень, що їх диктує система мови і яких не мотивує винятково комунікативна функція літератури, а вибрана стилістика може стосуватися, наприклад, особливостей лексичних, композиційних рішень, добору і способу презентації елементів зображального світу; стиль – як індивідуальна і неповторна сукупність рис, що притаманні окремому авторові, чи сукупність типових рис, спільних для корпусу творів (стиль авторський, течії, епохи) [250, с. 231–232]. Зрештою, в європейській літературознавчій думці увага до теоретичних проблем стилю поступово зникає: якщо у тритомному виданні «Сучасна теорія досліджень літератури за кордоном» (Краків, 1976) у першому томі присвячено проблемі літературної стилістики цілий розділ – «Методи літературної стилістики» [276, с. 231–232], то в антології праць найвідоміших польських літературних теоретиків другої половини ХХ–ХХІ ст. «Теорія літератури в Польщі» (2008) практично нема жодної публікації, яка би прямо стосувалася стилю. У збірнику праць сучасних польських літературознавців «Література. Теорія. Методологія» [73] із вісімнадцяти авторів лише один порушив питання стилю в дослідженні російського формалізму 10–20-х рр. ХХ ст. (це кілька сторінок тексту).

Автори чеського підручника «Теорія літератури» (1965), обговорюючи проблему стилю, зазначали, що стиль базується на тому, що є спільним для окремих елементів певної цілісності [262, с. 145]. Вони слушно вказували на те, що поняття стилю можна застосувати у різних сферах, а в літературному творі про стиль свідчать не лише мовні засоби, а й тематика, композиція, що поняття стилю не можна обмежувати лише мовою. Рацію все ж мав В. Мацура, сучасний чеський літературознавець, який мовив про стиль культури чеського відродження і оперував такими термінами, як «вітчизна» і «нація» [209, с. 157]. Не випадково Д. Чижевський вважав, що кожна епоха має один стиль із своїм комплексом засобів відображення [133, с. 37]. Загалом концепцію стилів Д. Чижевського можна сприймати й критично, але цей зв'язок між епохою і стилем важливий, його лише потрібно конкретизувати, бо йдеться про стиль письма К. Запа, який йому диктувала доба чеського відродження.

Попередньо підсумовуючи, зазначимо, що суть стилю зумовлює не набір, не сукупність його формальних ознак (мовних засобів, композиції, певних прийомів опису фактів, подій, явищ чи характеру аргументації). Стиль письма залежить від викликів і вимог доби, епохи, власне, це є стилетвірним чинником стилю. Стиль, неадекватний епосі, – неефективний ні в естетичному, ні в практичному аспектах (йдеться про вплив на аудиторію). Це, зрештою, не суперечить еволюції жанрів, динаміці стильового розвитку – появі нових літературних течій і стилів. Стиль автора (не так письменника, як публіциста) підпорядкований вимогам часу, стилеві доби). У Є. Маланюка є кілька статей, в яких він порушив проблему стилю. В одній із них Є. Маланюк висловив таку думку: «І може у жодного іншого народу так часто і боляче не стоїть проблема стилю, проблема духа форми, формотворчого духа, що змушує матерію прийняти певну, адекватну їй і єдину форму. Бо на хвилину перейшовши з тією термінологією до оцінки політики, ми вповні можемо констатувати, що проблема державності є також проблемою стилю» [79, с. 166]. Цінна в методологічному сенсі думка, яка дає змогу порівняти український і чеський сюжети європейської історії: і в українців, і в чехів проблема державності (а саме відновлення втраченої державності) була

історичним і моральним імперативом нації (і кожного індивіда зокрема), була сенсом і метою існування нації, а національне відродження було проміжним періодом у цьому процесі. Ось чому саме в контексті національного відродження (в контексті вимог і викликів цієї доби) і треба розглядати проблему мислення і письма К. Запа. Це означає, що ми не маємо наміру досліджувати особливості індивідуального стилю К. Запа лише через призму його характеру, його особистості, хоча чеський дослідник Я. Мукаржовський ще наприкінці Другої світової війни зазначав, що все «...що відбувається з літературою, відбувається за посередництвом особистості» [217, с. 148].

Чеські будителі у своїх працях теж не відразу прийшли до проблеми стилю. Щоправда, А. Міцкевич у лекціях про слов'янські літератури зазначав, що чехи – це народ-мовознавець, що вони «надають мові надмірної уваги» [213, с. 47]. Він вважав, що саме справа незалежності має брати гору над іншими проблемами. Думка А. Міцкевича не цілком слухна щодо мови, але важлива. Не випадково на неї звернув увагу і П. Шафарик у збірнику «Голоси про потребу єдності літературної мови чехів, мораван і словаків», і Й. Юнгманн у підручнику «Словесність...». Обидва видання вийшли 1846 року.

Національне відродження (а це початок боротьби за незалежність, у контексті якої й треба розглядати і проблеми мови, і проблеми стилю) не могло відбутися без національної літератури і мови. Відповідно, розвиток літератури і мови органічно зумовлював і необхідність розв'язати літературознавчі й мовознавчі проблеми та сприяв національному відродженню. Промовистий приклад Й. Юнгманна. Його внесок (і теоретичний, і практичний, якщо зважити на поетичну та перекладацьку діяльність) у розв'язання проблем мови і стилістики значний. Про це свідчила праця у формі діалогу «Про чеську мову» (1806), завдяки якій він опинився в авангарді і національного руху, і чеської літератури. Проблеми мови й стилю Й. Юнгманн порушував згодом і в інших працях – це статті «Про початок і зміни чеського правопису» (1828) у співавторстві з В. Ганкою, «Про класичність літератури та її значення» (1824), «Про суперечності в чеській писемній мові» (1832) – обидві в журналі «СЇМ».

Значним кроком у вдосконаленні мови та стилю була поява «Словника чесько-німецького» (1835) Й. Юнгманна, у четвертому томі якого автор подав зміст поняття «sloh / стиль». На його думку, це спосіб писання, і він може бути плавний, легкий, високий, красивий; Й. Юнгманн зафіксував у словнику і «стиль життя» [190, с. 154]. До речі, у третьому виданні «Словесності...» знаходимо реакцію Й. Юнгманна на зауваження А. Міцкевича щодо чехів: «Каже знаменитий Міцкевич, що в Чехії увесь народ – мовознавець. Якби так було! Але правда в тому, що нинішній чех хіба що вивчає свою мову, а правильно писати не може. Три ступені повинна пройти наша мова: знання мови, знання справи і освіченість духа, реальність праці» [191, с. 29]. Й. Юнгманн уже схарактеризував різні стилі: навчальний (стиль навчальної літератури); предметний або об'єктивний (його Й. Юнгманн поділяв на дві групи – описовий та розповідний); епістолярний та переговорний (або правничий, якщо йдеться про ораторське мистецтво в суді). У третьому розділі «Ораторське мистецтво» Й. Юнгманн зазначав, які риси потрібні ораторові – це знання предмета, знання дійсності й особливо контексту доби, в якій відбувається виступ; шляхетність думки і доброта серця; повноцінне знання мови, добра вимова. Важливий факт – і в цій праці є посилання на творчість К. Запа та його дружини [191, с. 351–355]. Якщо узагальнити погляди Й. Юнгманна на стиль, то можна виокремити такі основні тези: література і мова повинні служити національному відродженню; літературні жанри не можуть бути закостенілими формами, а поділ на жанри повинен узгоджуватися з трьома особливостями чи властивостями людини (з її розумом і емоціями, волею); наявність жанрів і різновидів стилю свідчить про розвинутість літератури; стиль повинен узгоджуватись із вимогами національного відродження.

Розвиток мови, що відбувався в контексті боротьби за її політичний і суспільний статус, визнання її на законодавчому рівні, супроводжувався опрацюванням різних розділів: граматики, синтаксису, лексики, частково й стилістики, але теоретичними проблемами стилю (особливо індивідуального стилю) чеські вчені практично не цікавилися. Ще на початку 70-х рр. XIX ст.

Я. Мали в «Короткому нарисі чеської мови» зазначав, що інтелігенти повинні знати рідну мову, що вміння писати чистою, добrotною і виразною чеською мовою ще не набуло такого поширення, як би це хотілося, як цього вимагає гідність мови. Він відзначив, що багатьом письменникам й досі не вистачає знання граматики і синтаксису, а письменникам старшого покоління і знання національної мови, через що і стиль їхній із огріхами і нечеський [257, с. 23]. Я. Мали іронічно зауважив, що іноді авторам замало часу для шліфування та вдосконалення стилю, що особливо стосується журналістики, а в цьому можна переконатися щодня, зустрічаючи на сторінках газет неймовірні варваризми і непритаманні духові чеської мови конструкції [257, с. 23]. Він також наголошував, що Чеська Матиця приділяла увагу вивченню чеської мови й літератури, створила відповідну комісію, щоб згодом постав «Правопис чеської мови» [257, с. 24]. Якщо граматики чеської мови виходили й раніше (скажімо, «Грамматика» Й. Добровського, яку переклав чеською мовою і видав В. Ганка 1822 року) [215], то ті підручники, які можна назвати підручниками із стилістики, вийшли друком значно пізніше. Так, Ф. Мікеш, автор книги «Вартовий чеської мови» (1872), зазначав у передмові: «Ця книга повинна бути порадиником у сумнівних ситуаціях і допомагати у виборі лексичних і стилістичних прийомів» [256].

Оскільки теоретичні й практичні проблеми стилю в часи К. Запа не були повноцінним предметом дослідження, то ми, намагаючись уникнути тлумачення стилю в суто лінгвістичному сенсі, звертаємо увагу на ті риси стилю мислення й письма К. Запа, які були зумовлені характером доби чеської національної історії, викликами національного відродження. Уже на початку своєї діяльності К. Зап довів, що він як автор уважний до проблем стилю, адже тоді почав працювати над «Мандрівками і прогулянками по Галицькій землі», а водночас зосереджувався над першим томом «Чесько-моравської хроніки». Обидві праці різні не лише за жанровими ознаками, а й за стилем, оскільки в «Чесько-моравській хроніці» К. Зап, орієнтуючись на масового читача, вдався радше до стилізації. Висновок про національну ідею як домінуючу, як таку, що зумовлювала націєствірний

дискурс творчості К. Запа, спонукає і проблему стилю розглядати у цьому контексті, відповідно, розширити висновок твердженням, яке вже не потребує окремого доведення: стиль мислення й письма К. Запа як історика, краєзнавця, мистецтвознавця, етнографа й редактора мав націєвірний характер, тобто національна ідея була визначальною з-поміж інших ознак та особливостей стилю.

Наступна риса стилю К. Запа як популяризатора і публіциста, його мислення та осмислення тих чи інших проблем – це наукова чесність і коректність, по-іншому кажучи, правдивість. Ми не стверджуємо, що це була унікальна риса, притаманна лише йому, бо чеські будителі завдяки науковій діяльності в різних галузях теж намагалися утвердити для аудиторії (вибраної або масової) одну історичну істину – чеська нація має славне минуле, вона не повинна зникнути зі світової сцени і має майбутнє. Цій істині був вірний і К. Зап. Він був правдивим не з кон'юнктурних міркувань і писав навіть тоді, коли це загрожувало йому втратою популярності і прихильності в найближчому середовищі. Так, уже йшлося про «Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі», в якій він мав громадянську й інтелектуальну відвагу сказати правду про слов'янську взаємність як актуальну проблему, про несправедливе ставлення поляків до автохтонів цієї землі, тобто українців.

І. Горак зазначав, що стиль К. Запа барвистий, а анекдоти й історії, якими К. Зап оживляє свій опис, вказують на вплив польських майстрів [177, с. 130]. Справді, молодий К. Зап міг повчитися у відомого польського історика, письменника, журналіста, частково і філософа Ю. Крашевського. Глибоке знання польської літератури теж вплинуло на формування його стилю. Проте подорожні нариси польських літераторів, незважаючи на високий літературний рівень (навіть у Ю. Крашевського), були поверховими, а К. Зап був не лише добрим оповідачем, але й спостережливішим та психологічно достовірнішим. Він побачив і зафіксував і соціальну нерівність та несправедливість, і несумісні з романтичною слов'янською свідомістю суперечності українсько-польських взаємин, в яких у негативному світлі поставали саме поляки. Оця беззастережна правдомовність і була сутнісною ознакою його стилю. Невипадково перші два томи «Дзеркала

життя Східної Європи» (ідейно та світоглядно нейтральні) викликали схвальні відгуки, а «Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі» польське середовище не сприйняло.

Правдивість як ознака стилю мислення й письма К. Запа однозначно помітна в «Чесько-моравській хроніці». Йдеться не лише про документальну достовірність, про використання надійних джерел, праць авторитетних авторів (Ф. Палацького, В. Томека та ін.), а й про те, що К. Зап не уникав відповіді на гострі й проблемні питання, не намагався подати суперечливі факти чеського національного життя у вигідному освітленні чи прикрасити дійсність. Один із прикладів – оцінка діяльності Я. Гуса та гуситських воєн. Чехи як нація знають, як оцінив діяльність Я. Гуса Т. Масарик. Він зазначав, що чеське національне відродження – це спроба продовжити справу Гуса, що видно і в діяльності будителів – Добровського, Коллара, Шафарика, Палацького, Гавлічка, які свідомо йшли по шляху Гуса [211, с. 2]. Проте навіть думка творця чеської державності проблему не розв’язала, й дискусії щодо оцінки діяльності Я. Гуса тривали і в ХХ ст., і нині. Перший том «Чесько-моравської хроніки» вийшов друком 1862 року, тобто К. Зап міг ознайомитися з низкою праць про Я. Гуса. Отже, поза його увагою не залишилася праця німця К. Ройка, який, власне, повернув із забуття культ Я. Гуса. Але якщо К. Ройк використав життєдіяльність Я. Гуса для критики Католицької Церкви, то драму К. Тила «Ян Гус» треба розглядати у контексті чеського національного відродження. Проте є ще один (і принциповий) момент у дискусії про Я. Гуса, бо його постать треба розглядати як в контексті національному, так і європейському, як у конфесійному чи релігійному (поява Реформації в Католицькій Церкві), так і суспільному. Мав у своєму розпорядженні К. Зап і працю Ї. Зоммера (не найкращий за рівнем і змістовністю реферат німецького священика А. Цітте про Я. Гуса) [252]. 1853 року з’явилася праця Я. Гельферта «Гус і Єронім» (німецькою мовою) [175], а через чотири роки читачі отримали чеський переклад його праці «Учитель Ян Гус або початки церковного роздвоєння в Чехії» [176]. На той час, коли конфесійні суперечності відійшли на другий план (після появи 1781 року указу Йозефа II про релігійну

терпимість і свободу віросповідання), чеське суспільство не сприймало тезу автора про Я. Гуса як про «мученика гріха і непослуху» [176, с. 212] – К. Тил показав Я. Гуса як мученика за ідею людської свободи, а не як мученика за віру. Найбільшою мірою К. Зап міг покластися і в фактологічному, і в концептуальному сенсі на Ф. Палацького – йдеться про його «Історію чеського народу в Чехії і Моравії» та особливо його «Історію гуситського руху», перший том якої вийшов друком 1850 року, другий – наступного [224; 225]. Ф. Палацький до Я. Гуса як історичної особи ставився критично через непоступливість і прагнення мати славу мученика. Цей висновок Ф. Палацький зробив на основі вивчення джерел. Звичайно, що прихильники й послідовники Я. Гуса з цим не погоджувалися, хоча Ф. Палацький розумів і сучасний підтекст діяльності Я. Гуса, його значення в історії чеської нації, зрештою, і Європи. К. Зап (він, на відміну від Ф. Палацького, був католиком) теж писав про руйнування і грабежі, що приніс із собою гуситський рух, про непокірність та самолюбство Я. Гуса [160, с. 588], тобто він уникнув традиційного агіографічного стилю, який вимагав опису лише чеснот, випробувань і мучеництва святого чи героя, проте він так само зазначав, що тодішні чехи-католики дивилися на Гуса як на улюбленого вчителя, який відважно виступав проти безладу в Церкві, як на воїна за слов'янську націю в протистоянні з німецькою зарозумілістю [160, с. 694]. К. Зап не боявся вслід за Ф. Палацьким показати Я. Гуса борцем за національну гідність, людиною, яка символізувала бій вільнодумства з авторитарністю та деспотією (і в церковному, і в світському житті). Така інтерпретація діяльності Я. Гуса була близька і К. Гавлічку-Боровському, який належав до молодшого покоління чеських будителів. Правдивість як важлива ознака стилю К. Запа полягала не в увазі до деталей (якісь негативні риси характеру Я. Гуса чи іншого історичного діяча), а в максимально докладному відображенні глибинного сенсу діяльності героя, його місця і значення у процесі формування нації, що і є історичною правдою. К. Зап намагався показати Я. Гуса діячем чеської історії, який репрезентує все чеське суспільство без огляду на політичні, релігійні й станові чинники, довести, що гуситські війни – це боротьба за майбутнє чеської нації [51].

Це ще раз свідчать про те, що К. Зап мав рацію в сенсі й історичному, і моральному, намагаючись об'єднати суспільство навколо Я. Гуса як національного героя, а не розділяти це суспільство за різними ознаками. У цьому й полягала правдивість його підходу до зображення Я. Гуса як учасника чеського національного буття. Такий підхід узгоджувався з думкою Ф. Палацького про те, що твір, наукову працю треба писати мовою національною і в дусі національному, а це визначало й стилістику автора. На нашу думку, К. Зап не випадково у розповіді про Я. Гуса подав підрозділ «Гус як чеський письменник», в якому зазначав, що Я. Гус писав свої праці як чеською мовою, так і латиною, але первісний характер його духа і мислення органічніше і гостріше відчувався рідною мовою [160, с. 587].

У будь-якому суспільстві теоретичне обґрунтування національного руху – це прерогатива небагатьох, освіченої верстви, щоправда, національний інстинкт, а він стосується усіх прошарків суспільства, теж має значення. Проте сили цей рух набирає тоді, коли він охоплює все суспільство, всі соціальні стани. Найбільшою мірою у «Хроніці» К. Зап показав процес формування чеської нації – від усвідомлення своєї окремішності через культурницьку діяльність до формування національно-політичних вимог; він показав історію Чехії від найдавніших часів до 1526 року. Його задум очевидний – показати цю історію не для професійних істориків та освіченої верстви, а ознайомити з нею найширші і нижчі верстви, тих, хто є соціальною основою національного руху. Саме від них К. Зап прагнув добитися не лише знання окремих фактів і подій, а ще більшою мірою – розуміння закономірностей чеської історії. Тому К. Зап шукав таку форму стилю і викладу історичного матеріалу, яка не примітизувала б змісту, але ясно, зрозуміло, доступно пояснювало аудиторії навіть найскладніші й найсуперечливіші моменти історичного процесу. Максимально показовою в реалізації цього завдання і була його «Хроніка».

Є підстави вважати, що К. Зап читав книгу К. Бродзінського «Про літературу» (1856), в якій польський дослідник писав не лише про поетичний стиль, а й роздумував про таку ознаку стилю, як ясність. К. Бродзінський вважав,

що ясність стилю – це найжаданіше, але найважче мистецтво письменника, а щоб писати ясно, треба насамперед пам'ятати, про що, для кого і з якою метою ми пишемо: «...якщо не може ясно висловитися той, хто ясно свій предмет не бачить, то, відповідно, незрозумілим буде і його стиль» [154, с. 352]. Як відомо, ще раніше, 1854 року, К. Зап у вступній статті, в якій він з'ясовував програму новоствореного журналу «Památky archeologické a místopisné», зазначав про потребу популярної форми викладу, щоб завдяки цьому усі верстви вітчизняної читацької аудиторії змогли заразитися духовною пристрастю [293, с. 1].

Промовистою була поява в «Хроніці» підрозділу «Магістр Ян Гус як проповідник у Вифлеємській каплиці». К. Зап схарактеризував стиль його проповідей: «...їх тон не був грубим і неперебірливим, але тим більше його проповіді справляли враження глибші й тривкіші» [160, с. 567]. К. Зап вважав, що саме в цьому полягає сила і перевага Я. Гуса, що його думка була ясна, що він умів показати суть проблеми і перед душею кожного слухача розгорнути її [160, с. 567]. К. Зап звернув увагу і на інтелектуальний рівень Я. Гуса, добре знання відповідних праць і Святого письма. Не дивно, що серед його слухачів був не лише простий люд, а й представники вищих станів, навіть члени королівського двору.

Результатом праці К. Запа (тобто осмислення історії та її виклад у письмовій формі) стала історична оповідь, яка базується на достовірних джерелах і призначена для певної категорії читача – такого, що вимагає зрозумілого і доступного викладу фактів чи опису подій. Ця історична оповідь була позбавлена і надмірної патетики, і фальшивої романтизації. Фактом історії національне відродження стало тоді, коли ініціативну меншість (інтелігентів-будителів) підтримала маса, насамперед та частина чеського суспільства, яку іноді не цілком правомірно означають як «простий народ». Йдеться про те, щоб не лише освічена частина суспільства, а й усі інші соціальні верстви розуміли історичні смисли націєтворення, необхідність ставання нацією і складнощі цього процесу. Усе це й спонукало К. Запа знайти максимально доступну й зрозумілу форму викладу, що стосувалося і структури «Хроніки», і її мови, й обґрунтування основних тез, хоча

автор «Хроніки» не претендував на те, щоб його працю сприймали як наукову. Він мав на меті інше – добитися розуміння основних смислів і тенденцій історичного процесу з боку масової аудиторії.

Ф. Кутнар зазначав у монографії «Патріотизм епохи відродження і націоналізм»: «Нація була народом, а народ ставав нацією. Найперша громадська і культурна турбота, яку реалізували через шкільне і народне виховання і завдяки розгалуженій популяризації діяльності, була скерована до народу» [203, с. 295]. Суть у тому, що наявність народу в суспільних процесах означає, що відродження із індивідуального рівня переходить у колективну дію, що воно стає національним рухом. Ф. Кутнар продовжив: «Патріотизм і націоналізм подібно до відродження могли мати і мали смисл, значення і успіх лише тоді, коли отримали суспільний резонанс, коли від думки індивідуальної перейшли до думки колективної і до діяльності» [203, с. 295]. К. Зап і намагався сприяти цьому переходові від індивідуального до колективного, він прагнув, щоб ідея національного відродження через знання історії трансформувалися в колективний здобуток і цінність. Візьмімо, наприклад, структуру «Хроніки». Є. Топольський вважає, що історична нарація не є конструкцією, яка складається з тверджень про окремий історичний факт [114, с. 340]. Але жанр хроніки вимагав від К. Запа повідомлення про факти, ба більше, він деталізував історичний процес, і в основі кожного історичного відтинку лежить певний факт. Інша річ, що К. Зап не переобтяжував розповідь (наратив) докладною аргументацією, з'ясуванням достовірності джерельної бази, полемікою з опонентами (а це могло стосуватися чи не кожної важливої події). Якщо виходити із сучасного поділу істориків на наративістів і структуралістів [89, с. 348], то К. Зап демонстрував традиційний для середини XIX ст. історичний наратив, але водночас намагався донести до читача і прихований від нього глибший смисл, і, головне, – ідею національного відродження. Поза тим, є окремі випадки, коли К. Зап характеризує і структуру історичного процесу. Наприклад, він намагався описувати події в ширшому контексті (політичному, релігійному) – це особливо стосується періоду гуситських воєн. Проте аналіз структур обов'язковим правилом для К. Запа не

був. Безперечно, це популярний, доступний за формою наратив, в якому відсутність необхідної для наукової праці аргументації не робить його ні маніпулятивним, ні спекулятивним, оскільки чіткі висновки, що їх формулював автор для свого читача, збігалися з історичним трендом, вони підтверджувалися самим історичним процесом. Винятком до певної міри може бути лише розділ про Я. Гуса і гуситські війни, бо зміст гуситських воєн як історичного феномену не був позбавлений суперечностей (руйнування католицьких храмів, історичних пам'яток, не завжди обґрунтоване насильство). Зважаючи на цензуру і державну, і національну, очевидно, що і в результаті самоцензури К. Зап дуже обережно, коректно змалював цей важливий для чехів історичний період. Ясність і доступність викладу, його простота зумовлені не відмовою від показу складності й суперечливості окремих елементів чеської історії, не бажанням спростити чи спримиізувати відображення подій, а, навпаки, – ця простота письма зумовлена бажанням автора дійти самому до розуміння суті історії та добитися розуміння її з боку читача. Можна дійти висновку, що простота і складність (від простого до складного) – це не просто етапи стильової еволюції, це органічні ознаки творчого мислення й письма К. Запа.

Про значення «Чесько-моравської хроніки» К. Запа в національному вихованні чехів, про оптимальність і ефективність його стилю як адекватного національним інтересам чеського суспільства, свідчать такі факти: 1) після смерті К. Запа третій том закінчували Й. Коржан, А. Резек і Й. Сватег, намагаючись не порушити стильової цілісності «Хроніки», але все ж таки ця різниця помітна, особливо в п'ятій книзі, а підсумкові «Зауваги щодо внутрішніх взаємин з політичного, релігійного і національного огляду» написано радше науковим стилем. Крім цього, автори, аналізуючи ці взаємини, посилаються не на Ф. Палацького, а на Ї. Малого – його «Історія чеського народу» теж була одним із джерел «Чесько-моравської хроніки» і це не розходилося з націєтвірною спрямованістю праці К. Запа; 2) через двадцять років Й. Лаціна також написав працю під назвою «Чеська хроніка» у двох томах [156; 157], яка охопила чеську історію до 1526 року. У передмові він зазначив, що мав за взірець «Чесько-

моравську хроніку» К. Запа і «Джерела з чеської історії», але простоти, переконливості, національного духа, притаманних стилю К. Запа, у своїй праці Й. Лаціна не досягнув, хоча наприкінці ХІХ ст. цензурні умови в монархії були значно лагіднішими, ніж тоді, коли К. Зап працював над «Чесько-моравською хронікою». Таким чином, деталізована й прозора структура історичного нарративу «Чесько-моравської хроніки» поєднувалася і узгоджувалася з мовою викладу, з вибором простих мовно-стилістичних і синтаксичних засобів організації тексту, чітко артикульованою концепцією. Для стилю К. Запа як популяризатора знань із численних галузей гуманітарних наук була притаманна белетризація нарративу, яка полягала у використанні засобів художньої літератури. Для К. Запа це було звичною рисою його стилю, бо вона помітна ще на початках його творчості. Маємо на увазі «Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі». Белетризація історичної оповіді яскраво проявилася в його творі «Гальшка, княжна з Острога» [278]. Є нагода порівняти цей твір з тим, як реальні особи і події описали І. Шараневич («Гальшка, княгиня острожская») [137] і польський історик А. Пшездзецький («Польські Ягеллонки у ХVІ столітті») [238]. Твором І. Шараневича К. Зап не міг скористатися, бо він вийшов друком аж 1880 року, як і працею А. Пшездзецького. Драму «Гальшка Острозька» написав і О. Огоновський, друком вона вийшла 1881 року. Але у посторінкових примітках твору К. Запа бачимо прізвища багатьох польських істориків – Л. Гурніцького, Б. Зіморовича, А. Більовського, Б. Папроцького, архівні документи. Закінчив свою історичну повість К. Зап згадкою про тих польських авторів, які написали художні твори, в центрі яких драматична доля української княгині зі славного роду. Про неї писали С. Яшовський [180], Й. Крашевський [201]. Ці твори К. Зап не міг не прочитати.

І. Шараневич хоча й намагався написати повість на історичну тематику (він визначає жанр свого твору як історичне оповідання), але йому не вдалося позбутися традиційного для істориків беземоційного викладу матеріалу. У К. Запа теж є посилання на джерела, але його розповідь про Гальшку – емоційна, драматична, бо автор постійно підтримував інтригу оповіді, яка також насичена

фактами, але документальність не перешкоджала цікавості оповіді, хоча К. Зап завжди був уважний до історичного контексту того чи іншого факту. (Зазначимо, що К. Зап читав свій твір на засіданні історичної секції Чеського наукового товариства 5 січня 1852 року), а це, безперечно, зумовлювало більш емоційний та оповідний характер викладу, якщо порівняти із звичайним історичним текстом).

Здавалося б, що жанр подорожнього нарису дає більшу можливість для використання різноманітних літературних засобів, ніж, скажімо, нарис мистецтвознавчого характеру чи хроніка. Проте аналіз «Старожитностей і пам'яток Чеської землі» переконує, що К. Зап зумів успішно белетризувати розповідь про замки, монастирі, скульптури і т.д. Наприклад, у нарисі про замок Окорш К. Зап відтворив легенду про скарби єзуїтів, які начебто в ньому знаходилися: «Найпожадливіше шукали якийсь уявний скарб єзуїтів. Уночі перед тим днем, того ж 1773 року (рік ліквідації ордену єзуїтів. – С. К.), коли у Празі було проголошено буллу, поспішно приїхали, подекують, декілька празьких єзуїтів до замку Окорш і так само вранці поспішно поїхали. Важкої скрині, яку зі собою привезли, не було більше видно під час їхнього від'їзду назад. За декілька днів приїхала у замок комісія шукати цю скриню, про яку вже в Празі давно мовилося, але даремно, бо за таємничою скринєю і слід пропав» [255, с.20]. У нарисі про королівський замок Кшивоклат К. Зап розповідав його давню історію, зокрема про першу згадку в «Чеській хроніці» Космаса 1110 року, а далі переказав історію замку за часів правління королів Пшемисла Отакара I, Пшемисла Отакара II, Карла IV та ін. «Старожитності і пам'ятки землі Чеської» теж складаються із окремих нарисів, але це не подорожні нариси, а мистецтвознавчі та краєзнавчі нариси. Уже сама назва свідчила про використання такого художньо-стилістичного прийому, як алюзія (читач мав був неминуче згадати про «Слов'янські старожитності» П. Шафарика і сприймати написане в контексті не лише слов'янського, але насамперед чеського відродження). К. Зап поєднував документальність, професійність оцінки з белетризованим наративом, який розгортався в контексті конкретної ситуації. Так, у нарисі «Біла Гора біля Праги» йдеться про таку пам'ятку, як Білогірський монастир, але К. Зап почав

розповідь про трагічну битву під Білою Горою (її опис займає майже половину тексту нарису), після якої чехи надовго втратили державність. І зовсім не науковим стилем написано перший абзац цього нарису: «Є, певна річ, незліченні місця на батьківщині, де чех, крокуючи, мимоволі призупинитися мусить, щоб у душі обміркувати історію, яку в уяві нам змальовує місце події» [255, с. 179]. Написано поетично й емоційно. Але емоційність світовідчуття як прийом белетризації тексту, як риса стилю К. Запа проявилася і в тому, що він демонстрував неприховане почуття гордості за здобутки свого народу впродовж останнього тисячоліття. Така авторська позиція не була позбавлена підтексту. П. Шафарик, вивчаючи історію слов'ян, наголошував на їхньому високому культурному рівневі розвитку. Це теж мало сприяти усвідомленню своєї тривалої та славної історії, духовного потенціалу слов'ян. Формування почуття національної гідності у протистоянні з потужним німецьким світом – в цьому контексті треба сприймати працю Ф. Міковца і К. Запа.

Варто звернути увагу ще на один момент. Ф. Водічка, редактор другого тому «Історії чеської літератури» (том має назву «Література національного відродження»), не випадково зазначив, що Ф. Палацький наприкінці 20-х років XIX ст. наполягав на тому, щоб від філологічного розуміння літератури перейти до оцінки змісту (на відміну від Й. Добровського та Й. Юнгманна). Зрозуміло, що аналіз та оцінка змісту твору неминуче провадили до необхідності аналізувати, оцінювати цей зміст у контексті суспільних проблем, реального життя. Автор зауважив, що фокус уваги таких визначних постатей чеського відродження, як Ї. Прохазки, Ф. Палацького, П. Шафарика, Я. Пуркине зосереджувався у певній науковій чи в політичній і публіцистичній діяльності – і це, як можна здогадатися, «компрометувало» ставлення до літератури. Проте, з іншого боку, саме ця обставина промовисто свідчила, що згадані постаті були не лише вченими (а Ф. Палацький, П. Шафарик, Я. Пуркине в молоді роки писали вірші), а й громадянами-патріотами, які, відчуваючи суспільну потребу, не цуралися політичної і публіцистичної діяльності. Публіцистичний момент ми відзначаємо і в К. Запа. Його публіцистичність і громадянська позиція проявилася в захисті

національних ідеалів, цінностей, почуттів, у цілеспрямованому збереженні історичної пам'яті, у вихованні патріотизму у своїх читачів. Ця думка й підсумовує висновок про місце праці К. Запа в чеському національному відродженні.

К. Зап усвідомлював, що белетризація історичного нарративу сприяє читабельності тексту, робить його пластичнішим, емоційнішим, навіть яскравішим, але вона не повинна бути самоціллю. Це дуже важливо, коли йдеться не про науковий текст, а саме про науково-популярний і такий, в якому автор прагне доступно пояснити ідею національного відродження й захопити нею читацьку аудиторію, дати цій аудиторії знання, просвітити, може, навіть, навчити роздумувати над історією. І. Франко відзначав у стилі французького історика І. Тена блискучість і ясність. Він зазначав, що томи «Історії французької революції» І. Тена «...читаються як дотепний і талановитий фейлетон, і се була головна причина його успіху, але загалом також і серйозна підстава, на якій критичний читач мусив сумніватися, чи має перед собою поважного історика, чи ні» [125, с. 361]. І. Франко підсумував: «Задля його блискучого стилю будуть його читати і всі літературні знавці будуть смакувати його спосіб писання, та як історик він зовсім погребаний» [125, с. 363]. У К. Запа стиль не домінує над думкою і задумом, над достовірністю і правдивістю, над науковою коректністю і чесністю.

Оскільки у К. Запа публіцистичних творів не було (на відміну, наприклад, від К. Гавлічка-Боровського), то це й дає змогу стверджувати, що всім його працям – історичним, краєзнавчим, літературознавчим, мистецтвознавчим – притаманна публіцистичність. Такий висновок робимо з огляду на такі аргументи: 1) вони, незважаючи на галузь науки і предмет розмови, були пов'язані із сучасністю та мали актуальний підтекст; 2) автор апелював до читача й намагався його переконати, виховати національно свідомим; 3) автор свідомо був тенденційним, бо концепції його праці відображали головні ідеали чеського національного відродження; 4) К. Зап висловлював свою суб'єктивну думку і не боявся полеміки.

Таким чином, унаслідок світоглядної еволюції К. Запа національна ідея стала концептуальною засадою й моральним імперативом його творчості. Це притаманне і його першій помітній праці «Опис столиці Чеського королівства Праги для чужинців і місцевих», й останній – «Чесько-моравська хроніка». Жанрова парадигма творчості К. Запа досить широка: різні види нарису, огляд, хроніка, повість. У кожному випадку вибір жанру був зумовлений характером предмету відображення, призначенням публікації, задумом автора та його інтелектуальними й творчими можливостями. Для К. Запа, як і для інших діячів чеського національного відродження, притаманне розширене розуміння стилю, оскільки вивчення проблем стилю як літературознавчої категорії лише починалося. Це спонукає до розуміння стилю як до стилю мислення, якому притаманні чесність, правдивість, глибоке знання матеріалу, доступність, публіцистичність. Це був національний стиль мислення.

Література до розділу

4, 7, 13, 16, 20, 26, 35, 37, 38, 43, 41, 44, 51, 56, 57, 59, 60, 63, 73, 74, 79, 85, 89, 94, 98, 99, 107, 113, 114, 125, 128, 130, 132, 133, 137, 156, 154, 157, 158, 159, 160, 162, 166, 167, 175, 176, 177, 180, 185, 190, 191, 200, 201, 202, 203, 204, 209, 210, 211, 213, 215, 217, 220, 224, 225, 226, 227, 230, 231, 232, 237, 238, 239, 243, 244, 246, 249, 250, 251, 252, 254, 255, 256, 257, 262, 264, 266, 267, 269, 275, 277, 278, 279, 283, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 292, 293, 294.

ВИСНОВКИ

Згідно з метою дослідження та визначеними завданнями зроблено такі висновки:

1. Поняття національної ідентичності є предметом міждисциплінарних досліджень і стосується багатьох взаємопов'язаних елементів – насамперед етнічних, релігійних, територіальних, соціальних, культурних, економічних. Найважливіше, що поняття національної ідентичності стосується нації і національності, а це необхідний компонент і державного будівництва, і громадянського суспільства. Поняття національної ідентичності сприяє аналізу історичної долі нації, її становлення, з'ясуванню ролі традицій, культури (зокрема літератури), церкви у формуванні нації. Це поняття дає змогу проаналізувати процес формування слов'янських народів як націй, які пройшли шлях від теоретично аморфної й історично неперспективної слов'янської ідеї (слов'янської взаємності також) до національної ідеї, в якій імпліцитно містилася думка про державність як політичну домінанту та моральний імператив наступного етапу націєтворення.

2. На основі аналізу літературного процесу доведено, що література є активним та ефективним чинником націєтворення і національного буття, в цьому полягає її перформативний аспект. Історія слов'янських літератур (а спільних ідейних і формальних рис багато) свідчить про те, що література й літературна мова були для слов'янських народів одним із важливих чинників формування та збереження національної ідентичності. На цій підставі можна стверджувати про нерозривність літературного й націєвірного процесів. Література національною літературною мовою, домінантою змісту якої є національна ідея, – це не лише духовний атрибут нації, але й найефективніший чинник формування національної ідентичності. Література слов'янських народів відображала національне буття та його тенденції, вона була і є (вже як історія літератури) джерелом не лише естетичної, пізнавальної, історичної, філософської інформації, але й політичних ідей, які були покликані змінити життя (імператив національної ідеї); література апелювала до масової аудиторії, якою була національна спільнота; література

зберігала минуле, фіксувала сучасне й творила майбутнє. Діячі чеського (і слов'янського) національного відродження загалом однозначно захищали концепцію активної участі літератури в суспільному житті, зокрема у націєтвірному процесі.

Поява романтизму лише підтвердила високу місію літератури у становленні слов'янських народів як націй. Націєтвірне значення романтизму як літературного напрямку полягало в тому, що діячі практично всіх слов'янських народів (серб Вук Караджич, діячі ілірійського руху Станко Враз, Л. Гай, чехи К. Гавлічек-Боровський, К. Зап, Я. Коллар, Ф. Палацький, П. Шафарик, Й. Юнгманн, словак Л. Штур, «Руська Трійця» в Галичині) звернули увагу на необхідність вироблення літературної мови. Власне, літературна мова була і засобом комунікації й ідентифікації індивіда із етнічною спільнотою та нацією, й засобом формування та збереження національної ідентичності. Саме тому питання мови не було суто лінгвістичною проблемою, а набувало політичного забарвлення. Щодо чеського відродження, то на відміну від Й. Добровського Й. Юнгманн і його послідовники сакралізували чеську мову, вона стала одним із фундаментальних понять ідеології чеського відродження. На відміну від класицизму романтизм був не просто літературною течією, а світоглядом, стилем мислення; його треба тлумачити (особливо на слов'янському ґрунті) як національну ідеологію. Літературі романтизму притаманні, на відміну від класицизму, інша концепція історичного розвитку, інша концепція людини, але найголовніше – це увага романтиків до ідеї народу й нації.

3. Незважаючи на те, що К. Зап – відомий діяч чеського національного відродження, який спричинився також до національного відродження галицьких українців, перекладач творів з української, польської, російської мов, один із організаторів першого Слов'янського з'їзду в Празі (1848), член кількох відомих чеських і зарубіжних наукових товариств, його творчість і діяльність належною мірою не перебували в колі наукових зацікавлень вчених. Аналіз історіографії питання і української, і зарубіжної спонукає зробити висновок про те, що сьогодні нема комплексного дослідження багатогранної творчості К. Запа. Про К. Запа є

лише принагідні згадки в різноманітних енциклопедіях, словниках, в історії чеської літератури, у працях і листуванні К. Гавлічка-Боровського, К. Ербена, П. Шафарика Й. Юнгманна у працях вчених (чеських, українських, польських) наступних поколінь. Певним винятком є праці чеських дослідників Ї. Горака та В. Гостічки, які аналізували творчість молодого К. Запа, коли той перебував у Галичині. Аналіз історіографії питання й опрацьована джерельна база підтверджують висновок про необхідність системного дослідження творчості відомого діяча чеського національного відродження, чийі думки про національну ідею та ідентичність, про справедливість у національних взаєминах не втратили актуальності й на сучасному етапі. Вартим уваги є висновок про потребу перекладу та видання третьої частини «Дзеркала життя Східної Європи» – «Мандрівок і прогулянок по Галицькій землі», що зацікавило б сучасних істориків, етнографів, краєзнавців, а також і широке коло читачів.

4. На підставі сучасної літературознавчої думки можемо стверджувати, що творчість К. Запа – це документальна література, в межах якої можна виокремити такі основні види: художню публіцистику («Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі»), хроніки («Чесько-моравська хроніка»), мистецтвознавчі й історико-краєзнавчі нариси («Старожитності і пам'ятки землі Чеської»), документальну повість («Гальшка, княжна з Острога»), документальний характер мають і своєрідні путівники («Опис столиці Чеського королівства», «Путівник по Празі»), які можна розглядати як своєрідні історико-краєзнавчі нариси. Окремий сегмент творчості К. Запа – це його літературно-критичні огляди й перші два томи «Дзеркала життя Східної Європи», де є публікації різних жанрів.

Про творчість К. Запа як про індивідуальну модель культурно-національної стратегії можна зробити висновок тому, що вона відображала ідеологію чеського національного відродження, його тенденції й імперативи, стосувалася кількох важливих сфер інтелектуального життя чеського суспільства (історії, народознавства, краєзнавства, археології, літературознавства, культури, літератури, освіти, національно-патріотичного виховання). Його творчість була

виявом романтичної концепції національної ідентичності і національного духа слов'янських літератур.

5. Дослідження імагологічного аспекту творчості К. Запа доцільне й теоретично виправдане. К. Зап писав про життя інших слов'янських народів, про їхню культуру, літературу, побут, фольклор, звичаї; такий спосіб літературного відображення літературознавці й означають терміном «літературна етноімагологія». Переконливою ілюстрацією етноімагологічного підходу до відображення національного буття інших слов'янських народів є «Дзеркало життя Східної Європи» К. Запа, в якому в перших двох частинах показано окремі фрагменти життя кількох етносів (українського, польського, єврейського, російського), а особливо промовистою є третя частина – «Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі», в якій у подорожніх нарисах автор створив етноімагологічний образ головних етносів – українського і польського, частково і єврейського. Фрагментом літературного етнообразу є також його огляди польської літератури, яка на той час найповніше з-поміж слов'янських літератур репрезентувала національну ідентичність і національний характер польського народу. У рамках літературної етноімагології можна розглядати й переклади К. Запа з інших слов'янських літератур. Вважаємо, що саме роздумами над українським національним характером був зумовлений переклад «Тараса Бульби». Свідченням етноімагологічного підходу є етнологічна повість «Гальшка, княжна з Острога». Про певні риси національного характеру поляків та українців можна довідатися з епістолярію К. Запа.

6. Аналіз відповідних фактів підтвердив, що концепція слов'янської взаємності спочатку викликала захоплення у багатьох діячів чеського і слов'янського відродження: вона розвивала слов'янську ідею та привертала увагу до слов'янського питання, спонукала до розвитку міжслов'янських літературних взаємин і розвитку національної культури. Проте ця концепція була утопічною, відірваною від політичних реалій і несумісною з історичними імперативами й національними прагненнями слов'янських народів, хоча це був історично зумовлений етап в осмисленні національної самобутності слов'янських народів.

Є підстави стверджувати, що концепція слов'янської взаємності була одним із перших прототипів сучасної теорії культурного трансферу.

Утопічність, відірваність від реалій, моральну несправедливість концепції слов'янської взаємності зауважив молодий К. Зап, спостерігаючи за життям мультинаціональної та мультикультурної Східної Галичини. Це відображено у третьому томі «Дзеркала життя Східної Європи» – у «Мандрівках і прогулянках по Галицькій землі». Саме несправедливе ставлення польського суспільства до галицьких українців було реальним фактом, що спонукав К. Запа до сумнівів з приводу етичної привабливості й історичної перспективності концепції Я. Коллара. Еволюція духовного світогляду К. Запа була закономірною, бо відображала історичні імперативи й стратегію чеського національного буття. Кінцева мета цієї еволюції – утвердження національної ідентичності, що стало метою його багатогранної творчості й діяльності.

Світоглядна еволюція поглядів К. Запа завершилася усвідомленням національної ідеї як концептуальної засади й морального імперативу діяльності й творчості. І в теоретичному, і в практичному сенсі К. Зап не політизував цю ідею, вона не була для нього (як і для інших будителів, активних учасників чеського національного відродження) синонімом негайного відновлення чеської державності, хоча гіпотетично ця ідея не виключала й такого політичного розв'язку, як це підтвердила історія в 1918 році. У найзагальнішому розумінні форми реалізації національної ідеї були різні, але саме вона зумовлювала основний ціннісно-смісловий дискурс його творчості. Цю ідею К. Зап захищав і керувався нею в історичних й історично-краєзнавчих та мистецтвознавчих працях, в оцінці літературної діяльності інших слов'янських народів, в редакційній діяльності, у бажанні виховати своїх співвітчизників бути гідними європейською нацією. З національно свідомих позицій К. Зап писав уже першу помітну працю «Опис столиці Чеського королівства Праги для чужинців і мешканців» (1835), те саме стосувалося й «Путівника по Празі» (1848) та наступних аналогічних видань, в яких він доводив слов'янське походження міста, а це треба сприймати як утвердження національної (чеської) ідентичності міста.

У контексті національної ідеї ми оцінюємо його (у співавторстві з Ф. Міковцем) працю «Старожитності і пам'ятки землі Чеської» (1864). Продовжуючи традицію П. Шафарика («Слов'янські старожитності»), К. Зап і Ф. Міковец доводили, що чеський народ – давній, з великими культурними й мистецькими здобутками, що це – європейський народ. З національних позицій К. Зап написав і підручник географії «Загальна географія» (1846–1851). Про національно свідому позицію К. Запа свідчить аналіз змісту журналу «Památky archeologické a místopisné» (К. Зап редагував його упродовж 1854–1866 років), на сторінках якого він популяризував історію Чехії разом з іншими відомими авторами (А. Власаком, Я. Воцелом, А. Пубічкою, В. Томеком). Найбільшою мірою національна ідея як концептуальна засада, як моральний імператив, як найважливіша передумова утвердження національної ідентичності проявилася в останній і вершинній за значенням праці – «Чесько-моравській хроніці» (1862–1872). Саме в ній національна ідея мала однозначно програмний характер, а в передумові К. Зап чітко вказав на завдання хроніки – виховувати патріотів, а це означало, кажучи сучасною мовою, утверджувати національну ідентичність.

К. Зап розумів значення літератури в національному житті слов'янських народів, у формуванні національної свідомості. Це визначило його ставлення до ілірійського руху, до польсько-українських взаємин. Він критично ставився до тих творів «української школи» польської літератури, в яких автори спотворено відображали історичні процеси й національну самобутність українців; він не сприймав месіанізм польської літератури як несумісний з гуманістичним тлумаченням національної ідеї, але цінував польську літературу за високий національний дух.

7. Аналіз творчості К. Запа дає підстави зробити висновок про те, що він розширено розумів поняття стилю. У передмові до «Чесько-моравської хроніки» К. Зап використав прикметник «національний» для означення стилю. Ця його думка спонукає до осмислення проблеми стилю як стилю мислення та відображення у друкованому слові, а не як суто лінгвістичного чи літературознавчого феномену. За фактичного розмаїття жанрової стилю К. Запа

притаманні в основному такі риси: наукова чесність і коректність у відображенні життя; правдивість як моральна категорія, особливо в суперечливих ситуаціях (наприклад, польсько-українські взаємини у «Мандрівках і прогулянках по Галицькій землі»); глибоке знання матеріалу («Старожитності та пам'ятки землі Чеської», «Чесько-моравська хроніка», огляди польської літератури); інтелектуальна й громадянська відвага у критичному ставленні до загальноновизнаних ідей і концепцій (концепції слов'янської взаємності Я. Коллара); популярність і доступність викладу; присутність людини в історичному наративі та його белетризація; публіцистичність, зумовлена наявністю чіткої авторської позиції та вагомістю й актуальністю порушеної теми.

У часи К. Запа вчені мало займалися теорією літературних жанрів. К. Зап зарекомендував себе у різноманітних сферах науково-популярної діяльності. Це спонукало його до вибору оптимальної форми втілення змісту. Він використовував такі жанри, як подорожній нарис (є підстави назвати його одним із основоположників цього жанру в чеській літературі й публіцистиці), огляд (літературний, менше театральний). Те саме стосується й жанру хроніки, який К. Зап використав в «Чесько-моравській хроніці», особливо якщо йдеться про композицію твору та белетризацію змісту. Найважливіші види нарису, найбільш характерні для К. Запа, – історико-краєзнавчі, народознавчі, мистецтвознавчі. Змістовність жанру як форми організації текстів К. Запа зумовлювали національне почуття (патріотизм) як похідне від національної ідеї, відчуття часопростору, узгодженість між задумом і можливостями аудиторії (звідси ясність, доступність у викладі складного матеріалу), наявність «Я» (присутність автора), використання таких мовних і літературних засобів, які забезпечували поліфонічне звучання твору та розуміння його суті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аксаков И. Славянофильство и западничество. 1860–1886: Статьи из «Дня», «Москвы», «Москвича» и «Руси». Санкт-Петербург : Типография А. С. Суворина, 1891. 834 с.
2. Андрусів С. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст. Львів : Джура, 2000. 340 с.
3. Астрахан Н. Буття літературного твору. Аналітичне та інтерпретаційне моделювання: монографія. Київ : Академвидав, 2014. 432 с.
4. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. Москва : Искусство, 1986. 445 с.
5. Березин Л. Хорватия, Славония и Далмация и Военная граница. Санкт-Петербург : Типография и хромолит. А. Траншеля, 1879. Т. 1: Хорватия и Славония: с приложением карты юго-славянских провинций Австро-Венгрии. 550 с.
6. Березин Л. Хорватия, Славония и Далмация и Военная граница. Санкт-Петербург : Типография и хромолит. А. Траншеля, 1879. Т. 2: I. Далмация; II. Военная граница; III. Общая этнография всех четырех юго-славянских провинций Австро-Венгрии. 604 с.
7. Бибик С., Сюта Г. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання. Харків : Фоліо, 2012. 623 с.
8. Бовсунівська Т. Смысловая функция контекста. *Слово і час*. 2011. № 6. С. 3–13.
9. Брик І. Слов'янський з'їзд у Празі 1848 р. і українська справа. *Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка*. Львів, 1920. Т. 129. С. 141–217.
10. Брик І. Українсько-руський архів. Львів: НТШ, 1921. Т. XV: Матеріали до історії українсько-чеських взаємин. 159 с.
11. Будилович А. К характеристике Палацкого. Юрьев : Типография К. Маттисена, 1899. 47 с.
12. Будилович А. Ян Коллар и западное славянофильство. *Славянское Обозрение*. 1894. С. 1–14.

13. Будний В., Ільницький М. Порівняльне літературознавство: підручник. Київ : Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 430 с.
14. Валіцький А. Чи можливий ліберальний націоналізм? *Націоналізм: Антологія* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ : Смолоскип, 2000. С. 804–821.
15. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. Київ : Критика, 2004. 463 с.
16. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня некласичної історіографії. Про історичне мислення. Серія: Ідеї та Історії. Київ : Ніка-Центр, 2011. Вип. 7. 296 с.
17. Віндельбанд В. Історія нової філософії. Київ : Видання Укр. Руської Видавн. спілки, 1913. 242 с.
18. Возняк М. Маркіян Шашкевич. Львів : Укр. вид-во, 1941. 52 с.
19. Вояновський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів. Київ : Ніка-Центр, 2012. С. 96–126.
20. Гачев Г. Содержательность художественных форм. (Эпос. Лирика. Театр). Москва : Просвещение, 1968. 302 с.
21. Гегель Г. Эстетика: в 4 т. Москва : Изд-во «Искусство», 1968. Т. I. 312 с.
22. Гегель Г. Эстетика: в 4 т. Москва : Изд-во «Искусство», 1969. Т. II: Лекции по эстетике. 326 с.
23. Гелнер Е. Нація та націоналізм / пер. Гр. Касьянова. Київ : Таксон, 2003. 300 с.
24. Гобсбаум Е. Дж. Націоналізм наприкінці ХХ сторіччя. *Націоналізм: антологія* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ : Смолоскип, 2000. С. 771–796.
25. Гонтар П. Українсько-чеські літературні зв'язки в ХІХ ст. Київ : Держ. вид-во худ. л-ри, 1956. 112 с.
26. Грабович Г. До історії української літератури. Дослідження, есеї, полеміка. Київ : Критика, 2003. 631 с.
27. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст.: навч. посіб. Київ : Генеза, 1996. 360 с.

28. Гундорова Т. Висока культура і популярна культура: слов'янський контекст. *Слово і час*. 2008. № 9. С. 52–63.
29. Гібернау М. Ідентичність націй. Київ : Темпора, 2012. 304 с.
30. Даренська В. Історичні типи рефлексії національної ідентичності. *Вісник Національного авіаційного університету*. Філософія. Культурологія. 2008. №2. С. 121–126.
31. Дзьобан О. Шлях «Руської Трійці» до «Русалки Дністрової». *Будитель Галицької України-Руси: до 200-ліття від дня народження Маркіяна Шашкевича*. Львів : Логос, 2011. С. 25–28.
32. Дмитриева Е. Теория культурного трансферу и компаративный метод в гуманитарных исследованиях. *Вопросы литературы*. 2011. № 4. С. 302–313.
33. Драгоманов М. Вибране «...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні». Київ : Либідь, 1991. 686 с.
34. Дьяков В. Политические интерпретации идеи славянской солидарности и развитие славяноведения (с конца XVIII до 1939 г.). *Методологические проблемы истории славистики*. Москва : Наука, 1978. С. 232–260.
35. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Е. Вінквіста, В. Е. Тейлора; наук. ред. О. Шевченко; пер. з англ. В. Шовкун. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 503 с.
36. Єфремов С. Історія українського письменства. Київ: Феміна, 1995. 688 с.
37. Запороженко Ю. Концепт подорожі в сучасному постмодерністському тексті (Ю. Андрухович, А. Стасюк). *Слово і час*. 2009. № 7. С. 11–18.
38. История античности: в 2 т. / сост., вступ. ст. и прим. М. Томашевской. Москва : Правда, 1989. Т. I: Древняя Греция. 624 с.
39. Іванишин М. Дискурс національної ідентичності в українському постколоніальному літературознавстві: монографія. Дрогобич : Посвіт, 2015. 208 с.
40. Іванишин П. Екзистенція нації в романі опору: націоцентричний підхід. *Слово і час*. 2005. №8. С. 75–80.

41. Кебало М. Художній світ творів німецького та українського натуралізму. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка*. Серія: Літературознавство. Тернопіль : ТНПУ, 2016. Вип. №44. С. 128–137.
42. Козловець М., Ковтун Н. М. Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізації: монографія. Київ : ПАРАПАН, 2010. 348 с.
43. Кононенко Т. Місто як текст: освоєння урбаністичного простору як ключ до творення тексту в романах А. Картер і Дж. Вінтерсон. *Слово і Час*. 2007. № 7. С. 34–41.
44. Копистянська Н. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства. Львів : ПАІС, 2005. 368 с.
45. Кость С. Адам Міцкевич: ставлення до концепції слов'янської взаємності Яна Коллара. *Contemporary issues in philological sciences: experience of scholars and educationalists of Poland and Ukraine. Lublin science and technology park S.A. International research and practice conference (Lublin, 28–29 April, 2017)*. Lublin, 2017. P. 155–159.
46. Кость С. Еволюція світоглядних концепцій Карела Запа: від ідеї слов'янської до ідеї національної. *Мова і культура*. Київ: Видавн. дім Дмитра Бураго, 2015. Вип.17. Т. VII (175). С. 356–364.
47. Кость С. Журнал «Památky archeologické a místopisné» як чинник формування національної ідентичності. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 20–21 листоп., 2015 р.)*. Одеса, 2015. С. 44–46.
48. Кость С. К. Зап про польську літературу на сторінках часопису *Časopis Českého Museum*. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур пам'яті академіка Л. Булаховського*. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2012. Вип. 19. С. 269–275.
49. Кость С. Карел Владіслав Зап і Галичина. *Пресознавчі студії: історія, теорія, методологія*: зб. наук. пр. кафедри укр. преси і Дослідницького центру іст. західноукр. преси. Львів, 2007. Вип. 2 (8). С. 252–254.

50. Кость С. Карел Зап – дослідник і популяризатор слов'янських літератур. *Славянскія літаратуры ў кантэксте сусветнай: да 900-годдзя Кірылы Тураўскага і 200-годдзя Тараса Шаўчэнкі*: матэрыялы XI Міжнар. навук. канф.: у 2 ч. (Мінск, 24–26 кастр. 2013 г.) / пад рэд. Т.П. Казакавай. Мінск : РІВШ, 2013. Ч. 1. С. 137–141.

51. Кость С. Карел Зап про Яна Гуса та гуситський рух (за матеріалами «Чесько-моравської хроніки»). *Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Дніпро, 24–25 травня, 2019 р.). Дніпро, 2019. С. 210–212.

52. Кость С. Концепція слов'янської взаємності: особливості сприйняття і тлумачення у слов'янському світі (40–70-і рр. XIX ст.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*: зб. наук. пр. Серія. Філологія. Одеса, 2017. Вип. 27. Т. 1. С. 14–19.

53. Кость С. Краєзнавча проблематика Карела Запа: жанрові особливості. *Вісник Львівського університету*. Серія: Журналістика. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2012. Вип. 33. С. 116–122.

54. Кость С. Краєзнавча проблематика у творчості Карела Запа. *Слов'янський збірник*. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2011. Вип. XIV–XV. С. 216–223.

55. Кость С. Львів як об'єкт краєзнавчих досліджень Карела Запа. *Проблеми слов'янознавства*. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2010. Вип. 59. С. 216–221.

56. Кость С. Націєтвірна суть творів Карела Запа на історичну тематику. *Sciences of Europe*. Prague, 2019. Vol. 3. № 38. P. 46–51.

57. Кость С. Національна ідея як основа історичної концепції Карела Запа. *Modern philological research: a combination of innovative and traditional approaches. International scientific-practical conference* (Tbilisi, 27–28 April, 2018). Tbilisi, 2018. P. 4–7.

58. Кость С. Слов'янські літератури в інтерпретації Карела Запа. *Наукові праці*: Філологія. Літературознавство. Миколаїв : Вид-во Чорноморський державний університет імені Петра Могили, 2016. Вип. 265. Т. 277.. С. 31–35.

59. Кость С. «Старожитності і пам'ятки землі Чеської» у творчості Карела Запа (в контексті чеського національного відродження). *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур пам'яті академіка Леоніда Булаховського*. Київ : «Освіта України», 2014. Вип. 25. С. 192–201.

60. Кость С. «Стежки і прогулянки по Галицькій землі» К. Запа як джерело досліджень з української етнографії. *Проблеми слов'янознавства*. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2009. Вип. 58. С. 151–157.

61. Кость С. Творчість Карела Запа львівського періоду (1836–1845): умови становлення й еволюція слов'янської свідомості. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Філологія. Одеса: Міжнародний гуманітарний університет, 2014. Вип. 11. Т. 1. С. 30–33.

62. Кость С. Творчість Карела Запа у контексті слов'янських взаємин у Східній Галичині 30–40-х рр. XIX ст. *Мова*. Одеса : Астропринт, 2012. № 18. С. 84–87.

63. Кристева Ю. Бахтин, слово, діалог и роман. *Французская семиотика: от структурализма до постструктурализма* / пер. и вступ. ст. Г. К. Косикова. Москва : Издат. група «Прогрес», 2000. С. 427–457.

64. Кулаковский П. Иллиризм. Исследование по истории хорватской литературы периода возрождения. Варшава : Типография Варшав. учеб. округа, 1894. 411 с.

65. Кулаковский П. Очерк истории попыток решения вопроса об едином литературном языке у славян. Варшава : Типография К. Ковалевского, 1885. [2]. 57 с.

66. Куліш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской. П.О. Куліш. Твори: у 2 т. Київ : Дніпро, 1989. Т. 2. С. 458–476.

67. Куліш П. Погляд на [писану] українську словесність. Твори Пантелеймона Куліша. Львів : Вид-во тов-ва «Просвіта», 1910. Т. 6. С. 436–459.

68. Кундера М. Нарушения завещания. Санкт-Петербург : Азбука-классика, 2008. 288 с.

69. Ламанский В. Изучение славянства и русское народное самосознание. Чтения о славянской истории в Императорском Санкт-Петербургском университете. Санкт-Петербург : Печатня В. Головина, 1867. 38 с.
70. Ламанский В. Что нам особенно желать и что нам нужнее делать в западно-славянских землях (Речь произнесенная в общем Собрании Славянского общества 15 ноября 1884 г.). Санкт-Петербург : Типография Е. Е. Евдокимова. 1885, 62 с.
71. Лімборський І. Weltliteratur за доби глобалізації: пошуки нової посткультурної ідентичності. *Слово і час*. 2008. № 6. С. 3–10.
72. Лімборський І. Культурний трансфер філософської естетики Гегеля в українській літературно-критичній думці першої половини ХІХ ст. *Слово і час*. 2016. № 9. С. 3–11.
73. Література. Теорія. Методологія / упоряд. і наук. ред. Д. Уліцька; пер. з пол. С. Яковенко. Київ : Видавн. дім «Києво Могилянська академія», 2006. 543 с.
74. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. Київ : ВЦ «Академія», 1997. 752 с.
75. Лозинський І. Твори Карла Гавлічка-Боровського в інтерпретації та перекладах Івана Франка. *З історії чехословацько-українських зв'язків* / гол. ред. Й. Грозенчик. Братислава : Словацьке вид-во худ. літ., 1959. С. 81–98.
76. Лотман Ю. Лекции по структуральной поэтике. *Ученые записки Тартуского государственного университета. Труды по знаковым системам*. Тарту, 1964. Вып. I. Введение. Теория стиха. С. 186–191.
77. Лотман Ю. Тезисы к проблеме «Искусство в ряду моделирующих систем». *Об искусстве*. Санкт-Петербург : Искусство-СПБ, 2000. С. 387–399.
78. Майкова А. История сербского языка по памятникам, писанным кириллицею в связи с историей народа. Москва : Ун-тская типография, 1857. 847 с.
79. Маланюк Є. Чупринка і проблема біографії. *Книга спостережень. Проза*. Торонто : Гомін України, 1962. С. 165–170.

80. Маніфест Головної Руської ради. *Вікіджерела*. 1848 URL: [https://uk.wikisource.org/wiki/Маніфест від 10 травня Головної Руської Ради](https://uk.wikisource.org/wiki/Маніфест_від_10_травня_Головної_Руської_Ради) (дата звернення: 05.06.2019)
81. Мариненко Ю. Місія: проблеми національної ідентичності в українській прозі 40-50 років ХХ ст.: монографія. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2004. 328 с.
82. Матула В. Людовит Штур и формирование словацкой идеологии. *Развитие капитализма и национальное движение в славянских странах*. Москва, 1970. С. 96–106.
83. Мельниченко І. Нарис історії чеської компаративістики. *Національні варіанти літературної компаративістики* / Національна академія наук України; Ін-т літератури ім.Т.Г. Шевченка; Д.С. Наливайко, Т.Н. Денисова, О.В. Дубініна та ін. Київ : Стилос, 2009. С. 549–575.
84. Мислителі німецького романтизму / упоряд. Л. Рудницький, О. Фешовець. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. 588 с.
85. Михайлин І. Журналістика: слов.-довід. / упоряд. І. Л. Михайлин. Київ : Академвидав, 2013. 320 с.
86. Мольнар М. Тарас Шевченко у чехів та словаків. Пряшів : Словацьке педагогічне вид-во, відділ укр. літ-ри у Пряшеві, 1961. 285 с.
87. Наливайко Д. Літературна компаративістика вчора і сьогодні. *Сучасна літературна компаративістика: стратегія і методи. Антологія*. / За заг.ред. Д.Наливайка. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 5–42.
88. Неверлий М. Людовіт Штур діялектичний. *Слово і час*. 2007. № 7. С. 62–67.
89. Нові перспективи історіописання / за ред. П. Берка. Київ : Ніка-Центр, 2004. 392 с.
90. Обзор истории славянских литератур / О. А. Пыпина, В. Д. Спасовича. Санкт-Петербург, 1865. 536 с.

91. Омельчук О. Український претекст Жака Даріда, або літературне пілігримство 1920-х. *Слово і час*. 2009. № 7. С. 3–10.
92. Павлишин М. Література, нація і модерність. Київ : Смолоскип, 2013. 88 с.
93. Палій О. Історія України. Київ : К.І.С., 2015. 596 с.
94. Паточка Я. Єретичні есе про філософію історії. Київ : Основи, 2001. 374 с.
95. Первольф И. Александр I и славяне. *Древняя и новая Россия*. 1877. № 12. С. 323–344.
96. Первольф И. Славяне, их взаимные отношения и связи. Варшава: Типография К. Ковалевского, 1890: Т. III. Славянская идея в политических и культурных сношениях славян до конца XVIII века. Ч. I. Западные славяне. 263 с.
97. Первольф И. Славянская взаимность с древнейших времен до XVIII века. Санкт-Петербург : Типография В. С. Балашева, 1874. 294 с.
98. Первольф И. Славянское движение в Австрии 1800–1848 гг. Б.м.в., б.р.в. 228 с.
99. Первольф И. Франц Палацкий, историограф чешского народа. Его ученая деятельность. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1874. С. 197–270.
100. Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії. Київ : Критика, 2015. 432 с.
101. Пыпин А. Обзор русских изучений славянства. *Вестник Европы*. 1889. Т. II. Кн. 5. С. 584–625; Т. III. Кн. 5. С. 169–213; Т. III. Кн. 6. С. 625–664.
102. Пыпин А. Панславизм в прошлом и настоящем. *Вестник Европы*. 1878. Т. V. Кн. 9. С. 312–353; Т. VI. Кн. 11. С. 311–345.
103. Пыпин А. Россия и Европа. *Вестник Европы*. 1889. Кн. 1. С. 296–336.
104. Пыпин А. Характеристика литературных мнений от двадцатых до пятидесятих годов. Санкт-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича, 1890. 519 с.

105. Райковський І. Ідея української («малоруської») єдності в діяльності «Руської Трійці» та її послідовників у Галичині в 1830-х–середини 1848-х років. *Будитель Галицької України-Руси: до 200-ліття від дня народження Маркіяна Шашкевича*. Львів : Логос, 2011. С. 40–59.
106. Рудницький Л. Феномен німецького романтизму: контури й орієнтири. *Мислителі німецького Романтизму* / упоряд. Л. Рудницький, О. Фешовиць. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. С. 9–18.
107. Сендика Р. Про культурологічну теорію жанру. *Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів: Друга половина ХХ – початок ХХІ ст.* / упоряд. Б. Бакула; за заг. ред. В. Моренця; [пер. з пол. С. Яковенка]. Київ : Києво-Могилянська академія, 2008. С. 467–491.
108. Сенета М. До джерел національної ідентичності (Іванишин М.В. Дискурс національної ідентичності в українському постколоніальному літературознавстві: монографія. Дрогобич : Посвіт, 2015. 208 с.). *Слово і час*. 2016. № 2. С. 117–119.
109. Сенік Л. Роман опору. Український роман 20-х років: проблема національної ідентичності. Львів : Академічний експрес, 2002. 239 с.
110. Сиваченко Г. Культурний трансфер – нова компаративістична методологія вивчення взаємодії культур. *Слово і час*. 2019. № 3. С. 70–81.
111. Сміт Е. Національна ідентичність. Київ : Основи, 1994. 223 с.
112. Студинський К. Кореспонденція Я. Головацького в літах 1835–1849. *Збірник філологічної секції наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Львів, 1909. Т. 11–12. 463 с.
113. Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи. Антологія / ред. Д. Наливайко. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 487 с.
114. Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації. Київ : Вид-во «К.І.С.», 2012. 400 с.
115. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: документи і матеріали / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. [Б. м.]: Сучасність, 1983 Т. 3. 381 с.

116. Филиппов М. Хорваты и борьба их с Австрией / введ. и эпилог М. Д. Билайградский. Петроград : Типография А. Катанского и К°, 1890. VIII. 169 с.
117. Франко І. З останніх десятиліть ХІХ в. Літературно-критичні праці (1890–1910). Київ : Наук. думка, 1984. Т. 41 / ред. П. Й. Колесник; упоряд. та комент. В. І. Кречотня, Т. Г. Третьяченко. 682 с. іл.
118. Франко І. Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах. *Зібрання творів: у 50 т.* Київ : Наук. думка, 1981. Т. 31: Літературно-критичні праці (1897–1899). С. 33–44.
119. Франко І. Йосиф Богдан Залеський. *Зібрання творів: у 50 т.* Київ : Наук. думка, 1980. Т. 27: Літературно-критичні праці (1886–1889). С. 23–32.
120. Франко І. Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар. *Зібрання творів: у 50 т.* Київ : Наук. думка, 1981. Т. 29: Літературно-критичні праці (1893–1895). С. 40–50.
121. Франко І. М. Шашкевич і галицько-руська література. *Зібрання творів: у 50 т.* Київ : Наук. думка, 1981. Т. 29: Літературно-критичні праці (1893–1895). С. 249–257.
122. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890. З останніх десятиліть ХІХ в. Дрогобич : Видавн. фірма «Відродження», 2008. 464 с.
123. Франко І. Польський селянин в освітленні польської літератури *Зібрання творів: у 50 т.* Київ : Наук. думка, 1980. Т. 27: Літературно-критичні праці (1886–1889). С. 66–94.
124. Франко І. Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер. *Зібрання творів: у 50 т.* Київ : Наук. думка, 1981. Т. 29: Літературно-критичні праці (1893–1895). С. 51–76.
125. Франко І. Тен як історик французької революції. *Зібрання творів: у 50 т.* Київ : Наук. думка, 1986. Т. 47: Історичні праці (1898–1913). С. 359–363.
126. Франко І. Теорія і розвій історії літератури. *Зібрання творів: у 50 т.* Київ : Наук. думка, 1982. Т. 40: Літературно-критичні праці. С. 7–22.

127. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / пер. с. англ. А. Башкирова. Москва : Изд-во АСТ: Транзиткнига, 2004. 635 с.
128. Харлан О. Проблеми художності літератури в полемічному трактуванні. *Вісник університету ім. Альфреда Нобеля*. Серія: Філологічні науки. 2019. №1(17). С. 332–334.
129. Харлан О. Топографія свого–чужого у книзі Романа Гром'яка «Вертеп, або як я став народним депутатом СРСР і що з того вийшло...». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка*. Серія: Літературознавство. Тернопіль : ТНПУ, 2017. Вип.46. С. 55–62.
130. Циховська Е. Теоретичні дилеми поняття інтертекстуальності. *Слово і час*. 2014. № 11. С. 49–59.
131. Чехи в Галичині: біограф. довід. / уклад. О. Дрбал та ін. Львів, 1998. 120 с.
132. Чижевський Д. Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. Тернопіль : Феміна, 1994. 479 с.
133. Чижевський Д. Порівняльна історія слов'янських літератур. Київ: Академія, 2005. 288 с.
134. Чижевський Д. Слов'янський романтизм. *Слово і час*. 2005. № 8. С. 51–64.
135. Чижевський Д. Слов'янський романтизм. *Слово і час*. 2005. № 9. С. 65–78.
136. Шалагінов Б. Класики і романтики: студії з історії німецької літератури XVIII–XIX століть. Київ : Києво-Могилянська академія, 2013. 439 с.
137. Шараневич И. Гальшка, княгиня Острожская. Оповедане историчне. Львів, 1880. 200 с.
138. Штур Л. Славянство и мир будущего: послание славянам с берегов Дуная. Москва, 1867. 191 с.

139. Шумило Н. Під знаком національної самобутності: Українська художня проза і літературна критика кінця XIX – поч. XX ст. / відп. ред. П. М. Федченко; НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ : Задруга, 2003. 353 с.

140. Энциклопедический словарь библиографического института Гранат / под ред. Ю. С. Гамбарова и др. Москва : Редакция «Русс. Библиографического Ин-та Гранат», [1914]. Т. 31: Павинский до Персия. 640 с.

141. Энциклопедия славянской филологии / под. ред. И. В. Ягича. Санкт-Петербург : Отделение русского языка и словесности Императорской Академии Наук, 1910. Вып. 1: И. В. Ягич: История славянской филологии. 423 с.

142. Якубец Я., Новак А. История чешской литературы. Прага : Пламя, 1926. Ч. 1. 308 с.

143. Ящук Т. Філософія історії: курс лекцій: навч. посіб. для студ. ВНЗ. Київ : Либідь, 2004. 536 с.

144. Adama Mickiewicza rzecz o literaturze słowiańskiej wykładana w Kollegium francuskim. Rok pierwszy (1840–1841): 2 wyd., poprawione. Poznań : Druk i nakład W. Stefańskiego, 1850. 362 s.

145. Adama Mickiewicza rzecz o literaturze słowiańskiej wykładana w Kollegium francuskim. Rok drugi (1841–1842): 2 wyd., poprawione. Poznań : Druk i nakład W. Stefańskiego, 1851. 250 s.

146. Adama Mickiewicza rzecz o literaturze słowiańskiej wykładana w Kollegium francuskim. Rok trzeci (1842–1843): 2 wyd., poprawione. Poznań: Druk i nakład W. Stefańskiego, 1851. 198 s.

147. Adama Mickiewicza rzecz o literaturze słowiańskiej wykładana w Kollegium francuskim. Rok czwarty (1843–1844). Poznań : Druk i nakład W. Stefańskiego, 1851. 119 s.

148. Bačkovský F. Přehled dějin písemnictví českého z let 1848–1898. Praha : Dr. Frant. Bačkovský. 1898. 233 s.

149. Baron R. Obraz czecha w społeczeństwie polskim. Przykład Galicji. *Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego*. 2009. Zesz. 136: Prace Historyczne. S. 99–111.
150. Barthes R. Krytyka i prawda. *Współczesna teoria badań literackich za granicą. Antologia: w 3 t.* Warszawa : Wyd-wo Literackie, 1976. T. II: Strukturalno-semiotyczne badania literackie literaturoznawstwo porównawcze w kręgu psychologii głębi i mitologii / red. H. Markiewicz. S. 137–160.
151. Berkes T. České obrození jako literární kánon. *Česká literatura na konci tisíciletí I: příspěvky z 2. kongresu světové literárněvědné bohemistiky* (Praha, 3.–8. července 2000). Praha : Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2001. S. 117–129.
152. Borovský H. Slovan a Čech. *Pražské Noviny*. 1846. Č. 14–21.
153. Brodziński K. O klasyczności i romantyczności tudzież o duchu poezji polskiej. Kraków : Nakładem Krakow. Spółki wydawn., 1818. 139 s.
154. Brodziński K. O literaturze. Sanok : Nakład i druk Karola Pollaka, 1856. 278 s.
155. Brückner A. Literatura polska: początki – rozwój – czasy ostatnie. Warszawa : Nakładem Księgarni Trzaski, Everta i Michalskiego, 1927. 364 s.
156. Česká kronika / vyprav. prof. J. Lacina. Praha : čdv. Beauforta, 1893. Díl I: Od dob nejstarších do roku 1306. 1008 s.
157. Česká kronika / vyprav. prof. J. Lacina. Praha : čdv. Beauforta, 1893. Díl II: Od roku 1306 po rok 1526. 484 s.
158. Česká literatura od počátku k dnešku / J. Lenár, A. Stich, J. Janáčková, J. Holý. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2008. 1080 s.
159. Česko-moravská kronika / složil K. V. Zap. Praha : Nákladem kněhkupectví I. L. Kober, 1862. Kn. 1. 1086 s.
160. Česko-moravská kronika / složil K. V. Zap. Praha : Nákladem kněhkupectví I. L. Kober, 1868. Kn. 2. 1378 s.
161. Česko-moravská kronika / složil K. V. Zap. Praha : Nákladem kněhkupectví I. L. Kober, 1872. Kn. 3. 1068 s.

162. Dějiny české literatury / red. J. Mukařovský. Praha : Nakladatelství československé akademie věd, 1959. Díl I: Starší česká literatura / red. J. Hrabák. 531 s.

163. Dějiny české literatury / red. J. Mukařovský. Praha : Nakladatelství československé akademie věd, 1959. Díl II: Literatura národního obrození / red. F. Vodička. 685 s.

164. Dembowski E. Piśmiennictwo polskie w zarysie. Poznań : Nakładem a drukiem N. Kamieńskiego i Spółki, 1845. 409 s.

165. Dopisy československých spisovatelů Stanku Vrazovi a Ljudevitu Gajovi. Sbírká pramenů ku poznání literárního života v Čechách, na Moravě a ve Slezsku / upr. úv. K. Paul. Praha : Česká akademie věd a umění, 1923. Skupina II: Korespondence a prameny cizojazyčné. 150 s.

166. Dopisy K. V. Zapa K. J. Erbenovi *Slovanský sborník*. 1883. S. 315–318.

167. Dunin-Borkowski L. Wlastnost rozprávění o všem. Příspěvek ku charakteristice Polákůw. *Zrcadlo života na východní Evropě* / sest. K. Zap. Praha : Pospíšilova knihtiskárna, 1843. Swazek II: Obrazy, powěsti a anekdoty z národního a společenského života. S. 132–140.

168. Feigl L. Sto let českého života ve Lvově. Plzeň; Lvov : Česká Beseda, 1924. Díl I. Od roku 1830–1866. Čeští spisovatelé ve Lvově. 39 s.

169. Grabowski M. Literatura i krytyka. Pisma. Wilno : Nakład i druk T. Glücksberga, 1837. T. I. Cz. 1. 145 s.

170. Grabowski M. Literatura i krytyka. Pisma. Wilno : Nakład i druk T. Glücksberga, 1837. T. I. Cz. 2. 136 s.

171. Grabowski M. Literatura i krytyka. Pisma. Wilno : Nakład i druk T. Glücksberga, 1838. T. I. Cz. 3. 366 s.

172. Grabowski M. Literatura i krytyka. Pisma. Wilno : Nakład i druk T. Glücksberga, 1838. T. II. 366 s.

173. Grabowski M. Literatura i krytyka. Pisma. Wilno : Nakład i druk T. Glücksberga, 1840. T. III. 181 s.

174. Grabowski T. Romantyzm polski wśród słowian. Wpływy i pokrewieństwa. Szkic do studyum porównawczego. Lwów : Księgarnia A. Altenberga, 1910. 45 s.
175. Helfert J. Hus und Hieronymus. Prag, 1853. 332 s.
176. Helfert J. Mistr Jan Hus aneb počátkové cirkevního rozdvojení v Čechách. Praha : František Řivnáč, 1857. VIII. 287 s.
177. Horák J. Tři čeští spisovatelé v Haliči. *Národopisný věstník československý* / red. J. Polívka. Praha : Společnost národopisného musea československého, 1915. Roč. X. S. 101–156.
178. Hostička V. Karel Vladislav Zap a haličští Ukrajinci. K česko-ukrajinské vzájemnosti v první polovině devatenáctého století. *Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů národů ČSSR a SSSR*. Praha, 1958. S. 69–115.
179. Jakóbiec M. O nową syntezę historii literatur słowiańskich. *Pamiętnik Słowiański*. 1976. № XXVI. S. 3–26.
180. Jaszowsky S. Elżbieta księżniczka Ostrogska. *Powieści historyczne*. Lwów, 1829. T. I. S. 3–71.
181. Jauss H. Historia literatury jako wyzwanie rzucone teorii literatury/ *Współczesna teoria badań literackich za granicą. Antologia: w 3 t.* / red. T. H. Markiewicz. 2 wyd., przejrzone i zmienione. Warszawa : Wyd-wo Literackie, 1976. T. III. S. 104–147.
182. Jelínek E. Honorata z Wiśniowských Zapová. *Městská knihovna v Praze*. Praha: Městská knihovna v Praze, 2011. URL: <http://web2.mlp.cz/koweb/00/03/58/20/35/honorata.pdf> (дата звернення: 09.03.2019).
183. Jelínek E. Z Wiśniowieckich Zapová Honorata. *Lumír*. 1892. № 1. S. 4–7.
184. Jež A. Stanko Vraz a Češi. *Slavica Litteraria*. 2014. Vol. 17. S. 39–49.
185. Jucewicz L. A. Litwa pod wzdlędem starożnych zabytków, obyczajów i zwyczajów przez Ludwika z Pokiewia. Wilno : Drukarni M. Romma, 1846. 381 s.
186. Jucewicz L.A. Wspomnienia Żmudzi. Wilno : Nakł. i druk T. Glücksberga, 1842. 211 s.

187. Jungmann J. Dvojí rozmlouvání o jazyku českém. *Hlasatel*. 1806. Č. 1. S. 43–49. URL: <http://kramerus.nkp.cz/kramerus/handle/ABA001/910383> (дата звернення: 10.02.2016).
188. Jungmann J. Dvojí rozmlouvání o jazyku českém. *Hlasatel*. 1806. Č. 3. S. 321–354. URL: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/view/uuid:aee38f80-4a32-11e9-8854-005056827e51?page=uuid:18d0196e-093d-4511-b646-dc93cbe1c03f> (дата звернення: 10.02.2016).
189. Jungmann J. Historie literatury české aneb: saustawný přehled spisů českých s krátkou historií národu, osvěcení a jazyka. Praha : Nákladem Českého museum, 1849. 771 s. URL: http://kramerus.nkp.cz/kramerus/MShowMonograph.do?id=21655&author=Jungmann_Josef (дата звернення: 14.04.2017).
190. Jungmann J. Slovník česko-německý. Praha: Kněžecí arcibiskupská knihtiskárna Josefa wdowa Fetterlowá, 1838. Díl IV: S–U. 844 s. URL: <http://kramerus.nkp.cz/kramerus/handle/ABA001/183640> (дата звернення: 14.04.2017).
191. Jungmann J. Slovesnost aneb Náuka o výmluvnosti prozaické, básnické i řečnické se sbírkou překladů w newázané i váwané řeči: 3 wyd. spisů musejních. Praha : Nákladem Českého museum, 1846. Č. XVIII. 834 s. <http://kramerus.nkp.cz/kramerus/handle/ABA001/183588> (дата звернення: 22.11.2018)
192. Karásek J. Dzieje literatur słowańskich: Warszawa, [б.р.в.] Cz. I: Literatura dawniejsza do czasów narodzenia. Warszawa : Wydawnictwo M. Arcta, [Б.р.]. 270 s.
193. Kardyni-Pelikánová K., Pelikán J. Model a funkce literatury v pojetí polských romantiků. *Sborník prací filosofické fakulty Brněnské univerzity*. 1982. Díl 29. S. 49–56.
194. Kaša P. Český «romantismus» očami J. M. Hurbana a L'. Štúra. *Česká literatura na konci tisíciletí: Příspěvky z 2. kongresu světové literárněvědné bohemistiky* (Praha, 3.–8. července, 2001). Praha : Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2001. S. 153–167.

195. Klarnerówna Z. Słowianofilstwo w literaturze polskiej lat 1800 do 1848. Warszawa, 1926. 302 s.
196. Klátik Z. Slovenská a juhoslovanská literatura: Vývinové aspekty medziliterárnych vzťahov. Bratislava : Veda, 1987. 235 s.
197. Kollár J. Rozprawy o slovanské vzájemnosti. Souborné vydání / uspoř. M. Weingart. Praha : Nákladem Slovanského ústavu, 1929. Sv. 1. 244 s.
198. Kozak S. U źródeł romantyzmu i nowożytnej myśli społecznej na Ukrainie. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978. 146 s.
199. Krajewski M. O metodologii nauk i zasadach pisarstwa naukowego. Warszawa, 2010. 185 s.
200. Kraszewski J. Obrazy z życia i podróży. Wilno : Nakładem i drukiem J. Zawadzkiego, 1842. T. II. 209 s.
201. Kraszewski J. Poezye. Wilno : B. Blumowicz , 1838. T. 1. 205 s.
202. Kraszewski J. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. Wilno : Nakład i druk T. Glücksberga, 1840. T. 2. 240 s.
203. Kutnar F. Obrozené vlastenectví a nacionalismus: příspěvek k národnímu a společenskému obsahu češství doby obrozené. Praha : Karolinum, 2003. 397 s.
204. Lelewel J. O historii, jej rozgałęzieniu i naukach związek z nią mających. Warszawa : W drukarni Josefa Pukszty, 1826. 127 s.
205. Lexikon české literatury: osobností, díla, instituce / red. L. Merhaut a kol. Praha : Akademie, 2008. D. 4/II. S. 1681–1684.
206. Literatura polska od średniowiecza do pozytywizmu / red. J. Jakubowski. Warszawa : Państwowe Wydawn. Naukow., 1974. 834 s.
207. Machal J. Slovanská literatura. Praha : Novočeská bibliotéka, 1922. Díl I. 320 s.
208. Macura V. Český a slovenský romantismus ve sporu s romantismem. *Český romantismus v evropském kontextu* / red. Z. Hrbata, M. Procházka. Praha, 1993. Sv. 7. S. 26–47. URL: <http://www.ucl.cas.cz/edicee/sborniky/konferencni/8-cesky-romantismus-v-evropskem-kontextu> (дата звернення: 05.10.2018).
209. Macura V. Znamení zrodu a české sny. Praha : Academia, 2015. 660 s.

210. Masaryk T. G. Česká otázka: snahy a tužby národního obrození. Praha : Čas, 1895. 246 s.
211. Masaryk T. G. Jan Hus. Naše obrození a naše reformace. Praha : Čas, 1899. 62 s. URL: <http://kramerius.nkp.cz/kramerius/handle/ABA001/21670933> (дата звернення: 09.02.2017).
212. Mickiewicz A. Literatura słowiańska. Dzieła. Warszawa : Czytelnik, 1955. T. IX. 270 s.
213. Mickiewicz A. Literatura słowiańska. Dzieła. Warszawa : Czytelnik, 1955. T. XI. 627 s.
214. Mickiewicz A. Pisma estetyczno-krytyczne. Kraków : Nakładem Krakowskiej spółki wydawniczej. 1924. 147 s.
215. Mluwnice čili soustava českého gazyka. Podle Dobrowského od Waclawa Hanky. Praha : Bohumil Haze, 1822. 312 s. URL: http://kramerius.nkp.cz/kramerius/MShowMonograph.do?id=5079&author=Hanka_V%C3%A1clav (дата звернення: 21.07.2018).
216. Mochnecki M. O literaturze polskiej w wieku dziewiętnactym. Przemyśl, 1882. 133 s.
217. Mukařovský J. Wśród znaków i literatur / oprac. J. Sławiński; przekł. J. Baluch, M. R. Mayenowa, J. Mayen, L. Pszczołowska. Warszawa : PIW, 1970. 391 s.
218. Murko M. Kollárova vzájemnost slovanská. *Jan Kollár 1793–1852*. Sborník stati o životě, působení a literární činnost pěvče «Slávy dcery»: na oslavu jeho staletých narozenin / red. F.Pastrnek. Vídeň : Český akademický spolek; Slovenský akademický spolek «Tatran». 1893. 201–232 s.
219. Národní Museum a naše obrození. K stoletímu jubileu založení musea / uspoř. J. Hanuš. Praha : Nákl. Národního musea. 1921. 364 s.
220. Niederle L. O kolébce národa slovanského. *Slovanský přehled*. 1900. Č. 1. S. 1–6.
221. Novák J., Novák. A. Přehledné dějiny literatury české: od nejstarších dob až po naše dny. Olomouc: Promberger, 1936. 1804 s. *Digitální knihovna Arna Nováka*.

URL: <http://arne-novak.phil.muni.cz/books/prehledne-dejiny-literatury-ceske-novak-1936/> (дата звернення: 07.10.2018).

222. Ostatnie słowa Teofila Wiśniewskiego do ludu polskiego pisane dnia 28-go lipca 1847 (po publikacyi wyroku). Lwów, 1847. [3] s.

223. Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopedie obecných vědomostí. Praha: J. Otto, 1908. Díl XXVII. S. 430–432.

224. Palacký F. Dějiny Husitské dle původních pramenův. Praha: Nákladem Knihkupectví J. G. Kalve a pomoci českého Museum, 1850. Č. I: Od roku 1403 do 1424, čili od počátku nepokojův husitských až po smrt Žižkovu. 542 s.

225. Palacký F. Dějiny Husitské dle původních pramenův. Praha: Nákladem Knihkupectví J. G. Kalve a pomoci českého Museum, 1851. Č. II: Od roku 1424 do 1439, čili od Žižkovy do Albrechtovy smrti. 447 s.

226. Palacký F. Dějiny národa Českého na Čechach a v Moravě dle původních pramenů. Praha: Nakladatelství Knihkupectví J. G. Kalve a pomocí Českého Museum, 1848. XVI. Díl I. Č. 1. 406 s. URL: <http://kramerius.nkp.cz/kramerius/MShowUnit.do?id=5422> (дата звернення: 23.08.2017).

227. Palacký F. Dějiny národu Českého v Čechach a v Moravě dle původních pramenů. Praha: Knihkupectví Fridricha Temského, 1865. 271 s.

228. Palacký F. Idea státu Rakouského / úvodem opatřil a vydal dr. V. Tobolka. Praha: Nákladem J. Otty, 1907. 118 s.

229. Palacký F. Korrespondence a zápisky / k tisku připravil V. J. Nováček. Praha: Nákladem České akademie Císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1898. Díl 1: Antologie a zápisky do roku 1863. 273 s.; Díl 2: Korrespondence z let 1816–1826. 1902. 318 s.; Díl 3: Korrespondence z let 1816–1826. 1911. 151 s.

230. Palacký F. Popis království Českého čili podrobné poznamenání všech dosavadních krajův, panství, statkův, měst, městeček a vesnic, někdejších hradův a twrzí, též samot a zpustlých osad mnohých w zemi České, s udáním jejich obyvatelstwa / dle popisu J. G. Kalve. 1848. 608 s.

231. Palacký F. Psaní ze dne 11. dubna 1848 do Frankfurtu. *Spisy drobné.* / uspoř. dr. Bohus Rieger. Praha: Bursík a Kohout, 1898. Díl 1: Spisy a řeči z oboru

polityky. S. 16–22. URL: <http://kramerius.nkp.cz/kramerius/handle/ABA001/20840948>

(дата звернення: 25.04.2018)

232. Paul K. Několik poznámek k pobytu K. Zapa a L. Rittersberga ve Lvově. *Časopis pro moderní filologii a literatury*. Praha, 1948. № 6. S. 301–309.

233. Pervolf J. Listy o Polsku a Rusku. Б.м.в., б.р.в. 52 s.

234. Poklewska K. Galicja romantyczna (1816–1840). Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1976. 311 s.

235. Polka mezi Čechami. *Slovanský sborník*. 1886. Č. 10. S. 437–442; Č. 11. S. 493–500.

236. Pomysly do filozofii dziejów rodzaju ludzkiego przez Herdera. Wilno : Nakład i druk T. Glückerberga, 1838 T. 1. 231 s. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/show-content/publication/edition/81890?id=81890> (дата звернення: 21.07.2017).

237. Pospíšil I. Problém tzv cestopisu: statika/dynamika prostoru a lidská existence. *Slavica Litteraria: sborník prací filozofické fakulty Brněnské univerzity*. 2006. X 9. S. 155–177.

238. Przewdziecki A. Jagiellonki Polskie w XVI wieku. Obrazy rodziny i dworu Zygmunta I i Zygmunta Augusta Królów Polskich. Kraków : Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1868. T. II. 303 s.

239. Przewdziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. Wilno : Nakład i druk T. Glückerberga, 1841. T. I. 232 s.; T. II. 157 s.

240. Quis L. Korespondence Karla Havlíčka. *Karel Havlíček Karlu Vladislavu Zapovi*. Praha : Bursík a Kohout, 1903. S. 84–153. URL: <http://kramerius.nkp.cz/kramerius/handle/ABA001/819462> (дата звернення: 17.03.2014).

241. Šafařík P. Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Morawany a Slowáky. Praha, 1846. 244 s.

242. Šafařík P. Rozprawy z oboru věd slovanských. Praha : Nakladem Kněhkupce Bedřicha Tempského, 1865. 654 s.

243. Šafařík P. Slowanské starožitnosti. Oddjl děgepisný. Praha : Tiskem Jana Spurného, 1837. 1005 s.
244. Šafařík P. Slowanský národopis. Praha : Nákladem vydawatele, 1842. 187 s.
245. Sedlak J. J. Hus. Praha : Dědictví sv. Prokopa, 1915. 587 s.
246. Skwarczyńska S. Wstęp do nauki o literaturze. Warszawa : Instytut Wydawniczy Pax, 1954–1965. T. I. 474 s.; T. II. 571 s.; T. III. 410 s.
247. Sławiński J. Socjologia literatury i poetyka historyczna. *Prace wybrane*. Kraków : Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych «Universitas», 1998. T. 2: Dzieło – Język – Tradycja. 239 s.
248. Słownik języka polskiego / M. S. B. Linde. 2 wyd., poprawne i poprawione. Warszawa : Nakładem Zakładu narodowego imienia Ossolińskich, 1860. T. VI. U–Z. 1223 s.
249. Słownik terminów literackich / M. Głowiński, T. Kostkiewiczowa, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński; red. J. Sławiński. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź : Zakład Naukowy imienia Ossolińskich, 1988. 556 s.
250. Słownik terminów literackich / M. Król, G. Krupiński, H. Sułek. Kraków : Wyd-wo Zielona Sowa, 2008. 272 s.
251. Solić M. Jak se cestuje a vypravuje o cestování. Nástin mezižánrové hry mezi Čapkovými cestopisy a komerčními turistickými žánry. *Česká literatura v intermediální perspektivě*. Praha : Akropolis, 2010. S. 449–461.
252. Sommer J. Obsirný žiwotopis mistra Jana Husa z Husince wůbec Hus nazwaného: kniha pro každého, se světla a prawdy o muži tomto dowěděti chce / dle A. Zitte knize cjrkewního wzdělal J.W. Sommer. Praha, 1850. 310 s.
253. Šrepel M. Jan Kollár a Hrvati. *Jan Kollár 1793–1852*. Sborník statí o životě, působení a literární činnosti pěvce «Slavy Dcery»: na oslavu jeho stoletích narozenin / red. F.Pastrnek. Vídeň : Český akademický spolek; Slovenský akademický spolek «Tatran». 1893. S. 252–262.
254. Starožitnosti a památky země České / F. Mikovec, K. V. Zap. Praha, [1860]. Díl. I. 207 s.

255. Starožitnosti a památky země České / F. B. Mikovec, K. V. Zap. Praha : Nákladem kněhkupectví I. L. Kober, 1865. Díl II. 219 s.
256. Stražce jazyka českého / sest. Fr. O. Mikeš. Praha : Tiskem a nákladem knihtiskárny J. Otto, 1872. 100 s.
257. Stručný obraz jazyka českého / nastinil J. Malý. Praha : Nakladatel Theodor Mourek, 1872. 52 s.
258. Štúr L. Nárečja slovenskuo alebo Potreba písanja v tomto nárečí. Prešpork : V tlačjarňi K.F. Wiganda, 1846. 88 s.
259. Štúr L. Nauka reči slovenskej. Prešpork : Nákladem Tatrína, 1846. Č. 1. 216 s.
260. Tarajło-Lipowska Z. Galicyjska przestrzeń włożona w przestrzeń praską. Czeskie szkice Honoraty z Wiśniowskich Zapowej o Huculach Rusinach znad Prutu. *Porównania*. 2013. № 12. S. 153–162.
261. Tarajło-Lipowska Z. Pod rouškou spořádaného manželství aneb smutný případ Honoraty Zapové. *Sex a tabu v české kultuře 19. století* / red. V. Petrbock. Praha : Academia, 1999. S. 104–113.
262. Teorie literatury / napsali V. Štěpánek, M. Rejmánková, E. Čechová, J. Hrabáková Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1965. 196 s.
263. Thun-Hohenstein L. Die Stellung der Slowaken in Ungarn. Praga, 1843. 63 s. URL: <http://books.google.ru/books> (дата звернення: 09.10.2018).
264. Tomek W. Dějepis města Prahy. Praha : Kommissie Františka Řewnáče, 1855. Díl I. 631 s.
265. Tureček D. Synopticko-pulzační model českého literárního romatismu. *World Literature*. 2011. № 3. S. 25–38.
266. Vítová A. Cestopisné čtení v časopisu Poutník. *Fenomén cestopisu v literatuře a umění střední Evropy* / red. J. Hrabal. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2015. S. 79–90.
267. Vlček J. Dějiny české literatury. Prvního dílu část první: od nejstarších dob až po «Věk zlatý». Praha, 1897. 428 s.

268. Vlček R. Panslavismus a národy habsburské monarchie. Úvod do problému. *Slovanství ve středoevropském prostoru. Iluze, deziuluze a realita* / D. Hrodek a kol. [Pardubice] : Libri, 2004. S. 9–20.
269. Voisine-Jechová H. K několika proměnám poutníka v české literatuře. *Litteraria humanitas*. Brno : Masarykova univerzita, 2012. S. 187–195.
270. Wątek czesko-polskiej korespondencji (Honorata z Wiśniowskich Zapowa. 1825–1855). *Kuryer Lwowski*. 1891. № 360.
271. Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna. Kraków : Wydawn. Gutenberg. T. XVI: Serbowie-Szkocja. 320 s.
272. Wiszniewski M. *Historia literatury polskiej*. Kraków, 1840. T. 1. 468 s.
273. Wiszniewski M. *Historia literatury polskiej*. Kraków, 1840. T. 2. 488 s.
274. Wollman Fr. Slovanství v jazykově literárním obrození u nás. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*. Řada literárněvědná. 1958. Roč. 7. S. 5–47. URL: <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/102862> (дата звернення: 07.10.2018).
275. Wollman S. Žánrová struktura slovanských literatur. *Genologické studie Litteraria Humanitas*. Brno : Masarykova univerzita, 1991. S. 19–36.
276. Współczesna teoria badań literackich za granicą: antologia / oprac. H. Markiewicz. Kraków : Wyd-wo literackie, 1976. T. I. 272 s.
277. Zap K. Cesty a procházky po Halické zemi. *Zrcadlo života na východní Evropě*. Praha : Pospíšilova knihtiskárna, 1844. Sw. III. 235 s.
278. Zap K. Eliška, kněžnička z Ostrohu. Mravoličný obraz ze 16. století. *Časopis Českého Museum*. 1852. Roč. 26. Sv.1. S. 3–36.
279. Zap K. Hlavní farní chrám Nanebevzetí Panny Marie před Týnem ve Starém městě Pražském, jeho osudy, historické, starožitné a umělecké památnosti. Praha: Tisk Jarosl. Pospíšil, 1854. 120 s. URL: <http://kramerius.nkp.cz/kramerius/handle/ABA001/1240725> (дата звернення: 11.04.2016).
280. Zap K. Kratičký zeměpis Čech, Moravy a Slezska. 10 vyd. Praha: Tisk a náklad Jarosl. Pospíšil, 1863. 44 s. URL: <https://ndk.cz/view/uuid:7ecdd810-faa9-11de->

9a8e-000bdb925259?page=uuid:a4764c40-7c7a-11e7-94b3-005056825209 (дата звернення: 24.12.2019)

281. Zap K. Krátký prostonárodní zeměpis císařství Rakouského. Praha: Tisk a náklad Jarosl. Pospíšil, 1874. 80 s. URL: <http://kramerus.nkp.cz/kramerus/handle/ABA001/21411737> (дата звернення: 18.09.2018)

282. Zap K. Literatura polská. *Časopis Českého Museum*. 1838. S. 418–430.

283. Zap K. Obrazy, powěsti a anekdoty z národního a společenského života. *Zrcadlo života na východní Evropě*. Praha : Pospíšilova knihtiskárna, 1843. Sw. I. 171 s.

284. Zap K. Obrazy, powěsti a anekdoty z národního a společenského života. *Zrcadlo života na východní Evropě*. Praha : Pospíšilova knihtiskárna, 1843. Sw. II. 176 s.

285. Zap K. Popis královského hradu, hlavního chrámu u sv. Víta a všech jiných kostelův a světských stavení na Hradčanech v Praze. Praha : Nákladem kněhkupectví I. L. Kober, 1868. 46 s.

286. Zap K. Popis Čech, Moravy, Slezka: podle posledního politického a soudního rozdělení, s přídavkem o uherském Slovensku. Praha : Nákad. J. Pospíšil, 1854. 220 s.

287. Zap K. Popsání král. hradu, chrámu sv. Víta a všech ostatních pamětihodností na Hradčanech v Praze. Praha, 1848. 63 s.

288. Zap K. Popsánj kr. hlavnjho města Prahy pro cizince a domácj. Praha, 1835. 346 s.

289. Zap K. Praha. Popsání hlavního města království Českého, obsahující jeho dějiny, místopis, umělecké a archeologické památky a statistiku. Praha : Nakladatel I. L. Kober. 1868. 351 s.

290. Zap K. Pražský hlavní chrám sv. Víta, jeho nynější stav a potřeba, aby se již ruka přiložila k dostavění této nejpřednější svatyně v zemi České. Praha : Archeologický sbor Musea království Českého, 1868. 16 s.

291. Zap K. Přehled současné literatury polské až do roku 1842. *Časopis Českého Museum*. 1844. S. 53–96; 240–260.
292. Zap K. Připomínky ze Lvova. *Časopis Českého Museum*. 1845. S. 555–586.
293. [Zap K.]. Programa // Památky archeologické a místopisné. 1854. D. I. Sešit I.
294. Zap K. Průvodce po Praze. Potřebná příruční kniha pro každého, kdo se s pamětnostmi Českého hlavního města seznámiti chce. Praha : Krečmár, 1848. 333 s. URL: <http://kramerius.nkp.cz/kramerius/handle/ABA001/11450021> (дата звернення: 18.05.2016).
295. Zap K. Stručný přehled nejnovějších plodů literatury polské. *Časopis Českého Muzeum*. 1838. S. 562–580.
296. Zap K. Wšeobecný zeměpis. Praha : Nakladem Českého museum, 1846. Díl I. 495 s.
297. Zap K. Wšeobecný zeměpis. Praha : Nakladem Českého museum, 1847. Díl II. Sw. I. 338 s.
298. Zap K. Wšeobecný zeměpis. Praha : Nakladem Českého museum, 1850. Díl II. Sw. II. 804 s.
299. Zap K. Zeměpis k užitku v III. třídě nižších škol realních. Praha: Cís. král. skladu normalních školních knih v Karlově, 1853. [168 s.]. URL: <https://kramerius5.nkp.cz/view/uuid:a02a7cd0-c5e3-11dd-8693-000d606f5dc6?page=uuid:30302180-92eb-11e7-8167-005056825209> (дата звернення: 24.12.2019)
300. Zap K. Zeměpis mocnářství rakouského s dějepisným přídavkem. Praha : Tisk a náklad Jaroslava Pospíšila, 1852. 231 s.
301. Zapletal F. Rusini a naši buditele. Praha, 1921. 68 s.
302. Zawadski W. Literatura Galicji (1772–1848). Lwów, 1878. 160 s.
303. Životní dílo Karla Havlíčka Borovského / upravil Fr. Sekanina. Praha : Rebcovo nakladatelství. S. 202–212.

ДОДАТКИ

Список праць за темою дисертації:

1. Кость С. Карел Зап про польську літературу (за публікаціями журналу «Časopis Českého Muzea». *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2012. Вип. 19. С. 269–275.
2. Кость С. «Старожитності і пам'ятки землі Чеської» у творчості Карела Запа (в контексті чеського національного відродження). *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*. Київ : «Освіта України», 2014. Вип. 25. С. 192–201.
3. Кость С. Творчість К. Запа львівського періоду (1836–1845): умови становлення й еволюція слов'янської свідомості. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Філологія. Одеса : Міжнародний гуманітарний університет, 2014. Вип. 11. Т. 1. С. 30–33.
4. Кость С. Слов'янські літератури в інтерпретації Карела Запа. *Наукові праці: Філологія. Літературознавство*. Миколаїв : Вид-во Чорноморського державного університету імені Петра Могили, 2016. Вип. 265. Т. 277. С. 31–35.
5. Кость С. Концепція слов'янської взаємності: особливості сприйняття й тлумачення у слов'янському світі (40-ві–70-ті рр. XIX ст.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету: Серія: Філологія*. Одеса : Міжнародний гуманітарний університет, 2017. Вип. 27. Т. 1. С. 14–19.
6. Кость С. Націєтвірна суть творів Карела Запа на історичну тематику. *Sciences of Europe*. Prague, 2019. Vol. 3. № 38. P. 46–50.
7. Кость С. Жанрова парадигма творчості Карела Запа. *Deutsche internationale Zeitschrift für zeitgenössische Wissenschaft*. 2021. Vol. 3. №6. S. 31–35.

Додаткові публікації:

8. Кость С. «Стежки і прогулянки по Галицькій землі» К. Запа як джерело досліджень з української етнографії. *Проблеми слов'янознавства*. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2009. Вип. 58. С. 151–157.
9. Кость С. Львів як об'єкт краєзнавчих досліджень Карела Запа. *Проблеми слов'янознавства*. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2010. Вип. 59. С. 216–221.
10. Кость С. Краєзнавча проблематика у творчості Карела Запа. *Слов'янський збірник*. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2011. Вип. XIV–XV. С. 216–223.
11. Кость С. Краєзнавча проблематика Карела Запа: жанрові особливості. *Вісник Львівського університету*. Серія: Журналістика. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2012. Вип. 33. С. 116–122.
12. Кость С. Творчість Карела Запа у контексті слов'янських взаємин у Східній Галичині 30–40-х рр. XIX ст. *Мова*. Одеса : Астропринт, 2012. № 18. С. 84–87.
13. Кость С. Карел Зап – дослідник і популяризатор слов'янських літератур. *Славянскія літаратуры ў кантэксте сусветнай: да 900-годдзя Кірыла Тураўскага і 200-годдзя Тараса Шаўчэнкі: матэрыялы XI Міжнар. навук. канф.: у 2 ч.* (Мінск, 24–26 кастр. 2013 г.) / пад рэд. Т.П. Казаковай. Мінск : РІВШ, 2013. Ч. 1. С. 137–141.
14. Кость С. Еволюція світоглядних концепцій Карела Запа: від ідеї слов'янської взаємності до ідеї національної. *Мова і культура*. Київ : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2015. Вип. 17. Т. VII (175). С. 356–364.
15. Кость С. Подорожі Карела Запа по Галичині: ідеї та мотиви (за матеріалами подорожніх нарисів). *Słowianie w podróży. Seria: Dyskursy społecznej slawistyki*. Gdańsk : Wydawnictwo uniwersytetu Gdańskiego, 2016. Tom II. Literatura. S. 41–51.

Відомості про апробацію результатів дисертації:

1. XIX Міжнародний славістичний колоквіум (Львів, 15–16 квітня 2010 р.).
2. Наукові читання пам'яті члена-кореспондента НАН України Ю. Карпенка (Одеса, 7–9 жовтня 2010 р.).
3. XX Міжнародний славістичний колоквіум (Львів, 19–20 травня 2011 р.).
4. Наукові читання пам'яті члена-кореспондента НАН України Ю. Карпенка (Одеса, 13–14 жовтня 2011 р.).
5. Міжнародна наукова конференція молодих вчених «Славістика XXI століття: традиції та перспективи розвитку». (Львів, 26–28 жовтня 2011 р.).
6. XXI Міжнародний славістичний колоквіум (Львів, 19–20 квітня 2012 р.).
7. Міжнародна наукова конференція до 170-річчя кафедри слов'янської філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, 25–28 вересня 2012 р.).
8. XXII Міжнародний славістичний колоквіум (Львів, 16–17 квітня 2013 р.).
9. Międzynarodowa konferencja naukowa. Słowianie w podróży (Гданськ, 10–11 жовтня 2013 р.).
10. XI Міжнародна наукова конференція «Слов'янські літератури в контексті світової: до 900-ліття К. Туровського та 200-ліття Т. Шевченка» (Мінськ, 24–25 жовтня 2013 р.).
11. XIV Міжнародні славістичні читання пам'яті академіка Л. Булаховського (Київ, 25 квітня 2014 р.).
12. XXIV Міжнародна наукова конференція «Мова і культура» імені Сергія Бураго (Київ, 22–25 червня 2015 р.).
13. Міжнародна науково-практична конференція «Мова та культура: сучасні аспекти співвідношення» (Одеса, 20–21 листопада 2015 р.).
14. XXIV Міжнародний славістичний колоквіум (Львів, 26–27 травня 2016 р.).
15. I Міжнародна конференція «Слов'янські студії» (Миколаїв, 24–25 травня, 2016 р.).
16. XV Всеукраїнська наукова конференція молодих філологів «VIVAT

ACADEMIA (Львів, 28 квітня 2017 р.).

17. Contemporary issues in philological sciences: experience of scholars and educationalists of Poland and Ukraine. Lublin science and technology park S.A. International research and practice conference (Lublin, 28–29 April, 2017).

18. Modern philological research: a combination of innovative and traditional approaches. International scientific-practical conference (Tbilisi, 27–28 April, 2018).

19. XXVI Міжнародний славістичний колоквиум (Львів, 17–18 травня 2018 р.)

20. Міжнародна наукова конференція «Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність» (Дніпро, 24–25 травня 2019 р.).

21. Щорічні науково-звітні конференції кафедри слов'янської філології імені проф. І. Свенціцького Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, 2016–2019 рр.).

22. Щорічні наукові конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів Львівського торговельно-економічного університету (Львів, 2011–2020 рр.).

23. Розширене засідання кафедри слов'янської філології імені проф. І. Свенціцького Львівського національного університету імені Івана Франка (18 червня 2020 року).

24. Засідання кафедри світової літератури і порівняльного літературознавства ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (11 січня 2021 року).